

BROWN BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_194075

UNIVERSAL
LIBRARY

॥ ॐ तत्सत् ॥

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ

[मूळ श्रुति, अर्थ, शांकरभाष्य, स्पष्टीकरण व
अवतरणें यांसह भाष्यार्थ.]

संपादक व प्रकाशक

आचार्यभक्त—विष्णु वामन बापटशास्त्री.

सर्व हक्कः प्रकाशकाने स्वाधीन ठेवले आहेत.

आवृत्ति दुसरी

वैशाख शु० १५ शके १८४६ रक्ताक्षीनाम संवत्सर.

मुंबई, मार्च १८ मे १९२४

किंमत २ रुपयाये

हे पुस्तक त्र्यंबक हरी आवटे यांनी पुणे पेठ सदाशिव घर नंबर २७०
येथील आपल्या 'इंदिरा' प्रेसमध्ये छापिले व विष्णु
वामन बापटशास्त्री यांनी पुणे पेठ
सदाशिव घ. नं. २७०
येथे प्रसिद्ध केले.

प्रस्तावना

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थाची पहिली आवृत्ति संपल्यामुळे आज ही दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करित आहो. यांत पुष्कळच सुधारणा केली आहे. पहिल्या आवृत्तीतील बहुतेक सर्व दोष काढून अधिक सुबोध होण्यासाठी भाष्याचीं वाक्ये ठिकठिकाणी तोडलीं आहेत, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. पहिल्या आवृत्तींत श्रुतीचा अर्थ दिला नव्हता. कारण त्यापूर्वी 'सार्थं तैत्तिरीयोपनिषद्' प्रसिद्ध केले होते. पण या आवृत्तींत श्रुतीचा सरळ अर्थ दिला आहे. तिचा शब्दशः अर्थ व सर्व उपनिषदांचे सिंहावलोकन "सुबोध उपनिषत्संग्रहांत" मयिस्तर दिलेली आहेत, जिज्ञासूंनी ती त्यांत पहावी.

वि. वा. बापट

अनुक्रमणिका

क्रम	विषय	पृष्ठ
१	मंगलाचरण, गुरुवंदन व ग्रंथप्रतिज्ञा	१
२	कर्मकांड व ज्ञानकांड यांचा संबंध, प्रयोजन	२
३	ब्रह्मविद्येकरितां उपनिषदांचा आरंभ करणे अनवश्यक आहे, असे म्हणणाऱ्या वाद्यांचे खंडन	४
४	शांतिपाठ व शिक्षाध्यायाच्या व्याख्यानाचा आरंभ	१२
५	विद्या घ कर्म यांच्या विवेकार्थं विचार	५१
६	ब्रह्मवल्ग्व्यायाच्या व्याख्यानास आरंभ-पूर्वोत्तरसंबंध	६५
७	'ब्रह्मविदाम्नोति परं' या वाक्याचे सविस्तर व्याख्यान	६७
८	'सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म' या लक्षणवाक्याचे व्याख्यान	७०
९	तसत्या ब्रह्माला जाणणारास सर्व कामप्राप्ति हें फल	८३
१०	पुढील ग्रंथाच्या अवतरणार्थ मार्गील ग्रंथाचा अनुवाद	८४
११	ब्रह्माच्या आनन्त्यादिकांविषयी विचार	८५
१२	'तस्माद्वा एतस्मात्' या वाक्याचे व्याख्यान	८७

१३ अन्नमयादि पांच कोशांचें व्याख्यान	९०
१४ आनन्दमयाचें विशेष उपपादन	१०४
१५ आनन्दमयाच्या प्रियादि अवयवांचें उपपादन	१०७
१६ 'असन्नेव स भवति०' या वाक्याचें व्याख्यान	१०९
१७ चार अनुग्रह व त्यांचीं क्रमानें उत्तरे	१११
१८ कार्यातील प्रवेशाविषयीं सविस्तर विचार	११८
१९ 'असद्वा०' इत्यादि वाक्याचें व्याख्यान	१२८
२० आनन्दाचें अस्तित्व	१२९
२१ अभयप्राप्ति...	१३१
२२ भेददृष्टीची निंदा व फल	१३३
२३ आनंदाची मीमांसा	१३४
२४ 'स एकः' या महावाक्याचें व्याख्यान	१४०
२५ एवंविद् कोण व तो उपसंक्रमण कसें करतो	१४२
२६ 'यतो वाचो०' या वाक्याचें व्याख्यान	१५३
२७ 'एतं ह वाव न तपति' याचें व्याख्यान	१५५
२८ पूर्वोत्तरसंबंधपूर्वक भृगुवल्लीचें व्याख्यान	१५७
२९ संसार आत्म्याचा धर्म आहे, याविषयीं विचार	१७२
३० अन्न व अन्नाद याविषयीं विचार	१७९

ॐ तत्सत् ।

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ

उपोढातः

[कृष्ण यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीयशाखेच्या उपनिषदाचें व्याख्यान करण्याची इच्छा करणारे भगवान् भाष्यकार त्या उपनिषदाचें प्रतिपाद्य असें जें ' जगाच्या जन्मादिकांचें कारण ' या तटस्थ लक्षणानें मंदमतींना सामान्यतः ज्ञात होणारें व 'सत्य-ज्ञानादि' स्वरूप-लक्षणानें विशेषतः निश्चित झालेलें ब्रह्म तें नमस्काराच्या मिषानें संक्षेपतः दाखवितात—]

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव प्रलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—[यस्मात् सर्वं जगत् जातं—] ज्याच्यापासून हें सर्व जगत् उत्पन्न झालें, [यस्मिन् एव प्रलीयते—] ज्यामध्येच तें पूर्णपणें लीन होतें व [येन च इदं धार्यते—] ज्याच्याकडून हें धारण केलें जातें [तस्मै ज्ञानात्मने नमः—] त्या ज्ञानात्म्याला नमस्कार असो. (' यस्मात् ' ही पंचमी विभक्ति निमित्त व उपादान या अर्थी साधारण असल्यामुळें त्या पदानें ब्रह्माचें दोन्ही प्रकारचें कारणत्व विवक्षित आहे. ' यस्मिन्० ' इत्यादि दुसऱ्या चरणानें जगाची प्रकृति दाखविली आहे. कारण कार्याचा विलय नियमानें प्रकृतीतच हेतो. ' येन० ' इत्यादि तिसऱ्या चरणानें जगाचें साधारण कारण सांगितलें आहे. या श्लोकाच्या तिन्ही चरणांनीं ब्रह्माचें तटस्थ लक्षण सांगितलें आहे आणि ' ज्ञानात्मने ' या पदानें त्याचें स्वरूपलक्षण सांगितलें आहे.) [—गुरुभक्ति हें विद्याप्राप्तीचें अंतरंग साधन आहे, असें सुचविण्यासाठीं गुरुंना प्रणाम करितात—]

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।

व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥२॥

अन्वयार्थ—[पूर्वं यैः गुरुभिः इमे सर्ववेदान्ताः पदवाक्यप्रमाणतः व्याख्याताः—] पूर्वी ज्या गुरुंनीं हे सर्व वेदान्त—उपनिषदें पदें, वाक्यें व अनुमानादि प्रमाणें यांच्या विवेचनपूर्वक स्पष्ट रीतीचें सांगितलीं—त्यांचें व्याख्यान केलें. [अहं तान् नित्यं प्रणतः

अस्मि—] मी त्यांच्यापुढें नित्य प्रणत आहे. [—आतां भाष्यकार आपल्या इष्ट कर्तव्याची प्रतिज्ञा करितात—]

तैत्तिरीयकसारस्य मयाऽऽचार्यप्रसादतः ।

विस्पष्टार्थरुचीनां हि व्याख्येयं संप्रणीयते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—[मया तैत्तिरीयकसारस्य इयं व्याख्या विस्पष्टार्थरुचीनां अर्थे आचार्य-प्रसादतः संप्रणीयते—] मी तैत्तिरीयकसाराची ही व्याख्या विशेष प्रकारें स्पष्टार्थ जाण-ण्याची इच्छा करणारांकरितां आचार्यांच्या प्रसादानें करतो. (मजकडून ही व्याख्या केली जाते, असा मूळ श्लोकांत कर्मणि प्रयोग आहे. ज्यांना शास्त्रव्युत्पत्ति झालेली असते, त्यांना पदांपासून शब्दार्थाचें स्मरण होऊं शकतें, आणि शब्दांनीं ज्यांचें स्मरण करून दिलें आहे अशा शब्दार्थांचा जो संसर्ग तोच वाक्यार्थ आहे. शिवाय सूत्रकारांनीं उपनिषदांच्या तात्पर्याचें निरूपण केलें आहे. यास्तव आमचा हा प्रयत्न व्यर्थ आहे, असें जरी वाटलें तरी मंदमतींना स्वतःच बोध होऊं शकत नाही. यास्तव तशा अगदीं पद्यार्थाची इच्छा करणारांकरितां हें व्याख्यान आहे, असा भाष्यकारांचा आशय आहे.)

[—‘ या उपनिषदाची निराळी व्याख्या करण्याचें कांहीं कारण नाही. कारण कर्म-विचारांतच त्याचा अर्थ येऊन गेला आहे, आणि निःश्रेयस म्ह० मोक्ष हें प्रयोजन कर्मांच्या अनुष्ठानानेंच सिद्ध होणें शक्य आहे, ’ असें कोणी म्हणेल म्हणून भाष्यकार कर्मकांडाचें प्रयोजन ‘ नित्यानि० ’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—नित्यान्यधिगतानि कर्माण्युपात्तदुरितक्षयार्थानि, काम्यानि च फला-र्थिनां पूर्वास्मिन्नन्थे ॥

भाव्यार्थ—पूर्व ग्रथांत ह्य० कर्मकांडांत संचित पापाचा क्षय व्हावा यासाठीं सांगितलेल्या—पापक्षय हें ज्यांचें प्रयोजन आहे, अशा नित्य कर्मांचें ज्ञान झालें, तीं कर्मे कळलीं. त्याचप्रमाणें फलाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषांना त्या त्या फलासाठीं करावयास उचित असलेल्या काम्य कर्मांचेंहि ज्ञान झालें. (वरील शंकेचें समाधान—जैमिनीनें ‘ अथातो धर्मज्ञासा ’ या सूत्रांत धर्मशब्दाचा उल्लेख करून साध्य धर्माचाच विचार करून सिद्ध वस्तूचा विचार सोडला आहे. त्यामुळें उपनिषदें गतार्थ झालेलीं नाहीत; त्यांचा अर्थ धर्मविचारांत—कर्मविचारांत—होऊन गेलेला नाही. ‘ पुरुष धर्माचरणानें पापाचा क्षय करतो, ’ सार्थ ना. पृ. ७८—अशा अर्थाचें श्रुतिवाक्य असल्यामुळें जिवंत मनुष्याला अवश्य कर्तव्य असलेलीं कर्मे संचित पापकर्मांचा क्षय व्हावा, यासाठीं आहेत. मोक्षप्राप्तीसाठीं तीं नाहीत. कर्मकांडांत केवळ यावर्जीव अवश्य कर्तव्य असलेलीं नित्य कर्मेच ज्ञात झालेलीं नाहीत. तर स्वर्ग, पशु इत्यादिकांची इच्छा करणाऱ्या

पुरुषांकरितां काम्य कर्मैहि ज्ञात ज्ञालीं ओहेत. तींहि मोक्षाकरितां नाहींत. कारण ज्यांना स्वर्गाची इच्छा असेल त्यानें अमुक करावें, पशूची इच्छा असेल त्यानें अमुक करावें; इत्यादि विधानांप्रमाणें ' ज्याला मोक्षाची इच्छा असेल त्यानें अमुक कर्म करावें, ' असें विधान कोठेहि नाहीं. यास्तव संसार हेंच कर्मांचें फल आहे.) [—याप्रमाणें कर्मकांडाचा अर्थ सांगून त्यांत ज्यांचा विचार केलेला नाहीं अशा उपनिषदांचें प्रयोजन ' इदानीं० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—इदानीं कर्मोपादानहेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते ॥

भाष्यार्थ—आतां कर्मांच्या उपादानामध्ये म्ह० अनुष्ठानामध्ये जो हेतु त्याच्या निवृत्तीकरितां ब्रह्मविद्येचा आरंभ केला जातो. (अर्थात् उपनिषदे कर्मांचें त्यांच्या हेतू-सह उन्मूलन करणारी असल्यामुळे कर्मकांडाच्या विरुद्ध आहेत. त्यामुळे कर्मकांडांत तीं गतार्थ होऊं शकत नाहींत.) [“—अहोपण, कर्मानुष्ठानाचा हेतु नियोग आहे. नियोग म्हणजे ' हें कर ' अशा प्रकारचें विधिवाक्य. तो प्रमाणसिद्ध असल्यामुळे त्याचा विद्येशीं विरोध संभवत नाहीं. ” या शंकेचा परिहार ' कर्महेतुः० ' इत्यादि भाष्यानें करितात—]

भाष्यं—कर्महेतुः कामः स्यात् । प्रवर्तकत्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्मन्यवस्थानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामित्वे चाप्तकामता । आत्मा हि ब्रह्म । तद्विदो हि परप्राप्तिं वक्ष्यति । अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं पर-प्राप्तिः । “ अभयं प्रतिष्ठां विन्दते ” “ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ” इत्यादि श्रुतेः ॥

भाष्यार्थ—कर्मांचा हेतु काम आहे. (नियोग नव्हे.) कारण काम पुरुषांचा प्रवर्तक आहे. (अमुक साध्याचें हें अमुक साधन आहे, एवढेंच शास्त्र सांगतें. तें ऐकून ज्याचा ज्याविषयीं अभिलाष असतो, तो त्यामध्ये कामामुळेच प्रवृत्त होतो. यास्तव कामच प्रवर्तक आहे. नियोग नव्हे. नियोगामध्ये प्रवर्तकत्वाचा संभवहि नाहीं, असा भावार्थ.) [—'काम असला तरच पुरुषांची प्रवृत्ति होते' असा काम व प्रवृत्ति यांचा अन्वय दाखवून 'कामाच्या अभावीं प्रवृत्तीचाहि अभाव होतो' असा व्यतिरेक ' आप्तकामानां० ' इत्यादि भाष्यानें दाखवितात—]=कारण ज्यांना सर्व काम प्राप्त झाले आहेत, ज्यांच्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या आहेत अशा पुरुषांचें कामाच्या अभावीं स्वात्म्यामध्ये—स्वरूपामध्ये अवस्थान होत असल्यामुळे त्यांच्या प्रवृत्तीची अनुपपत्ति होते. [—“ अहोपण, इष्ट विषयाची प्राप्ति झाली म्हणजे कामाची निवृत्ति होते, असा अनुभव आहे. त्यामुळे इष्ट विषयप्राप्ति हाच कामनिवृत्तीचा हेतु आहे. विद्या कामनिवृत्तीचा हेतु नव्हे. 'तेव्हां कर्मांच्या

हेतूचा परिहार करण्यासाठी विद्येचा आरंभ आहे, असें कसें म्हणतां ?” अशी शंका वेऊन ‘आत्मकामित्वे०’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—] = आत्म्याची कामना झाली कीं आत्म-कामता सिद्ध होते. (अर्थात् इष्ट विषयाची प्राप्ति झाली असतां कामाची तात्कालिक शांति होते; सर्वथा उच्छेद होत नाही. कारण कामाचा जर सर्वथा उच्छेद झाला असता तर पुनः विषयाची आकांक्षाच झाली नसती. परंतु इतर विषय तर राहिलेच, पण त्या विषयाचीहि थोड्याच वेळानें पुनः कामना होते, असा अनुभव आहे. यास्तव विषयप्राप्ति झाली असतां क्षणभर होणारी जी तृप्ति ती खरी कामनिवृत्ति नव्हे. आत्मा हीच एक परमार्थ वस्तु आहे. त्याहून दुसरी वस्तूच नाही, अशी निरंकुश आत्मकामताहि आत्म-कामत्व झालें असतांच होते. कारण आत्मकाम झाल्यावर कामना करण्यास योग्य असें दुसरें कांहीं उरतच नाही. ज्याला आत्म्याचें अद्वय आनंदरूप माहित नसतें तोच विषयांना आत्मव्यतिरिक्त पाहतो व त्यांची इच्छा करतो. अर्थात् काम आत्म्याच्या अज्ञानामुळें उद्भवणारा असल्यामुळें आत्मविद्याच त्याच्या निवृत्तीचें साधन आहे असा भावार्थ.) [—“ अहो, आत्मविद्या कामविरोधिनी असूं दे. पण तुम्ही कर्महेतूच्या परिहारासाठीं ब्रह्मविद्या आरंभिली जाते असें कसें म्हणता ?” याचें उत्तर—‘ आत्मा हि०’ या वाक्यानें देतात—] = आत्माच ब्रह्म आहे. (त्यामुळें कर्म-हेतु जो काम त्याच्या निवृत्तीसाठीं ब्रह्मविद्या आरंभिली जाते.) = आनन्दमय परमात्म्याला जाणणाऱ्या पुरुषालाच परप्राप्ति होते, असें श्रुति पुढें सांगेल. यास्तव अविद्येची निवृत्ति झाली असतां स्वात्म्यामध्ये, स्वतःच्या अविनाशी स्वरूपामध्ये स्थित होणें ही परप्राप्ति आहे. ‘अभयं प्रतिष्ठां विन्दते’ सु. उ. पृ. २२६—‘एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति’ सु. उ. पृ. २३३—इत्यादि श्रुति याविषयीं प्रमाण आहे. [—येथे प्रमाणें उपनिषदें कर्मकांडानें गतार्थ झालेलीं नाहीत व कर्माच्या अनुष्ठानानें स्वरूपावस्थानरूप मोक्ष संभवत नाही; यास्तव उपनिषदांच्या व्याख्यानाचा आरंभ करणें उचित आहे, असें सांगून पुनः त्याचा आरंभ करण्याची कांहीं आवश्यकता नाही असें क्षणणाऱ्या वाद्याचा अभिप्राय ‘काम्यप्रतिषिद्धयोः०’ इत्यादि भाष्यानें प्रगट करितात—]

भाष्यं—काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भादारब्धस्य चोपभोगेन क्षयान्नित्यानुष्ठानेन प्रत्यवायाभावाद्यत्नत एव स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः ॥

भाष्यार्थ—काम्य व निषिद्ध कर्मांचा आरंभच केलेला नसल्यामुळें व प्रारब्ध कर्मांचा, त्यांच्या फलांचा उपभोग घेतल्यानें क्षय झाल्याकारणानें आणि नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानानें प्रत्यवायाचा अभाव झाल्यामुळें अनायासानेंच स्वात्म्यामध्ये अवस्थान, हा मोक्ष सिद्ध होतो. (कारण काम्य व निषिद्ध कर्मांचें अनुष्ठान, प्रारब्धाचा अवशेष व प्रत्यवायप्राप्ति हीं पुनर्जन्मार्थी कारणें आहेत. यास्तव त्यांच्या अभाव होतांच आगामि

—पुढील शरीराची उत्पत्ति होत नाही आणि शरीराच्या अभावी स्वरूपावस्थानरूप मोक्ष यत्नावांचूनच सिद्ध होतो. म्हणजे शरीराच्या उत्पत्तीचें कांहीं कारणच न राहिल्यामुळें मोक्षाकरितां निराळा यत्न करावा लागत नाही. अर्थात् मोक्ष अन्य उपायानें साध्य होण्यासारखा जर आहे तर ज्ञानाकरितां उपनिषदाच्या व्याख्यानास आरंभ करण्याची काय आवश्यकता आहे, असा भावार्थ.)[—आतां याविषयीच 'अथवा०' इत्यादि भाष्यानें दुसरें मत सांगतात—]

भाष्यं—अथवा निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्महेतुत्वात्कर्मभ्य एव मोक्ष इति चेत् ॥

भाष्यार्थ—अथवा स्वर्गशब्दवाच्य निरतिशय प्रीतीला कर्महेतुत्व असल्यामुळें कर्मापासूनच मोक्ष होतो, असें ह्यणाल (तर तें बरोबर नाही. ज्योतिष्टोमादि जें स्वर्गाचें साधन तेंच मोक्षाचें साधन आहे. कारण स्वर्ग या शब्दान्चा अर्थ अशा निरतिशय प्रीतीचा मोक्षावांचून इतर अवस्थेंत संभव नाही आणि शरीर असेपर्यंत क्लेश होणें, अत्यंत अवश्य आहे, असा भावार्थ) [—यांतील पहिलें मत हा ऐकभविक पक्ष आहे. ऐकभविक ह्य० सर्व संचित कर्मांमुळें एकच उत्तर जन्म प्राप्त होतो, अशी समजूत. यास्तव भाष्यकार प्रथम त्या मताचेंच निरसन 'न कर्मनेकत्वात्०' इत्यादि भाष्यानें कारितात—]

भाष्यं—न । कर्मनेकत्वात् । अनेकानि ह्यारब्धफलान्यनारब्धफलानि चानेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफलानि कर्माणि सम्भवन्ति । अतस्तेष्वनारब्धफलानामेकस्मिन्नन्मन्युपभोगक्षयासंभवाच्छेषकर्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः कर्मशेषसङ्गावसिद्धिश्च । “तद्य इह रमणीयचरणाः” “ततः शेषेण” इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः ॥

भाष्यार्थ—तें बरोबर नाही. कारण कर्म अनेक आहेत. ज्यांच्या फलांना आरंभ झाला आहे व ज्यांच्या फलांना आरंभ झालेला नाही, अशीं अनेक अन्य जन्मांमध्ये आचरेलेलीं व विरुद्ध फळें देणारीं अनेक कर्में संभवतात, हें श्रुतींत प्रसिद्ध आहे. यास्तव त्यांतील ज्यांच्या फलांना आरंभ झालेला नाही, जीं कर्में फलोन्मुख झालेलीं नाहीत त्यांचा एका जन्मांत फलोपभोगानें क्षय होणें संभवत नाही. त्यामुळें अवशिष्ट राहिलेल्या कर्मांच्या निमित्तानें शरीराचा आरंभ होऊं शकतो आणि कर्मांच्या शेषाचीहि सिद्धि होते. याविषयी “या लोकीं जे रमणीय—शुभ आचरण करणारे असतात त्यांना ब्राह्मणादि शुभ योनि प्राप्त होते आणि जे अशुभ आचरण करणारे असतात त्यांना कुत्रा, चांडाल इत्यादिकांची अशुभ योनि प्राप्त होते” छां. भा. ५. १०. ७. सु.उ. पृ. ४०७ ‘उपभोग घेऊन राहिलेल्या कर्मांच्या योगानें जीवाला उत्तरशरीर प्राप्त होतें.’ गी. भा. पृ. ११९५

इत्यादि अनेक श्रुति-स्मृतिवचनें प्रमाण आहेत. (मुमुक्षुनें वर्तमान शरीरानें काम्य व निषिद्ध आचरण जरी न केलें तरी संचित कर्मच अनेक प्रकारचें संभवतें. त्यामुळें एकाच जन्मांत त्याचा उपभोगानें क्षय होऊं शकत नाही. अर्थात् वाद्यानें 'अनायासानें मोक्ष होतो' याविषयीं वर जो हेतु दिला आहे, तो असिद्ध आहे. "मरणानें अभिव्यक्त झालेलीं सर्व कर्में मिळून एका शरीराचा आरंभ करितात. त्या शरीरांत सर्व कर्मांचा उपभोगानेंच क्षय झालेला असतो. त्यामुळें संचित कर्मच उरत नाही. " या शकेंचें निराकरण करण्यासाठीं 'विरुद्धफलानि' असें भाष्यांत म्हटलें आहे. स्वर्ग हें फल देणाऱ्या ज्यातिष्टोमादि कर्मांचा व नरक हें फल देणाऱ्या ब्रह्महत्यादि कर्मांचा एकाच देहांत भोगानें क्षय होणें शक्य नाही. मरण सर्व कर्मांचें अभिव्यंजक आहे, मरण सर्व कर्मांना अभिव्यक्त करणारें आहे, याविषयीं कांहीं प्रमाण नाही. त्यामुळें बलवान् कर्मानें ज्याला प्रतिबंध केला आहे, अशा दुर्बल कर्मांचें अवस्थान संभवतें, असा याचा भावार्थ. "अहोपण, हें तुमचें म्हणणें केवळ संभावनामात्र आहे, म्ह० त्याचा नुस्ता संभव आहे, एवढेंच त्यावरून ठरतें. पण त्याविषयीं कांहीं प्रमाण नाही," अशी आशंका घेऊन तिच्या निरसनार्थ 'कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च०' इत्यादि भाष्य आहे. "वर्णाश्रमी लोक मरून परलोकीं जाऊन कर्मफलाचा अनुभव घेऊन 'ततः शेषेण'—त्यांतून अवशिष्ट राहिलेल्या कर्मानें विशिष्ट जन्म घेतात," असें गौतम धर्मसूत्र आहे. वरील छांदोग्य श्रुति व हें सूत्र स्वर्गांतून खालीं येणाऱ्या अनुशयी जीवांचें अवशिष्ट कर्म विद्यमान असतें, असें दाखवितात, असा याचा भावार्थ. सु. ब्र. अ. ३. पा. १. अ. २ पृ. २५६ पहा.) [—आतां वादो संचित कर्मांचें अस्तित्व स्वीकारून दुसऱ्या देहाचा आरंभ होणार नाही, असें 'इष्टानिष्ट०' इत्यादि भाष्यानें सांगतो—]

भाष्यं—इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानीति चेत् ।

भाष्यार्थ—इष्ट व अनिष्ट अशीं दोन्ही प्रकारचीं फळें देणाऱ्या संचित कर्मांच्या क्षयाकरितां नित्य कर्में आहेत, असें जर म्हणाल [तर तें म्हणणें भाट्ट मीमांसकांच्या सिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे, असें 'न०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—न । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवायशब्दो ह्यनिष्टविषयः । नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य दुःस्वरूपस्याऽऽगामिनः परिहारार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमात्प्रानारब्धफलकर्मक्षयार्थानि ॥

भाष्यार्थ—तर तें बरोबर नाही. कारण नित्य कर्मांचें अनुष्ठान जर न केलें तर प्रत्यवायप्राप्ति होते, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. प्रत्यवाय हा शब्द नेहमींच अनिष्ट-विषय आहे. नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, या निमित्तामुळें उत्पन्न होणाऱ्या दुःस्वरूप

आगामि—भविष्यत्कालीन प्रत्यवायाच्या परिहारासाठीं नित्य कर्में आहेत, असा सिद्धान्त असल्यामुळे तीं ज्यांच्या फलास आरंभ झालेला नाहीं, अशा कर्मांच्या क्षयासाठीं आहेत असें म्हणतां येत नाहीं. [बरें, 'मुमुक्षूनें केलेलीं नित्यादि कर्में संचित कर्मांचा क्षय करण्यासाठींच आहेत, ' असें जरी समजलें तरी इष्टसिद्धि होत नाहीं, असें 'यदि नाम०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—यदि नामानारब्धकर्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि तथाऽप्यशुद्धमेव क्षपयेयुर्नु शुद्धम् । विरोधाभावात् । न हीष्टफलस्य कर्मणः शुद्धरूपत्वान्नित्यैर्विरोध उपपद्यते । शुद्धाशुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः ॥

भाष्यार्थ—आतां अनारब्ध—संचित कर्मांच्या क्षयासाठीं नित्य कर्में आहेत, असें जरी समजलें तरीमुद्धां तीं अशुद्ध कर्मांचाच क्षय करूं शकतील; शुद्ध कर्मांचा क्षय करूं शकणार नाहीत. कारण नित्य कर्में व शुद्ध कर्में यांचा विरोध नाहीं. ज्यांचें फल इष्ट—शुभजन्मरूप आहे अशा कर्मांला शुद्धरूपत्व असल्यामुळे म्ह० इष्ट फल देणारीं कर्में शुद्ध असल्यामुळे त्यांचा नित्य कर्मांशीं विरोध संभवत नाहीं. कारण शुद्ध व अशुद्ध यांचाच विरोध असणें सयुक्तिक आहे. ['मुमुक्षूनें काम्य कर्मांना वर्ज्य करावें ' असें जें वर वाद्यानें म्हटलें आहे तें विवेकबल नसल्यास दुर्घट आहे. कारण मूल अज्ञान असेपर्यंत कामाचा उद्भव होणें, अगदीं अपरिहार्य आहे, असें 'न च०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसंभवादशेषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदो हि कामोऽनात्मफलविषयत्वात् । स्वात्मनि च कामानुपपत्ति-नित्यप्राप्तत्वात्स्वयं चात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—ज्ञानाच्या अभावीं कर्मांला कारण होणाऱ्या कामांची निवृत्ति होण्याचा असंभव असल्यामुळे सर्व कर्मांच्या क्षयाचा संभव नाहीं. अनात्मज्ञानाच काम होतो. कारण तो अनात्मफलविषय असतो. म्ह० त्या कामाचा विषय अनात्मरूप वस्तु असते. [—“अहोपण काम. अज्ञानमूलक नाहीं. कारण आत्मज्ञानाच्याहि तो दिसतो” अशी आशंका घेऊन 'स्वात्मनि०' या भाष्यानें सांगतात—]=स्वात्म्याविषयीं काम होणें अनुपपन्न आहे. कारण आत्मा नित्य प्राप्त आहे आणि स्वतः आत्मा परब्रह्म आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. (सर्व आत्मा आहे, असें पाहणाऱांना तत्त्वतः विषयाचाच अभाव होत असल्यामुळे त्यांचा काम संभवत नाहीं. भोजनादिकांविषयींच्या प्रवृत्तीला अत्यंत अवश्य असलेला जो काम तो वस्तुतः कामच नव्हे. तर कामाभास आहे; कारण तो वास्तव-खरा आहे, असा अभिनिवेश नसतो, असा याचा भावार्थ. 'आत्मज्ञानां अर्चिरादि मार्गांनै ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्याची इच्छा असते' अशीहि शंका घेऊं नये. कारण 'स्वयं आत्मा

ब्रह्म आहे' असें सांगितलें आहे.) [—आतां प्रत्यवायपरिहारार्थं नित्य कर्म आहेत, असें जें ह्यणणें आहे त्याविषयीं भाष्यकार 'नित्यानां च०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—नित्यानां चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति 'अकुर्वन्विहितं कर्म' इति शतुर्नानुपपत्तिः ॥ अन्यथाभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याक्रोप इति । अतोऽयत्नतः स्वात्मन्यवस्थानमित्यनुपपन्नम् ॥

भाष्यार्थ—नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, हा अभाव आहे. त्या अभावापासून प्रत्यवायरूप भावाची उत्पत्ति होणें युक्त नव्हे. (कारण आगामि दुःखालाच प्रत्यवाय म्हणतात. त्या भावरूप प्रत्यवायाचें कर्माभाव हें निमित्त होऊं शकत नाहीं. कारण 'पापः पापेन' बृ. भा. ४. ४. ५. सु. उ. पृ. ६९१. पापकर्मानें पापी होतो, अशी श्रुति असल्यामुळें दुःख निषिद्धाचरण या निमित्तानें होणारें आहे, असा याचा भावार्थ.) [“—अहोपण “अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्, प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति” मनु. ११. ४४. विहित कर्म न करणारा निंदित कर्म करणारा, व विषयांमध्ये आसक्त होणारा पुरुष पतन पावतो, या वाक्यांत 'अकुर्वन्' इत्यादि 'शतृ—अत्' प्रत्यय असल्यामुळें अकरण—अननुष्ठानहि दुःखाचें निमित्त होतें, असें ज्ञान होतें, ” अशी शंका घेऊन 'अतः पूर्वोपचित०' इत्यादि भाष्यानें भाष्यकार म्हणतात—]—यास्तव पूर्वं संचित पापामुळें प्राप्त होणाऱ्या प्रत्यवायक्रियेचें नित्याकरण—नित्य कर्मांचें अननुष्ठान हें लक्षण आहे. त्यामुळें 'अकुर्वन् विहितं कर्म' या स्मृतिवचनांतील 'अकुर्वन्' या शतृप्रत्ययाची अनुपपत्ति होत नाहीं—तो प्रत्यय अयोग्य नाहीं. (जर यथाविधि नित्य-नैमित्तिक कर्मांचें अनुष्ठान झालें असतें तर संचित पापाचा क्षय झाला असता. पण यानें विहित कर्म केले नाहीं त्यामुळें हा प्रत्यवायी होईल, असें शिष्टांकडून ताडलें जातें. जसें—'संशय न करणारा श्रोत्रिय' यांत संशय न करणें, हें श्रोत्रियाचें लक्षण होतें त्याप्रमाणें. अर्थात् 'शतृ—अत्' हा प्रत्यय दुसऱ्या- लक्षण -या अर्थीहि उपपन्न होत असल्यामुळें त्या प्रत्ययाच्या बलानें अकरणांला प्रत्यवायाचें निमित्त मानतां येत नाहीं, असा याचा भावार्थ.) [—“अहोपण 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' पाणिनि अ. ३ पा. २सू. १२६. असें 'क्रियेचें लक्षण व हेतु' या दोन्ही अर्थी शतृ-प्रत्ययाचें विधान असतांना येथें हेतुत्वच कां ग्रहण करीत नाहीं ” अशी आशंका घेऊन 'अन्यथा०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]—तसें जर न मानलें तर अभावापासून भावाची उत्पत्ति होते, असा सर्व प्रमाणांचा व्याक्रोप—विरोध—बाध होतो. यास्तव 'अयत्नतः—यत्नावांचून—अनायासानें स्वात्म्यामध्ये अवस्थान होतें' हें म्हणणें अनुपपन्न—अयोग्य आहे. (भावरूप कार्याचें भावरूप कारण असतें, असें प्रत्यक्षादि

प्रमाणानीं ठरलेलें आहे. यास्तव शत्रुप्रत्ययाच्या बलावर अभावहि हेतु होतो, असें झटल्यास सर्व प्रमाणांशीं विरोध येतो. “अहो पण तुझीहि अननुष्ठानाला प्रत्यवायाचें लक्षण मानतां. भाट्ट मीमांसक अनुपलंभाला अभावज्ञानाचें कारण मानतात. तार्किकहि प्रतिबंधकाभावाला व त्याच्या प्रागभावाला त्या त्या कार्याचा व्यवस्थापक मानतात. तेव्हां ‘भावच कार्याचें कारण होतें अभाव कार्याचें कारण होऊं शकत नाही,’ असें कसें ह्मणतां” असें कोणी विचारील तर त्याचें उत्तर असें—अभाव स्वरूपतः कोणत्याहि कार्याचें कारण होत नाही. पण त्याचें ज्ञान प्रत्यवायाचें सूचक आहे, असें आम्ही समजतो. यास्तव नित्य कर्माचें अनुष्ठान न करणें या दोषामुळें प्राप्त होणारा जो प्रत्यवाय त्याच्या परिहारार्थ कर्म आहे, असें म्हणतां येत नाही. तर ‘कर्माच्या योगानें पितृलोक, हे सर्व पुण्यलोकभाक् होतात;’ इत्यादि श्रुतिवचनांच्या अनुसार त्याचें पितृलोकप्राप्ति हें फल आहे. तस्मात् नित्य कर्माचें अनुष्ठान केलें, म्हणजे शरीराचा उद्भव होत नाही, असें ह्मणतां येत नाही. असें ‘अतः’ इत्यादि भाष्यानें सांगितलें आहे.) [—आतां पूर्वोक्त दुसऱ्या मताचा परिहार ‘यच्चोक्तं०’ इत्यादि भाष्यानें करितात—]

भाष्यं—यच्चोक्तं निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्तत्वात्कर्माऽऽरब्ध एव मोक्ष इति । तन्न । नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि नित्यं किञ्चिदारभ्यते । लोके यदारब्धं तदनित्यमिति । अतो न कर्मारब्धो मोक्षः ॥

भाष्यार्थ—‘स्वर्ग या शब्दानें वाच्य असलेली—स्वर्गशब्दाचा अर्थ अशी जी निरतिशय प्रीति ती कर्मनिमित्त असल्यामुळें म्हणजे तिचें कारण कर्म असल्यामुळें मोक्ष कर्मारब्धच आहे. म्ह० तो कर्मापासूनच उद्भवतो,’ असें जें म्हटलें आहे तें बरोबर नाही. कारण मोक्ष नित्य आहे; आणि कोणत्याहि नित्य वस्तूचा आरंभ केला जात नाही. व्यवहारांत जें आरब्ध—कृतक तें अनित्य अशी व्याप्ति दिसते. यास्तव मोक्ष कर्मारब्ध नाही. [आतां तो केवळ कर्मांनीं आरब्ध जरी नसला तरी—]

भाष्यं—विद्यासहितानां कर्मणां नित्यारम्भसामर्थ्यमिति चेत् । न । विरोधात् । नित्यं चाऽऽरभ्यत इति विरुद्धम् । यद्विनष्टं तदेव नोत्पद्यत इति । प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि मोक्ष आरभ्य एवेति चेन्न । मोक्षस्य भावरूपत्वात् । प्रध्वंसाभावोऽप्यारभ्यत इत्यभावस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्रमेतत् । भावप्रतियोगी ह्यभावः ॥

भाष्यार्थ—विद्यायुक्त कर्मांना नित्य मोक्षाचा आरंभ करण्याचें सामर्थ्य आहे, असें म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण तसें म्हणणें विरुद्ध आहे. नित्य वस्तु व तिचाः
तै. २

आरम्भ केला जातो हें म्हणणें विरुद्ध आहे. [विद्यायुक्त असलेल्याहि कर्मानें मोक्ष जर आरम्भ—उत्पाद्य असेल तर तो अनित्यच होईल. कारण जें कृतक—कर्मसाध्य असतें तें अनित्य असतें अशी व्याप्ति दिसते, असें सांगितलें. आतां त्या व्याप्तीचा भंग होतो, तिचा बाध होतो असें समजणारा वादी ‘ यद्विनष्टं० ’ इत्यादि भाष्यानें शंका घेतो—] =“ अहोपण, जें विशेषें करून नष्ट झालेलें असतें तेंच उत्पन्न होत नाहीं, असा नियम आहे, त्यामुळें प्रध्वंसाभावाप्रमाणें मोक्ष नित्य जरी असला तरी आरम्भच आहे.” असें म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण मोक्ष भावरूप आहे. [जें भावरूप कार्य असतें तें अनित्य असतें अशी व्याप्ति आहे. तुझा निरतिशय प्रीतिरूप मोक्ष भाव आहे. त्यामुळें त्याला अनित्यत्व प्राप्त होतें, असा भावार्थ. तार्किक ‘ सादिरनन्तः प्रध्वंसः ’ असें म्हणतात.—तर्कसंग्रहसार पृष्ठ ७८—म्ह० प्रध्वंस उत्पन्न होणारा व अनन्त आहे, असें म्हणतात. तें त्यांचें म्हणणें मान्य करून हा दोष दिला आहे. प्रध्वंस जरी अनन्त व कार्य असला तरी तो भावरूप नाहीं. पण वस्तुतः जर पाहिलें तर प्रध्वंसाला कार्यरूपत्वच नाहीं, असें ‘ प्रध्वंसाभावः अपि ’ या भाष्यानें सांगतात—] =प्रध्वंसाभावहि उत्पन्न होतो, हें म्हणणें अभावामध्ये क्लेशाद्याहि प्रकारचा विशेष नसल्यामुळें नुस्ती कल्पना आहे. कारण अभावाचा प्रतियोगी नेहमीं भाव असतो. [प्रध्वंस नेहमीं उत्पन्न झालेल्या पदार्थाच्या आश्रयानें रहातो. त्यामुळें त्याला कार्यत्व नसतें. कारण जन्म म्हणजे प्रादुर्भाव. तो भावरूप वस्तूच्या ठिकाणीच राहतो, असा अनुभव आहे. यास्तव शून्यरूप अभावाचा जन्म झाला, असें तत्त्वतः म्हणतां येत नाहीं. शिवाय भाव व अभाव यांचा अत्यंत विरोध असल्यामुळें अभावाचा भावरूप धर्म संभवत नाहीं. “ अहोपण, अभाव चार प्रकारचा आहे. तर्कसंग्रहसार पृ. ७ पहा. त्यांतील प्रागभाव अनित्य आहे व प्रध्वंस, अत्यन्त व अन्योन्याभाव नित्य आहेत, असा विशेष असतांना अभावाला विशेषरहित कसें म्हणतां येईल? ” अशी आशंका घेऊन ‘ यथा हि० ’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—यथा ह्यभिन्नोऽपि भावो घटपटादिभिर्विशेष्यते । अभिन्न एव घटभावः पटभाव इति एवं निर्विशेषो भावाभावः क्रियागुणयोगाद्द्रव्यादिवद्विकल्प्यते । न ह्यभाव उत्पलादिवद्विशेषणसहभावी । विशेषणवत्त्वे भाव एव स्यात् ॥

भाष्यार्थ—ज्याप्रमाणें भाव अभिन्न असला तरी घट, पट इत्यादि विशेषणांच्या योगानें त्याच्यामध्ये विशेष आणतां येतो; म्हणजे घटभाव, पटभाव अशा रीतीनें तो एकरूपच भाव अनेकरूप असल्यासारखा बोलला जातो, त्याप्रमाणें सर्व विशेषरहित असलेला भावाचा अभाव क्रिया व गुण यांच्या संबधानें द्रव्यादिकांप्रमाणें विकल्पिला जातो.

(पण त्यामुळे तो तत्त्वतः सविशेष होत नाही. शिवाय) अभाव कमलादि पदार्था-प्रमाणे विशेषणसहभावी (विशेषणयुक्त) नसतो. कारण तो जर विशेषणवान् आहे असे म्हटले तर तोहि भावच ठरेल. (कारण विशेषण नेहमी विशेष्याशी संबंध ठेवते, हें प्रसिद्ध आहे. पण प्रतियोगी विशेषणाशी अभावाचा संबंध संभवत नाही. शिवाय घटाचा प्रध्वंसाभाव जर नित्य आहे, असे समजले तर त्याचा प्रतियोगी घटहि नित्य आहे, असे होईल. कारण घट जर अनित्य आहे, म्हणून म्हटले तर त्याचा अभाव तरी नित्य कसा असणार ? घटावांचून घटाचा अभाव उपलक्षित होऊं शकत नाही. बरे तो अभाव घटसहभावी आहे असे समजले तर त्याच्या अभावत्वाचा बाध होतो. तस्मात् अभावाला प्रतियोगीमुळे सविशेष मानणे, युक्त नव्हे.) [—याप्रमाणे प्रध्वंसाप्रमाणे मोक्ष नित्य आहे, असे जे वाद्याचे म्हणणे होतें त्याचे निरसन करून आतां ' मोक्ष कर्मजन्य आहे ' या शंकेचे निरसन ' विद्याकर्म० ' इत्यादि भाष्याने निराळ्या प्रकारानें करितात—]

भाष्यं—विद्याकर्मकर्तृनित्यत्वाद्विद्याकर्मसन्तानजनितमोक्षनित्यत्वमिति चेन्न । गङ्गास्रोतोवत्कर्तृत्वस्य दुःस्वरूपत्वात् । कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात् । तस्माद-विद्याकामकर्मोपादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति । स्वयं चात्मा ब्रह्म । तद्विज्ञानादविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इति ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदारभ्यते ॥

भाष्यार्थ—विद्या व कर्म यांचा कर्ता नित्य असल्यामुळे विद्या व कर्म यांच्या संता-नापासून—अविच्छिन्न प्रवाहापासून झालेला मोक्षहि नित्य आहे, असे जर म्हणाल तर ते बरोबर नाही. कारण गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणे कर्तृत्व दुःस्वरूप आहे. (त्यामुळे ते असे-पर्यंत मोक्ष संभवत नाही.) आणि त्या कर्तृत्वाचा उपरम होतो म्हणून जर म्हटले तर तो होतांच मोक्षाचाहि विच्छेद होण्याचा प्रसंग येतो. यास्तव (म्ह० मोक्ष ब्रह्मज्ञानावांचून प्राप्त होणे शक्य नसल्यामुळे) अविद्या-काम-कर्म यांच्या उपादान हेतूची निवृत्ति झाली असतां स्वात्मरूपांत अवस्थित होणे हा मोक्ष सिद्ध होतो आणि स्वतः आत्माच ब्रह्म आहे, यास्तव त्याच्या विज्ञानामुळे अविद्येची निवृत्ति होणे, हा मोक्ष आहे. म्हणून ब्रह्मविज्ञानाकरितां उपनिषदाचा आरंभ केला जातो. [ब्रह्मविद्या या अर्थी ' उपनिषद् ' या शब्दाचा प्रयोग होत असल्यामुळेहि विद्याच मोक्षाचे कारण आहे, असे सिद्ध होतें, असे ' उपनिषद्० ' इत्यादि भाष्याने सांगतात—]

भाष्यं—उपनिषदिति विद्योच्यते । तच्छीलानां गर्भजन्मजरादिनिशातना-त्तदवसादनाद्वा ब्रह्मणो वोपनिगमयितृत्वादुपनिषणं वाऽस्यां परं श्रेय इति । तदर्थत्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत् ॥

भाष्यार्थ—उपनिषद् या शब्दानें 'विद्या' सांगितली जाते. अर्थात् उपनिषद् म्ह० विद्या. ती आपलें परिशीलन करणाऱ्या पुरुषांच्या—गर्भ, जन्म, जरा इत्यादिकांस क्षिप्रिल करित असल्यामुळें किंवा त्यांचा नाश करित असल्यामुळें अथवा ब्रह्मापार्शीं नेऊन पंचवीत असल्यामुळें तिला उपनिषद् असें म्हणतात. किंवा या निमिराभूत विद्येमध्ये परम श्रेय जें ब्रह्म तें जीवाच्या स्वात्मरूपानें उपस्थित होतें, म्हणून उपनिषद्. ग्रंथ त्या विद्ये-करितां असल्यामुळें त्यालाहि उपनिषद् असें म्हणतात. [याप्रमाणें उपनिषदाचें व्याख्यान संभवतें, असें सिद्ध करून आतां भाष्यकार त्याच्या पदांचें व्याख्यान आरंभितात—]

श्रुतिः—ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्थमा ॥

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः ॥

अर्थ—प्राणवृत्ति व दिवस यांची अभिमानीनी देवता आम्हांला सुखरूप—सुखावह होवो. अपानवृत्तीची व रात्रीची देवता—वरुण आम्हांला सुखकर होवो. चक्षु व सूर्य यांची अभिमानीनी देवता—अर्थमा आम्हांला सुखावह होवो. बलाची अभिमानीनी देवता इंद्र आणि वाक् व बुद्धि यांवर अभिमान ठेवणारी देवता बृहस्पति आम्हांला अनुकूल होवोत. ज्याचा क्रम—पाऊल विस्तीर्ण आहे असा पादाभिमानी विष्णु आम्हांला सुखकर होवो.

भाष्यं—शं सुखं प्राणवृत्तेरहश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रो नोऽस्माकं भवतु । तथैवापानवृत्ते रात्रेश्चाभिमानी देवतात्मा वरुणः । चक्षुष्यादित्ये चाभिमानीत्यर्थमा । बल इन्द्रः । वाचि बुद्धौ च बृहस्पतिः । विष्णुरुक्रमो विस्तीर्णक्रमः पादयोरभिमानी । एवमाद्याध्यात्मदेवताः । शं नो भवत्विति सर्वत्रानुषङ्गः । तासु हि सुखकृत्वु विद्याश्रवणधारणोपयोगा अप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति तत्सुखकर्तृत्वं प्रार्थ्यते शं नो भवत्विति ॥

भाष्यार्थ—प्राणवृत्तीचा व दिवसाचा अभिमानी देवतात्मा 'मित्रः'—मित्र 'नः'—आम्हांला 'शं'—सुखावह होवो. त्याचप्रमाणें अपानवृत्तीचा व रात्रीचा अभिमानी देवतात्मा 'वरुणः'—वरुण, चक्षु व आदित्य यांतील अभिमानी 'अर्थमा;' बलांतोल 'इंद्र;' वाक् व बुद्धि यांतील 'बृहस्पति;' 'उरुक्रमः'—ज्याचा क्रम—पाऊल विस्तीर्ण आहे, असा 'विष्णु' दोन्ही पायांचा अभिमानी आहे. या व दुसऱ्या सर्व अध्यात्म देवता आम्हांला सुखावह होवोत, असा सर्व वाक्यांत अन्वय लावावा. कारण त्या प्राण व इंद्रियें यांच्या अभिमानीनी देवता सुखकर झाल्या असतां विद्येचें श्रवण—गुरुमुखानें वेदान्ततात्पर्यांचा निश्चय धारण—तिचें अविस्मरण व उपयोग—शिष्यांस निवेदन हीं कार्यें कोणत्याहि प्रकारच्या प्रतिबंधावांचून होऊं शकतात. यास्तव त्यांचें सुखकर्तृत्व वरील 'शं नो मित्रः०' इत्यादि मंत्रानें प्रार्थिलें जातें म्ह० त्या सर्व देवतांनीं आपल्याला सुखकर व्हावें, अशी विद्यार्थी प्रार्थना करितो.

श्रुतिः—नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामबतु । तद्वक्ता-रमबतु । अबतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

अर्थ—वायुरूप ब्रह्माला नमस्कार असो. हे वायो, तुला नमस्कार असो. तूच बाह्य चक्षुरादिकांच्या अपेक्षेनें समीपवर्ती व अव्यवहित—साक्षात् ब्रह्म आहेस. त्यामुळे मी तुलाच प्रत्यक्ष ब्रह्म म्हणेन. मी तुलाच ऋत म्हणेन. वाक् व शरीर यांच्या योगानें संपादन केला जाणारा जो अर्थ तोहि तुझ्या अधीन राहूनच संपादन केला जातो. यास्तव मी तुलाच सत्य म्हणेन. तें सर्वात्मक वायुसंश्लक ब्रह्म मज विद्यार्थ्यांचें विद्यासंयोगानें रक्षण करो. तेंच ब्रह्म वक्ता जो आचार्य त्याला वक्तृत्वसामर्थ्य देऊन त्याचें रक्षण करो. 'माझे रक्षण करो, वक्त्याचें रक्षण करो' ही पुनरुक्ते आदरार्थ आहे. विद्याप्राप्तीच्या आध्यात्मिक उपसर्गाची शांति होवो. आधिभौतिक उपसर्गाची शांति होवो, आधिदैविक उपसर्गाची शांति होवो. १.

भाष्यं—ब्रह्मविदिषुणा नमस्कारवन्दनक्रिये वायुविषये ब्रह्मविद्योपसर्ग-शान्त्यर्थं क्रियेते । सर्वक्रियाफलानां तदधीनत्वात् । ब्रह्म वायुस्तस्मै ब्रह्मणे नमः । प्रह्वीभावं करोमीति वाक्यशेषः । नमस्ते तुभ्यं हे वायो नमस्करोमीति ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्मजिज्ञासूकडून वायुविषयक नमस्कार-वंदनक्रिया ब्रह्मविद्येला होणाऱ्या उपसर्गाची शांति व्हावी म्हणून केल्या जातात. कारण सर्व क्रियांचीं फळे त्यांच्या अधीन आहेत.—' ब्रह्मणे नमः'—ब्रह्म म्ह० वायु; त्या वायुरूप ब्रह्माला मी नमस्कार करतो. नमस्कार म्ह० प्रह्वीभाव—नम्रपणा, तो करतो; असा क्रियापदाचा अध्याहार करावा. हे ' वायो, ' ' ते नमः '—तुला नमस्कार असो, मी तुला नमस्कार करतो. [ब्रह्म निराळे व वायु निराळा अशी शंका घेऊं नये, असें ' परोक्ष० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां वायुरेवाभिधीयते । किं च त्वमेव चक्षुराद्यपेक्ष्य बाह्यं संनिवृष्टमव्यवहितं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि यस्मात्तस्मात्त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥

भाष्यार्थ—येथील ब्रह्म या परोक्ष व वायु या प्रत्यक्ष शब्दानें वायुच सांगितला जातो. [' स ब्रह्मेत्याचक्षते '—त्याला ब्रह्म असें म्हणतात, अशी श्रुति असल्यामुळे ' ब्रह्म ' असा परोक्ष व ' वायु ' असा प्रत्यक्ष निर्देश केला आहे. कारण प्राणाला प्रत्यक्षत्व आहे. आतां वायु सूत्ररूपानें जरी परोक्ष आहे तरी आध्यात्मिक प्राणरूपानें त्याला अपरोक्षत्व आहे. असें ' किंच० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]=शिवाय ज्या अर्था बाह्य चक्षुरादिकांच्या अपेक्षेनें तूच समीप व साक्षात् प्रत्यक्ष ब्रह्म आहेस त्या अर्थी मी तुलाच प्रत्यक्ष ब्रह्म म्हणेन.

(चक्षुरादि इंद्रियांचें रूपदर्शनादि कार्यांवरून अनुमान होतें, त्यामुळें तीं प्राणाहून बाह्य व व्यवहित आहेत. पण प्राण साक्षात् साक्षिवेद्य असल्यामुळें भोक्त्या जीवाला संनिहित आहे. तसाच तो चक्षुरादिकांच्या अपेक्षेनें प्रत्यक्ष आहे. श्वास घेणें, इत्यादि प्राणकृत क्रियेमुळें शरीरादिकांचें पोषण होतें, हें प्रसिद्ध आहे. प्राणाला त्या बृंहणामुळें—वृद्धीमुळें ब्रह्म म्हटलें आहे. राजाला भेटण्याची इच्छा करणारा एखादा आर्त मनुष्य द्वारपालालाहि तूंच राजा आहेस, असें ज्याप्रमाणें म्हणतो, त्याप्रमाणें हृदयस्थ ब्रह्माला पाहण्याची इच्छा करणारा मुमुक्षु हृदयस्थ ब्रह्माच्या द्वारपालभूत प्राणाला उद्देशून 'तुलाच मी प्रत्यक्ष ब्रह्म म्हणेन' असें देवतास्तुत्यर्थ म्हणतो.) [—तशीच 'ऋतं०' इत्यादि भाष्यानें आणखीही स्तुति करतो—]

भाष्यं—ऋतं यथाशास्त्रं यथाकर्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थं तदपि त्वदधीनत्वात्त्वामेव वदिष्यामि । सत्यमिति वाक्कायाभ्यां संपाद्यमानः सोऽपि त्वदधीन एव संपाद्य इति त्वामेव सत्यं वदिष्यामि । तत्सर्वात्मकं वाय्वाख्यं ब्रह्म मयैवं स्तुतं सन्मां विद्यार्थिनमवतु विद्यासंयोजनेन । तदेव ब्रह्म वक्तारमाचार्यं वक्तृत्वसामर्थ्यसंयोजनेनावतु ॥

भाष्यार्थ—'ऋतं वदिष्यामि'—मी तुलाच ऋत म्हणेन. ऋत म्ह० बुद्धीत यथाशास्त्र व यथाकर्तव्य अतिशय निश्चित केलेला अर्थ. पण तें ऋतहि तुझ्याच अधीन असल्यामुळें मी तुलाच तें ऋत म्हणेन. 'सत्यं वदिष्यामि'—वाक् व शरीर यांच्या योगानें संपादन केला जाणारा जो अर्थ त्याला सत्य असें म्हणतात. तोहि तुझ्या अधीन राहूनच संपादन करतां येतो. यास्तव मी तुलाच सत्य म्हणेन. 'तत्-मां अवतु'—तें सर्वात्मक वायुसंज्ञक ब्रह्म माझ्याकडून अशा प्रकारें स्तुति केलें गेलेलें होस्तातें मज विद्यार्थ्यांचें विद्यासंयोजनानें म्ह० मला विद्या देऊन रक्षण करो. 'तत् वक्तारं अवतु'—तेंच ब्रह्म वक्ता जो आचार्य त्याला वक्तृत्वसामर्थ्य देऊन त्याचें रक्षण करो.

भाष्यं—अवतु मामवतु वक्तारमिति पुनर्वचनमादरार्थम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां प्रशमार्थम् । (इति श्रीशांकरभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥)

भाष्यार्थ—'अवतु मां०'—माझें रक्षण करो; वक्त्याचें रक्षण करो; असें पुनरपि जें म्हटलें आहे तें आदरार्थ आहे. 'ॐ शान्तिः, शान्तिः, शान्तिः' असें तीन वेळ जें म्हटलें आहे तें विद्याप्राप्तीच्या आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक उपसर्गांच्या प्रशमनाकरितां म्हटलें आहे. (इति शिक्षाध्याये प्रथमोऽनुवाकः) १

श्रुतिः—ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम संतानः ।
इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ (२)

अर्थ—जिच्या योगानें वर्णादिकांचें उच्चारणरूप शास्त्र शिकविलें जातें ती शिक्षा किंवा जिच्या योगानें वर्णादिक शिकविले जातात ती शिक्षा. तिचाच मुळांत 'शीक्षा' असा जो दीर्घ प्रयोग केला आहे तो छान्दस आहे. अशा प्रकारच्या शिक्षेचें आम्ही आतां व्याख्यान करितों. अकारादि वर्ण, उदात्त-अनुदात्त-स्वरित हा स्वर, ऋस्वादि मात्रा, उच्चारणासाठीं विशेष प्रकारचा प्रयत्न हेंच बल, वर्णांचें मध्यम वृत्तीनें उच्चारण करणें हें साम व संतति म्ह० संहिता हेंच संतान. हा येथील शिकण्यास योग्य असा अर्थ आहे. अशा प्रकारची शिक्षा ज्या अध्यायांत आहे तो हा शीक्षाध्याय, याप्रमाणें सांगितला आहे. २.

भाष्यं—अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदो ग्रन्थपाठे यत्नोपरमो मा भूदिति शीक्षाध्याय आरभ्यते—शिक्षा शिक्षयतेऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम् । शिक्षयन्त इति वा शिक्षा वर्णादयः । शिक्षैव शीक्षा । दैर्घ्यं छान्दसम् । तां शीक्षां व्याख्यास्यामो विस्पष्टमा समन्तात्कथयिष्यामः ॥

भाष्यार्थ—उपनिषद् अर्थज्ञानप्रधान आहे, म्ह० त्याचें अर्थज्ञान ही मुख्य गोष्ट आहे. पण त्यासाठीं ग्रंथाच्या पाठाविषयीचा यत्न शिथल होऊं नये—स्वर-ऊष्मवर्ण-व्यंजन यांचा प्रमाद होऊं नये म्हणून शीक्षाध्यायाचा आरंभ केला जातो. जिच्या योगानें वर्णादिकांचें उच्चारणशास्त्र शिकविलें जातें ती शिक्षा, किंवा जिच्या योगानें वर्णादिक शिकविले जातात ती शिक्षा. शिक्षा या शब्दाचाच येथें 'शीक्षा' असा दीर्घ उच्चार केला आहे. हें दीर्घत्व छान्दस आहे. त्या शिक्षेचें 'व्याख्यास्यामः'—आम्ही व्याख्यान करूं, म्ह० अगदीं स्पष्टपणें सर्व बाजूंनीं कथन करूं. [हें रूप 'ख्या-प्रकथने' या धातूपासून 'वि' व 'आ' हे उपसर्ग लागून झालेलें आहे, असें समजून वरील व्याख्यान केलें. आतां 'चक्ष्' धातूला 'ख्या' असा आदेश होऊन तें झालेलें आहे, असें 'चक्षिडो वा०' या भाष्यानें सांगतात. कारण उपसर्गासह वरील 'ख्या-धातूचा प्रयोग उक्त नाहीं—]

भाष्यं—चक्षिडो वा ख्यात्वादिष्टस्य व्याङ्पूर्वस्य व्यक्तवाक्कर्मण एतद्रूपम् । तत्र वर्णोऽकारादिः । स्वर उदात्तादिः । मात्रा ह्रस्वाद्याः । बलं प्रयत्न-विशेषः । साम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता संतानः संततिः संहितेत्यर्थः । एष हि शिक्षितव्योऽर्थः । शिक्षा यस्मिन्नध्याये सोऽयं शीक्षाध्याय इत्येवमुक्त उदितः । उक्त इत्युपसंहार उत्तरार्थः ॥ (इति शांकरभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २)

भाष्यार्थ—किंवा व्यक्त वाणी करणें या अर्थी असलेल्या चक्षिड-धातूला आर्षधातुक प्रकारांत 'ख्याज्' असा जो आदेश होतो म्हणून सांगितलें आहे त्या 'वि' व 'आ' या उपसर्गयुक्त धातूचें हें रूप आहे. त्यांतील अकरादि 'वर्ण' उदात्तादि 'स्वर' न्हस्वादिक 'मात्रा' विशेष प्रकारचा प्रयत्न हें 'बल' वर्णांचें मध्यमवृत्तीनें उच्चार करणें हें 'साम' म्ह० समता--' संतति हेंच 'संतान' अर्थात् संहिता; हाच अवश्य शिकण्यासारखा अर्थ आहे. 'इति उक्तः शीक्षाध्यायः'—अशा प्रकारची शिक्षा ज्या अध्यायांत आहे तो हा शीक्षाध्याय, अशा प्रकारें सांगितला आहे. येथें 'उक्तः' असें म्हणून जो उपसंहार केला आहे तो पुढच्या ग्रंथासाठीं आहे. इति द्वितीयोऽनुवाकः २.

श्रुतिः—सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ॥

अर्थ—आम्हां शिष्याचार्यांना यश एकाच वेळीं प्राप्त होवो. त्या निमित्तानें प्राप्त होणारें ब्रह्मवर्चस तेजहि आम्हांला सह—एकदाच प्राप्त होवो.

भाष्यं—अधुना संहितोपनिषदुच्यते । तत्र संहिताद्युपनिषत्परिज्ञाननिमित्तं यद्यशः प्रार्थ्यते तन्नाववायोः शिष्याचार्ययोः सहैवास्तु । तन्निमित्तं च यद्ब्रह्मवर्चसं तेजस्तच्च सहैवास्त्विति शिष्यवचनमाशीः । शिष्यस्य ह्यकृतार्थत्वात्प्रार्थनोपपद्यते नाऽऽचार्यस्य । कृतार्थत्वात् । कृतार्थो ह्याचार्यो नाम भवति ॥

भाष्यार्थ—आतां संहितेसंबंधी वर्णांची उपासना प्रथम सांगितली जाते. [संहिता म्हणजे वर्णांचा अतिशय संनिधि. उपासनेकरितां आपापल्या शाखेची संहिता घ्यावी. 'शं नो भिलः०' इत्यादि जो शांतिरूप अशीर्वाद आहे तो सर्व उपनिषदांचा शेष—भाग आहे. यास्तव आतां येथें अगोदर या संहितोपनिषदांशींच संबंध ठेवणारा, त्याचा एकशेष—भाग, अशा प्रकारचा दुसरा स्वतंत्र आशीर्वाद सांगतात—]—तिच्या आरंभीं संहितादि उपनिषदांच्या म्ह० उपासनेच्या परिज्ञानामुळे प्राप्त होणाऱ्या ज्या यशाची प्रार्थना केली जाते—'यशः नौ सह'—तें यश आम्हां दोघांना म्ह० शिष्य व आचार्य या दोघांना एकाच वेळीं प्राप्त होवो. तसेंच 'ब्रह्मवर्चसं'—त्या उपासनेच्या निमित्तानें प्राप्त होणारें जें 'ब्रह्मवर्चस' या नांवाचें तेज तेंहि 'नौ सह'—आम्हां उभयतांना एकाच वेळीं प्राप्त होवो. हा आशीर्वाद, हें शिष्याचें वचन आहे. कारण शिष्य कृतार्थ झालेला नसल्यामुळे त्याचीच अशी प्रार्थना उपपन्न होते. आचार्य कृतार्थ असल्यामुळे त्याची अस्तस्यै प्रार्थना उपपन्न होत नाहीं. कारण जो कृतार्थ असतो तोच आचार्य होऊं शकतो.

श्रुतिः—अथातः संहिताया उपनिषदं न्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु ।

अर्थ—अध्ययनाच्या विधानानंतर ज्याअर्थी ग्रंथपाठविषयींच्या भावनेनें अतिशय भावित झालेली बुद्धि—ग्रंथपाठाविषयींच्या वासनेनें वासित झालेली बुद्धि एकाएकीं

अर्थज्ञानांत प्रवृत्त होत नाही. त्याअर्थी संहितेचें उपनिषद्-संहिताविषयकदर्शन अगदीं स्पष्टपणें सांगतों. कोठें ? पांच अधिकरणांमध्ये—आश्रयांमध्ये—ज्ञानविषयांमध्ये असा भावार्थ. (ज्ञानाचे विषय होणारे जे पांच आश्रय त्यांत संहिताविषयक दृष्टि कशी ठेवावी तें सांगतों.)

भाष्यं—अथानन्तरमध्ययनलक्षणविधानस्य, यतोऽत्यर्थं ग्रन्थभाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसाऽर्थज्ञानविषयेऽवतारयितुमित्यतः संहिताया उपनिषदं संहिताविषयं दर्शनमित्येतद्ग्रन्थसंनिवृष्टमेव व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेष्वश्रयेषु ज्ञानविषयेष्वित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—‘अथ’—अध्ययनरूप विधानानंतर; [‘अतः’ या शब्दानें वस्तूची उपासना सोडून प्रथम शब्दाच्या उपासनेचें विधान करण्याचें कारण सांगतात—] ‘अतः’—ज्या अर्थी ग्रंथाच्या पाठाविषयाच्या भावनेनें अतिशय भावित झालेली बुद्धि अर्थज्ञानविषयामध्ये सहसा प्रवृत्त करितां येत नाही त्याअर्थी ‘संहितायाः उपनिषदं’—संहिता-विषयक दर्शन—या ग्रंथाशीं अगदीं संनिवृष्ट असलेलीच उपासना ‘व्याख्यास्यामः’—अगदीं स्पष्टपणें सांगतों. ‘पंचसु अधिकरणेषु’—ती पांच अधिकरणांमध्ये म्ह० पांच आश्रयांनीं—ज्ञानविषयांनीं असा भावार्थ; सांगतों. (ज्ञानाचे विषय होणारे जे पांच आश्रय त्यांनीं संहिताविषयक दृष्टि कशी करावी तें सांगतों.)

श्रुतिः—अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासंहिता इत्याचक्षते ॥

अर्थ—लोकांविषयांचें जें दर्शन तें अधिलोकदर्शन. तसंच ज्योतिःसंबंधीं दर्शन, विद्येसंबंधीं दर्शन, प्रजेसंबंधीं दर्शन व शरीरसंबंधीं दर्शन. या पांच उपासनांचे विषय लोकादि महावस्तु व संहिता हा असल्यामुळे त्यांना वेदवेत्ते महासंहिता असें म्हणतात.

भाष्यं—कानि तानीत्याह—अधिलोकं लोकेष्वधि यद्दर्शनं तदधिलोकम् । तथाऽधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति । ता एताः पञ्चविषया उपनिषदो लोकादिमहावस्तुविषयत्वात्संहिताविषयत्वाच्च महत्यश्च ताः संहिताश्च महासंहिता इत्याचक्षते कथयन्ति वेदविदः ॥

भाष्यार्थ—तीं पांच अधिकरणें कोणतीं तेंच सांगतात—‘अधिलोकं’—लोकांविषयांचें जें दर्शन तें अधिलोकदर्शन. लोकांचें ग्रहण करून ध्यानाचा विषय होणें, हें अधिलोक होय. अधिज्यौतिष, अधिविद्य, अधिप्रज व अध्यात्म यांचाह असाच अर्थ समजावा. ज्या या पांच विषयांविषयांच्या उपासना, ‘ता महा०’—त्यांना लोकादि महावस्तुविषयत्व व तै. ३

संहिताविषयत्व असल्यामुळे म्ह० त्यांचा विषय लोक, ज्योति, विद्या, प्रजा व आत्मा असा मोठा असल्यामुळे व संहिता हाहि त्यांचा विषय असल्यामुळे वेदवेत्ते त्यांना 'महा-संहिता' म्हणतात. मोठ्या अशा संहिता, असा 'महासंहिता' या सामासिक पदाचा विग्रह करावा. (त्यांतील विद्याशब्दानें विद्येनें प्रतिबद्ध झालेले आचार्यादि ध्यावे. तसेच प्रजाशब्दानें प्रजाप्रतिबद्ध पितादिक विवक्षित आहेत. आत्मा म्ह० भोक्ता. त्याला उद्देशून असलेलें जं जिह्वादि, तें सर्व यथं अध्यात्मशब्दानें विवक्षित आहे. या सर्व उपासनांमध्ये त्या त्या विषयाच्या अभिमानी देवता ध्याव्या. कारण देवतांवाचून दुसऱ्या कोणाला उपास्यत्व संभवत नाही. 'त्या ह्या महासंहिता आहेत,' हा विधीचा शेष-अर्थवाद आहे. 'संहितोपासना कराव्या,' हा उत्पत्तिविधि आहे. 'त्या कशा कराव्या' अशी आकांक्षा झाली असतां विनियोगविधि सांगतात. पण कर्ता एक असून अनुष्ठेय उपासना अनेक असल्यामुळे त्या क्रमानेंच होणार हें उघड आहे. यास्तव त्या क्रमाविषयी विशेष नियम करण्यासाठीं 'अथ-'शब्दाचा उपयोग करून त्या विधीस आरंभ करितात-

श्रुतिः—अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः संधिः (१) । वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् ॥

अर्थ—आतां अगोदर लोकांतील दर्शन सांगितलें जातें. संधीतील पूर्ववर्णांचे ठिकाणीं पृथिवीदृष्टि करावी. त्याच्या उत्तरवर्णांचे ठिकाणीं द्युलोकाची दृष्टि करावी. पूर्वे-त्तरवर्णांच्या मध्य संधीचे ठिकाणीं अन्तरिक्षलोकाची दृष्टि करावी. ज्याच्या योगानें संधि होतो तें संधान. त्या संधानामध्ये वायुदृष्टि करावी. अशा रीतीनें हें अधिलोकदर्शन सांगितलें.

श्रुतिः—अथाधिज्यौतिषं । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः संधानम् । इत्यधिज्यौतिषम् ॥

अर्थ—त्यानंतर आतां ज्योतींतील दर्शन सांगितलें जातें. संहितेच्या पूर्ववर्णांचे ठिकाणीं अग्निदृष्टि करावी. संहितेच्या उत्तरवर्णांचे ठिकाणीं आदित्यदृष्टि करावी. संधीमध्ये आप-दृष्टि करावी. संधानामध्ये विद्युदू-दृष्टि करावी. हें ज्योतिर्विषयक संहितादर्शन आहे.

श्रुतिः—अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् (२) । अन्तेवास्त्युत्तररूपम् । विद्या संधिः । प्रवचनं संधानम् । इत्यधिविद्यम् ॥

अर्थ—ज्योतिःसंबंधी उपासनावयवांचें व्याख्यान केल्यानंतर विद्येसंबंधी ध्यान सांगतात—संहितेच्या पूर्ववर्णांचे ठिकाणीं आचार्यदृष्टि; उत्तरवर्णांचे ठिकाणीं शिष्यदृष्टि; मध्यप्रदेशीं विद्यादृष्टि व संहितारूप संधानाचे ठिकाणीं प्रवचनाची दृष्टि ठेवावी. हें विद्याविषयक संहिताध्यान आहे.

श्रुतिः—अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा संधिः । प्रजननसंधानम् । इत्यधिप्रजम् (३) ॥

अर्थ—आतां प्रजासंबंधी ध्यानाचें व्याख्यान करितात—पूर्ववर्णाचे ठिकाणीं मातृ-दृष्टि, उत्तरवर्णाचे ठिकाणीं पितृदृष्टि, मध्यप्रदेशीं पुत्रदृष्टि व संहितास्वरूपांत प्रजनन-दृष्टि ठेवावी; असें हें प्रजासंबंधीं संहितादर्शन आहे.

श्रुतिः—अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक्संधिः । जिह्वा संधानम् । इत्यध्यात्मम् ॥

अर्थ—आतां आत्मसंबंधी—शरीरेंद्रियसंघातसंबंधी उपासनेचे अवयव सांगतात—पूर्ववर्णाचे ठिकाणीं खालच्या हनुवटीची दृष्टि ठेवावी. उत्तरवर्णाच्या ठिकाणीं वरच्या हनुवटीची, संधीमध्ये वाग्दृष्टि व संधानामध्ये जिह्वादृष्टि करावी. असें हें अध्यात्मदर्शन आहे.

भाष्यं—अथ तासां यथोपन्यस्तानामधिलोकं दर्शनमुच्यते । दर्शनक्रमविवक्षार्थोऽथशब्दः सर्वत्र । पृथिवी पूर्वरूपं पूर्वी वर्णः पूर्वरूपम् । संहितायाः पूर्वे वर्णे पृथिवीदृष्टिः कर्तव्येत्युक्तं भवति । तथा चोत्तररूपमाकाशोऽन्तरिक्षलोकः । संधिर्मध्यं पूर्वोत्तररूपयोः संधीयेते अस्मिन्पूर्वोत्तररूपे इति ॥ वायुः संधानम् । संधीयतेऽनेनेति संधानम् । इत्यधिलोकं दर्शनमुक्तम् ॥ अथाधिज्यौतिषमित्यादि समानम् ॥

भाष्यार्थ—आतां वर त्यांचा जसा उपन्यास केला आहे, तशाच त्या उपसनांतील अधिलोकदर्शन सांगितलें जातें. या प्रकरणांत सर्वच ठिकाणीं दर्शनाचा क्रम सांगण्याच्या इच्छेनें 'अथ-'शब्द योजला आहे. संहितेचें पूर्वरूप पृथिवी आहे. पूर्ववर्ण हेंच पूर्वरूप आहे. संहितेच्या पूर्ववर्णाच्या ठिकाणीं पृथिवीदृष्टि करावी, अमें येथें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें तिचें उत्तररूप आकाश म्ह० अन्तरिक्षलोक आहे. संधि म्हणजे पूर्व व उत्तर रूपांचा मध्य; ज्यांत पूर्वोत्तर रूपांचें संधान केलें जातें; ज्यांत पूर्व व उत्तररूप एकत्र केलें जातें तो संधि. वायु हें संधान आहे. म्ह० ज्याच्या योगानें त्यांचें संधान होतें तें संधान. अशा रीतीनें हें अधिलोकदर्शन सांगितलें. 'अथाधिज्यौतिषं' इत्यादि पुढील पर्यायांचा अर्थ असाच करावा.

श्रुतिः—इतीमा महा संहिताः । य एवमेता महा संहिता व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥ (३)

अर्थ—अशा या महासंहिता आहेत. जो कोणी या अशा प्रकारें व्याख्यान केलेल्या महासंहितांना जाणतो—त्यांची उपासना—ध्यान करितो, तो प्रजा, पशु, ब्रह्मवर्चस तेज,

त्रीहि-ब्रवादि अन्न व स्वर्गलोक यांनीं संयुक्त केला जातो. त्या उपासकाला प्रजादि-स्वर्गान्त फल प्राप्त होतें. (३)

भाष्यं—इतीमा इत्युक्त्वा उपप्रदर्शयन्ते । यः कश्चिदेवमेता महासंहिता व्याख्याता वेदोपास्ते । वेदेत्युपासनं स्याद्विज्ञानाधिकारात् “इति प्राचीनयोग्योपास्त्व” इति च वचनात् । उपासनं च यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययसंततिरसंकीर्णा चातत्प्रत्ययैः शास्त्रोक्तालम्बनविषया च । प्रसिद्धश्चोपासनशब्दार्थो लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति । यो हि गुर्वादीन्संततमुपचरति स उपास्त इत्युच्यते । स च फलमाप्नोत्युपासनस्य । अतोऽत्रापि च य एवं वेद संधीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः । प्रजादिफलान्याप्नोतीत्यर्थः ॥ (इति शांकरभाष्ये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥)

भाष्यार्थ—(‘हृदयाच्या अग्रभागीं कापतो, नंतर जिह्वाघ्रीं, त्यानंतर वक्षःस्थलाच्या अग्रभागीं’ या परामर्शाप्रमाणे) = ‘इति’ व ‘इमाः’ या शब्दांनीं पूर्वोक्त उपासनांचें उप-प्रदर्शन—परामर्श—केला जातो. [अधिकारविधीचें प्रदर्शन करण्यासाठीं जसे दर्शादि सहा याग मिळून एका फलाचें साधन होतात, कारण अधिकारांशांनं त्यांचा अभेद—ऐक्य असतें, त्याप्रमाणें ज्याला प्रजादिफलाची कामना असते त्यांनं या पांच उपासना समुच्चयानें कराव्या असें ‘यः कश्चित्’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]=जो कोणी अशा रीतीनें या वर व्याख्यान केलेल्या महासंहिता जाणतो म्ह० त्यांची उपासना करतो; येथें ‘वेद’ या शब्दाचा उपासन हा अर्थ होतो. कारण येथील हा अधिकार—प्रकरणारंभ विज्ञानाचा म्ह० उपासनेचा आहे. ज्ञानाचा नाही. तसेंच पुढें ‘इति प्राचीनयोग्योपास्त्व’ म्ह० हे प्राचीनयोग्य शिष्या, अशा प्रकारें तूं उपासना कर, असें वचन आहे. उपासना म्ह० यथाशास्त्र समान प्रत्ययाची—तुल्यप्रत्ययाची संतति. एकाच विषयाच्या प्रत्ययाची संतति—एकाच विषयाच्या प्रत्ययाचा अविच्छिन्न प्रवाह. परंतु ती अतत्प्रत्ययांनीं म्ह० त्या प्रत्ययाहून निराळ्या जातीच्या प्रत्ययांनीं संकीर्ण न झालेली असली पाहिजे व शास्त्रोक्त आलंबन हा त्या उपासनेचा विषय असला पाहिजे. (अर्थात् शास्त्रोक्त आलंबनविषयक व भिन्न जातीय प्रत्ययांनीं असंकीर्ण अशा प्रकारच्या समान प्रत्ययाचा अविच्छिन्न प्रवाह ही उपासना होय.) =व्यवहारांत गुरूची उपासना करतो, राजाची उपासना करतो इत्यादि वाक्यांत ‘उपासना-’शब्दाचा अर्थ प्रसिद्ध आहे. कारण जो गुरु, राजा, इत्यादिकांची सतत परिचर्या करतो तोच उपासना करतो, असें म्हणतात; आणि त्यालाच उपासनेचें फल मिळतें. यास्तव या संहितांमध्येहि जो अशा रीतीनें उपासना करतो तो प्रजादि-स्वर्गान्त फलांशीं संयुक्त केला जातो, म्ह० प्रजेपासून स्वर्गपर्यंत जेवढीं फलें आहेत तेवढीं सर्व त्याला प्राप्त होतात; असा याचा भावार्थ. (फलाची इच्छा

करणान्या पुरुषाकडून केलें जाणारें संहितोपासन इष्ट फल द्यावयास समर्थ होतें. पण फलाची इच्छा न करणाऱ्या पुरुषाकडून केलें जाणारें तें ब्रह्मविद्येला कारण होतें. ज्याला मेधा म्ह० धारणाशक्ति नसते त्याला ब्रह्मज्ञान होऊं शकत नाही. यास्तव मेधाप्राप्ती-करितां केलेला जपहि ब्रह्मविद्येच्या उपयोगी आहे. ज्याच्यापार्शी संपत्ति नसते त्याला चित्तशुद्धीकरितां यागादिकांचें अनुष्ठान करतां येत नाही. यास्तव संपत्तीची इच्छा करणाऱ्यासाठीं पुढें सांगितलेला होमहि परंपरेनें ब्रह्मविद्येच्या उपयोगी आहे; असें या मुख्य ब्रह्मविद्येच्या समीप सांगितलेल्या उपासनादिकांचें महत्तात्पर्य जाणवें.) इति श्रीक्षाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३.

श्रुतिः—यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् ॥

अर्थ—जो वेदांतील ऋषभासारखा आहे, सर्वरूप आहे; छंदांपासून म्ह० वेदांपासून; वेदच अमृत आहे, त्या अमृतापासून तो आधिक्यानें प्रादुर्भूत झाला. तो अशा प्रकारचा ओंकार, इंद्र—सर्व कामांचा ईश, परमेश्वर मला मेधेनें म्ह० प्रसेनें प्रसन्न करो, किंवा बलयुक्त करो. हे देवा, मीं अमृताचा म्हणजे अमृतत्वाला कारण होणाऱ्या ब्रह्मज्ञानाचा, ‘धारणः’ म्ह० धारण करणारा व्हावें. तसेंच माझे शरीर विचर्षण—विचक्षण—योग्य होवो.

भाष्यं—यश्छन्दसामिति । मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्प्राप्तिसाधनं जप-होमावुच्येते । “ स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ” “ ततो मे श्रियमावह ” इति च लिङ्गादर्शनात् । यश्छन्दसां वेदानामृषभ इवर्षभः प्राधान्यात् । विश्वरूपः सर्वरूपः सर्ववाग्व्याप्तेः । “ तद्यथा शङ्कुना ” इत्यादि श्रुत्यन्तरात् । अत एवर्षभत्वमोंकारस्य । ओंकारो ह्यत्रोपास्य इति ऋषभादिशब्दैः स्तुतिर्न्याय्यैवोंकारस्य । छन्दोभ्यो वेदेभ्यो वेदा ह्यमृतं तस्मादमृतादधिसंबभूव ॥

भाव्यार्थ—आतां अवान्तर तात्पर्याच्या आशयानें श्रुति ‘ यश्छन्दसां० ’ इत्यादि सांगते. ज्याला मेधेची व श्रीची कामना आहे त्याला त्याच्या प्राप्तीचें साधन—जप व होम सांगितला जातो. कारण त्यांत ‘तो इंद्र मला मेधा देवो;’ आणि ‘नंतर मला श्री दे;’ असें लिंग दिसतें. ‘ यः छंदसां ऋषभः ’—जो वेदांतील ऋषभासारखा आहे, कारण त्याला प्राधान्य आहे; ‘ विश्वरूपः ’—सर्वरूप आहे; कारण त्यानें सर्व वाणीला व्यापलें आहे. याविषयी ‘ ज्याप्रमाणें देंठानें—शिरांनीं सर्व पान व्यापलेलें असतें त्याप्रमाणें ओंकारानें सर्व वाणी व्यापलेली आहे, ’ अशा अर्थाची ‘ तद्यथा शङ्कुना० ’ इत्यादि दुसरी श्रुति आहे.—छां. भा. २.२३.३. सु. उ. पृ. ३४५.—म्हणूनच ओंकाराला

ऋषभंत्व आहे. ओंकारच येथे—या प्रकरणांत उपास्य आहे. यास्तव ऋषभादि-शब्दांनीं ओंकाराची स्तुति करणें न्याय्यच आहे. छन्दोभ्यः—छंदांपासून—वेदांपासून; वेदच अमृत आहे. 'अमृतात्'—न्या अमृतापासून तो 'अधि संबभूव'—आधिक्यानें प्रादुर्भूत झाला.

भाष्यं—लोकदेववेदव्याहृतिभ्यः सारिष्टं जिघृक्षोः प्रजापतेस्तपस्यत ओंकारः सारिष्टत्वेन प्रत्यभादित्यर्थः । न हि नित्यस्योंकारस्याञ्जसैवोत्पत्तिरेव कल्प्यते । स एवंभूत ओंकार इन्द्रः सर्वकामेशः परमेश्वरो मा मां मेधया प्रज्ञया स्पृणोतु प्रीणयतु बलयतु वा । प्रज्ञाबलं हि प्रार्थ्यते । अमृतस्यामृतत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तदाधिकारात् । हे देव धारणो धारयिता भूयासं भवेयम् । किंच शरीरं मे मम विचर्षणं विचक्षणं योग्यामित्येतत् । भूयादिति प्रथमपुरुषविपरिणामः ॥

भाष्यार्थ—लोक, देव, वेद व व्याहृति यांपासून त्यांतील सर्वोत्कृष्ट सार काढून घेण्याची इच्छा करणाऱ्या व तप करणाऱ्या प्रजापतीला ओंकार अत्यंत साररूपानें भासला, असा याचा अर्थ. (ओंकार उत्पन्न झाला, असा 'सं बभूव' या पदाचा अर्थ न करितां तो प्रजापतीला भासला, असा करावा.)=कारण नित्य ओंकाराची साक्षात् उत्पत्तिच झाली, अशी कल्पना करतां येत नाहीं. 'सः इन्द्रः'—तो अशा प्रकारचा ओंकार, इंद्र—सर्व कामांचा ईश—परमेश्वर 'मा'—मला 'मेधया'—मेधेनें म्ह० प्रज्ञेनें 'स्पृणोतु'—प्रसन्न करो, किंवा बलयुक्त करो. येथे प्रज्ञाबलाची प्रार्थना केली जात आहे. 'हे देव अमृतस्य धारणः भूयासं'—हे देवा, मीं अमृताचा म्हणजे अमृतत्वाला कारण होणाऱ्या ब्रह्मज्ञानाचा, कारण ब्रह्मज्ञानप्रकरणान्चा आरंभ झालेला आहे. 'धारणः' म्ह० धारण करणारा व्हावें. तसेंच 'मे शरीरं विचर्षणं'—माझे शरीर विचर्षण म्ह० विचक्षण—योग्य होवो. पूर्ववाक्यांत 'भूयासं' असें जें उत्तम पुरुषी पद आहे त्याचाच येथे 'भूयात्' असा प्रथम पुरुष करून घ्यावा.

श्रुतिः—जिह्वा मे मधुत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना (१) । कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासाँसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आ माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा (२) ॥

अर्थ—माझी जिह्वा मधुमत्तमा म्ह० अतिशय मधुर भाषण करणारी असो; दोन कांनांनीं म्ह० श्रोत्रेंद्रियांनीं मीं पुष्कळ ऐकावें. हे ओंकारा, तूं ब्रह्माचा—परमात्म्याचा कोश आहेस. मेधेनें म्ह० लौकिक प्रज्ञेनें आच्छादित झालेला तो तूं सामान्य बुद्धिमानांना

ज्ञाततत्त्व होणारा नाहीस. म्ह० तुझे तत्त्व त्यांना ज्ञात झालेले नाही. श्रुत म्हणजे श्रवणपूर्वक आत्मज्ञानादिक. माझ्या श्रुतांचे तू रक्षण कर. मला वस्त्रे, गाथी व अन्नपान हीं सर्वदा सत्वर आणून देणारी, त्यांचा विस्तार करणारी व तें सर्व मजपाशीं चिरकाल राहिल असें करणारी जी श्री त्या श्रीला मेधा दिल्यानंतर मजपाशीं आण. (कारण ज्याला मेधा नाही त्याला प्राप्त झालेली श्री अनर्थालाच कारण होते. आतां ती श्री कशा प्रकारची तें सांगतात—) 'लोमशां पशुभिः सह स्वाहा'—वकरी, मेंढी इत्यादिकांनी युक्त; त्याचप्रमाणे अन्य पशूंनी युक्त अशा श्रीला आण. 'स्वाहा' असा जो स्वाहाकार आहे तो होमासाठीं असलेल्या मंत्राचा शेवट झाला हें सुचविण्यासाठीं आहे. वैदिक—विद्याभ्यासपरायण शिष्य मज संप्रदायप्रवर्तक आचार्यांकडे येवोत. मला असले शिष्य मिळोत; या सर्व वाक्यांतील 'स्वाहा' शब्द होमसूचक आहे. शिष्य मजपाशीं पशु, स्वर्ग, ब्रह्मलोक, मोक्ष या विविध फलासाठीं येवोत. विद्याग्रहणाची उत्कृष्ट प्रज्ञा ज्यांना आहे असे शिष्य येवोत. बाह्येन्द्रियचेष्टारूप बाललीलेपासून निवृत्त झालेले शिष्य येवोत. शं—शांति, क्राधादि चित्तदांपराहित्य, त्यानें युक्त असलेले शिष्य येवोत.

भाष्यं—जिह्वा मे मधुमत्तमा मधुमत्पतिशयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः । कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु विश्रवं व्यश्रवं [?] श्रोता भूयासमित्यर्थः । आत्मज्ञानयोग्यः कार्यकरणसंघातोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मेधा च तदर्थमेव हि प्रार्थ्यते ब्रह्मणः परमात्मनः कोशोऽसि । असेरिवोपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकं त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते । मेधया लौकिकप्रज्ञया पिहित आच्छादितः स त्वं सामान्यप्रज्ञैरविदिततत्त्व इत्यर्थः । श्रुतं श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादिकं मे गोपाय रक्ष । तत्प्राप्त्यविस्मरणादि कुर्वित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—'मे जिह्वा मधुमत्तमा'—माझी जिह्वा मधुमत्तमा म्ह० अतिशय मधुर भाषण करणारी असो; 'कर्णाभ्यां भूरि विश्रवं'—दोन कानांनीं म्ह० श्रोत्रेन्द्रियांनीं मीं पुष्कळ ऐकावे. म्ह० मीं श्रोता व्हावे, असा भावार्थ. शरीर व इंद्रिये यांचा संघात—समुदाय आत्मज्ञानाला योग्य होवो, असा वाक्यार्थ. मेधाहि त्याचसाठीं प्रार्थिली जाते. हे ओंकार, 'ब्रह्मणः कोशः असि'—तू ब्रह्माचा—परमात्म्याचा कोश आहेस. कारण तरवारीच्या ग्यानाप्रमाणे तू त्याच्या उपलब्धीचें अधिष्ठान आहेस. तूच ब्रह्माचें प्रतीक आहेस. तुजमध्ये ब्रह्म उपलब्ध होतें. (वाच्य ब्रह्म व वाचक ओंकार यांचा अभेद आहे, असें सांगण्याच्या इच्छेनें त्या अचेतन शब्दाची प्रार्थना केली आहे व त्याला 'इंद्र' असें वर म्हटले आहे. मग असें जर आहे म्हणजे प्रणव ब्रह्माहून भिन्न नसल्यामुळे इष्टफल देण्यास जर समर्थ आहे तर सर्वच त्याची उपासना कां करीत नाहीत, असें कोणी

विचारील म्हणून म्हणतात--)' मेधया पिहितः'—मेधेने म्ह० लौकिक प्रसेने आच्छादित झालेला तो तूं सामान्य बुद्धिमानांना ज्ञाततत्त्व होणारा नाहीस. म्ह० तुझे तत्त्व त्यांना ज्ञात झालेलें नाही, असा भावार्थ. 'श्रुतं'—श्रवणपूर्वक आत्मज्ञानादिक. 'मे श्रुतं गोपाय'—माझ्या श्रुताचें तूं रक्षण कर. त्याची प्राप्ति, अविस्मरण इत्यादि कर, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—जपार्था एते मन्त्रा मेधाकामस्य । होमार्थास्त्वधुना श्रीकामस्य मन्त्रा उच्यन्ते । आवहन्त्यानयन्ती । वितन्वाना विस्तारयन्ती । तनोतेस्तत्कर्मत्वात् । कुर्वाणा निर्वर्तयन्ती । अचीरमचिरं क्षिप्रमेव । छान्दसो दीर्घः । चिरं वा कुर्वाणा । आत्मनो मम, किमित्याह—वासांसि वस्त्राणि मम गावश्च गाश्चेति यावत् । अन्नपाने च सर्वदैवमादीनि कुर्वाणा श्रीर्या तां ततो मेधानिर्वर्तनात्परमावहाऽऽनय । अमेधसो हि श्रीरनर्थायैवेति । किंविशिष्टाम् । लोमशामजाव्यादियुक्तामन्यैश्च पशुभिः संयुक्तामावहेत्यधिकारादोंकार एवाभिसंबध्यते । स्वाहा, स्वाहाकारो होमार्थमन्त्रान्तज्ञापनार्थः । आयन्तु मामिति व्यवहितेन संबन्धः । ब्रह्मचारिणो वि माऽऽयन्तु प्रमाऽऽयन्तु दमायन्तु शमायन्त्वित्यादि ॥

भाष्यार्थ—ज्याला मेधेची इच्छा असते त्याच्या जपासाठी हे वरील मंत्र आहेत. आतां ज्याला श्रीची इच्छा असते त्याच्या होमाकरितां हे मंत्र सांगितले जातात—' आवहन्ती'—आणणारी 'वितन्वाना'—विस्तृत करणारी. कारण 'तनु-धतूचा विस्तार करणें हा अर्थ आहे आणि ' कुर्वाणा '—करणारी. ' अचिरं '—सत्वरच. येथें ' अचीरं ' असें जें दीर्घत्व आहे तें छान्दस आहे. किंवा ' चीरं—चिरं ' कुर्वाणा ' आत्मनः '—मला वस्त्रें, गायी इत्यादि दीर्घकाल करणारी. ' मम वासांसि, च गावः, च अन्नपाने सर्वदा आवहन्ती च वितन्वाना आत्मनः अचीरं कुर्वाणा '—मला वस्त्रें, गायी व अन्नपान हीं सर्वदा सत्वर आणून देणारी, त्यांचा विस्तार करणारी व तें सर्व मजपाशीं चिरकाल राहिल असें करणारी जी श्री त्या ' श्रियं '—श्रीला 'ततः'—मेधा दिल्यानंतर ' आवह '—आण. कारण ज्याला मेधा नाही त्याला प्राप्त झालेली श्री अनर्थालाच कारण होत असते. आतां ती श्री कशा प्रकारची—कोणत्या विशेषणांनीं विशिष्ट, तें सांगतात—' लोमशां '—केंसाळ बकरी, मेंढी इत्यादिकांनीं युक्त; त्याचप्रमाणें ' पशुभिः'—अन्य पशुंनीं युक्त अशा श्रीला आण. अशा रीतीनें प्रकरणाच्या आरंभावरून ओंकाराचाच संबंध लाविला जातो. ' स्वाहा '—हा स्वाहाकार होमासाठीं असलेल्या मंत्राचा शेवट झाला हें सुचविण्यासाठीं आहे. (यापुढील स्वाहाशब्दाह होमार्थ मंत्रांचा अन्त सुचविणारे आहेत, असें जाणावें.) ' मा ब्रह्मचारिणः आयन्तु, वि-आयन्तु, प्र-आयन्तु, ' असा मधील

‘ मा ’ या पदाला सोडून ‘ आ, वि व प्र ’ यांचा संबंध ‘ आ यन्तु ’ या क्रियापदाशी लावावा.

श्रुतिः—यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान्वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशाखे । नि भगाहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवता यन्ति यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व (३) ॥ ४

अर्थ—मीं जनसमूहांत यशस्वी व्हावें. मीं वसुतर किंवा वसुमत्तर यांहून अतिशय प्रशस्य व्हावें. तसेंच हे भगवन्, त्या ब्रह्माच्या कोशभूत अशा तुला—तुजमध्ये मीं प्रवेश करावा व प्रवेश करून, अनन्य—एकरूप—त्वद्रूपच व्हावें, असा याचा अर्थ. भगवन्, तो तूंही मजमध्ये प्रवेश कर. म्हणजे आम्हां उभयतांचें एकत्वच असो. त्या तुज सहस्रशाखायुक्त म्ह० बहु भेद्युक्त प्रणवामध्ये हे भगवन्, मी आपल्या पापाचरणानें शोधम करतो. ज्याप्रमाणें व्यवहारांत जल सखल प्रदेशाकडे जातें, क्रिया जसे महिने अहर्जरास—संवत्सरास त्याप्रमाणें मजकडे ब्रह्मचारी हे धात्या, हे सर्वांच्या विधात्या, सर्व दिशांनीं, सर्व बाजूंनीं येवोत. प्रतिवेश म्ह० श्रम घालविण्याचें स्थान, शेजारचें घर, असा याचा भावार्थ. तसाच तूं प्रतिवेशासारखा प्रतिवेश आहेस. तुझें परिशीलन करणाऱ्या पुरुषांचें सर्व पाप व दुःख यांच्या निरसनाचें तूं स्थान आहेस. यास्तव मला आपलें स्वरूप प्रकट कर व मला प्राप्त हो.

भाष्यं—यशो यशस्वी जने जनसमूहेऽसानि भवानि । श्रेयान्प्रशस्यतरो वस्यसो वसुतराद्वसुमत्तराद्वाऽसानीत्यन्वयः । किं च तं ब्रह्मणः कोशभूतं त्वा त्व्यं हे भग भगवन्पूजावन्प्रविशानि प्रविश्य चानन्यस्त्वदात्मैव भवानीत्यर्थः । स त्वमपि मा मां भग भगवन्पूजावन्प्रविशाऽऽपयोरेकत्वमेवास्तु । तस्मिंस्त्वयि सहस्रशाखे बहुभेदे निमृजे शोधयाम्यहं पापकृत्याम् । यथा लोक आपः प्रवता प्रवणवता भिन्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा च मासा अहर्जरं संवत्सरोऽहर्जरः । अहोमिः परिवर्तमानो लोकाञ्जरयतीत्यहानि वाऽस्मिञ्जीर्यन्त्यन्तभवन्तीत्यहर्जरः । तं च यथा मासा यन्त्येवं मां ब्रह्मचारिणो हे धातः सर्वस्य विधातः भगमायन्त्वागच्छन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः ॥

भाष्यार्थ—‘ अहं जने यशः असानि ’—मीं जनसमूहांत यशस्वी व्हावें. ‘ अहं वस्यसः श्रेयान् असामि ’—मी वसुतर किंवा वसुमत्तर यांहून अतिशय प्रशस्य व्हावें, तै. ४

(‘वस्’-राहणें किंवा आच्छादन करणें या धातूला शील या अर्थी ‘उ’ प्रत्यय होऊन ‘वसु’ असा शब्द झाला आहे. त्याचा अर्थ क्रमानें वसनशील किंवा पराच्छादनशील असा आहे. वसुतर म्ह० अतिशय वसु व वसुमत्तर म्ह० अतिशय वसुमान्)=तसेंच ‘तं त्वा’-त्या ब्रह्माच्या कोशभूत अशा तुला ‘हे भग’-भगवन्, पूजावन्-पूज्य, ‘प्रविशानि’-मीं प्रवेश करावा. तुजमध्ये प्रवेश करून, अनन्य एकरूप होऊन त्वद्रूपच व्हावें, असा याचा अर्थ. हे भग-भगवन्, पूजावन् ‘स मा प्रविश’-तो तूंही मजमध्ये प्रवेश कर. म्हणजे आह्मां उभयतांचें एकत्वच असो. ‘तस्मिन् त्वयि सहस्रशाखे’-त्या तुज सहस्रशाखायुक्त म्ह० बहु भेदयुक्त प्रणवामध्ये मी ‘निमृजे’-आपल्या पापचरणाचें शोधन करतो. ‘यथा आपः प्रवता यन्ति’-ज्याप्रमाणें व्यवहारांत जल सखल प्रदेशानें जातें, किंवा ‘यथा मासाः अहर्जरं’-जसे महिने अहर्जरास प्राप्त होतात; अहर्जर म्ह० संवत्सर; दिवसांच्या योगानें परिवर्तन पावणारा संवत्सर लोकांना जीर्ण करतो; किंवा अहर म्ह० दिवस त्यांत जिरतात, अन्तर्भूत होतात ह्मणून तो अहर्जर होय. त्या अहर्जराला मास जसे जातात ‘एवं मां ब्रह्मचारिणः’-त्याप्रमाणें मजकडे ब्रह्मचारी ‘धातर्’-हे धात्या, हे सर्वांच्या विधात्या, ‘सर्वतः आयन्तु’-सर्व दिशांनीं, सर्व बाजूंनीं येवोत.

भाष्यं—प्रतिवेशः—श्रमापनयनस्थानमासन्नगृहमित्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश इव प्रतिवेशस्त्वच्छीलानां सर्वपापदुःखापनयनस्थानमसि, अतो मा मां प्रति प्रभाहि प्रकाशयाऽऽत्मानं प्रपद्यस्व च । मां रसविद्धमिव लोहं त्वन्मयं त्वदात्मानं कुर्वित्यर्थः । श्रीकामोऽस्मिन्विद्याप्रकरणेऽभिधीयमानो धनार्थः । धनं च कर्मार्थम् । कर्म चोपात्तदुरितक्षयाय । तत्क्षये हि विद्या प्रकाशते । तथा च स्मृतिः “ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतले प्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ।” इति ॥ (इति शीक्षाध्यायभाष्ये चतुर्थोऽनुवाकः ।)

भाष्यार्थ—‘प्रतिवेशः’-श्रम घालविण्याचें स्थान, शेजारचें घर, असा याचा भावार्थ. तसाच तूं प्रतिवेशासारखा प्रतिवेश ‘असि’-आहेस. तुझें परिशीलन करणाऱ्या पुरुषांचें सर्व पाप व दुःख यांच्या निरसनानें स्थान आहेस. यास्तव ‘मा प्रभाहि’-मला आपलें स्वरूप प्रकट कर व ‘मा प्रपद्यस्व’-मला प्राप्त हो. रसायनक्रियेनें-रस करून एकरूप केलेल्या धातूप्रमाणें मला त्वन्मय-त्वद्रूप कर, असा याचा भावार्थ. या विद्याप्रकरणामध्ये श्रीकामाचें जें कथन केले आहे तें धनासाठीं आहे. धन कर्मासाठीं आहे, कर्म संचित पापक्षयार्थ आहे; आणि संचित पापाचा क्षय झाला असतां विद्या प्रकाशमान होते. याच अर्थी-‘पापकर्मांचा क्षय झाल्यामुळे पुरुषांना ज्ञान होतें. ज्याप्रमाणें स्वच्छ

आरशाच्या तलावर—आरशांत तोंड पाहतात त्याप्रमाणे ते आत्म्याला आपल्या अन्तः-
करणांत पाहतात.' अशी स्मृति प्रमाण आहे. (इति श्रीक्षाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः) ४

भाष्यं—संहिताविषयमुपासनमुक्तं तदनु मेधाकामस्य श्रीकामस्य मन्त्रा
अनुक्रान्तास्ते च पारम्पर्येण विद्योपयोगार्था एव । अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणो-
ऽन्तरूपासनं स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते ॥

भाष्यार्थ—संहिताविषयक उपासन सांगितलें. त्यानंतर मेधेची कामना करणारा
व श्रीची कामना करणारा, यांच्या साठी मंत्र सांगावयास आरंभ केला. पण ते
मंत्रहि परंपरेनें विद्येच्या उपयोगाकरितांच आहेत. त्यानंतर आतां स्वाराज्य हें ज्याचें
फल आहे, असें व्याहृतिरूप ब्रह्माचें अन्तरूपासन सांगावयास आरंभ करतात. (म्ह०
व्याहृति हेंच ज्याचें शरीर आहे अशा हिरण्यगर्भसंज्ञक ब्रह्माचा—हृदयांतील ध्यानाचा
विषय—या रूपानें उपदेश करतात.)

श्रुतिः—भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्त्रिस्रो व्याहृतयः । तासामुहस्मैतां चतुर्थीम् ।
माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः ।
भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः (१) । मह इत्या-
दित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।
सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतिषि मही-
यन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूषि (२) मह
इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः ।
सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा
एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽ-
स्मै देवा बलिमावहन्ति (३) ॥ ५ ॥

अर्थ—‘भूः भुवः सुवः’ अशा या तीन व्याहृति आहेत; त्यांतोल्च चवथी ‘महः’
ही व्याहृति आहे. माहाचमस्याचा पुल—माहाचमस्य, तो या चवथ्या व्याहृतीला जाणतो.
‘महः’ अशी जी चवथी व्याहृति तें ब्रह्म आहे. तो आत्मा आहे. इतर देवता अंगें
—अवयव आहेत. ‘भूः’ ही व्याहृति हा लोक आहे, ‘भुवः’ हा अंतरिक्षलोक आहे,
‘सुवर्’ हा स्वर्ग लोक आहे. ‘महः’ हा आदित्य आहे. आदित्याच्या योगानेंच सर्व
लोक वृद्धि पावतात. ‘भूः’ हाच अग्नि आहे, ‘भुवः’ हा वायु आहे, ‘सुवर्’ हा आ-
दित्य आहे. ‘महः’ चंद्रमा आहे. चंद्राच्या योगानें सर्व ज्योति वृद्धि पावतात. ‘भूः’
या ऋचा आहेत ‘भुवः’ हीं सामें आहेत, ‘सुवर्’ हीं यजुषें आहेत. ‘महः’ हा

ओंकार आहे. ओंकारानेंच सर्व वेद वृद्धि पावतात. 'भूः' हाच प्राण आहे. 'भुवः' हा अपान आहे 'सुवर्' हा व्यान आहे. 'महः' हें अन्न आहे. अन्नानेंच सर्व प्राण वृद्धि पावतात, त्याच ह्या चार व्याहृति प्रत्येकीं चार चार प्रकारच्या होतात. त्या व्याहृतींना जो जाणतो तो ब्रह्माला जाणतो. सर्व अंगभूत देव या विद्वानाला स्वाराज्यप्राप्ति झाली असतां बलि आणून देतात. ५

भाष्यं—भूर्भुवः सुवरित्युक्तोपप्रदर्शनार्थः । एतास्तिस्त्र इति प्रदर्शिताना परामर्शार्थः परामृष्टाः स्मार्यन्ते वा इत्यनेन । तिस्र एताः प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मार्यन्ते तावत् । तासामियं चतुर्थी व्याहृतिर्मह इति । तामेतां चतुर्थीं महाचमसस्यापत्यं माहाचमस्यः प्रवेदयते । उ ह स्म इत्येतेषां वृत्तानुकथनार्थत्वाद्द्विदित्वान्ददर्शेत्यर्थः । माहाचमस्यग्रहणमार्षानुस्मरणार्थम् । ऋषिस्मरणमप्युपासनाङ्गमिति गम्यत इहोपदेशात् ॥

भाष्यार्थ—'भूः भुवः, सुवः' हा उल्लेख उक्त व्याहृतींच्या उपप्रदर्शनार्थ आहे. 'एताः तिस्रः' हा उल्लेख 'भूः भुवः' इत्यादिकांनीं उपप्रदर्शित केलेल्या त्यांच्या परामर्शाकरीता आहे. 'वै' या पदानें त्या परामृष्ट व्याहृतींचेंच स्मरण करविलें जातें; या तीन प्रसिद्ध व्याहृती प्रथम स्मरण करविल्या जातात. त्यांतील 'महः' ही चवथी व्याहृति आहे. त्या चवथ्या व्याहृतीला महाचमस्याचा पुत्र माहाचमस्य मुनि जाणतो. पण 'उ ह स्म' हे तीन निषात मागील घडलेल्या वर्तमानाचें अनुकथन करण्यासाठीं असल्यामुळें माहाचमस्य त्यांना जाणता झाला, पाहता झाला, असा अर्थ जाणावा. 'महः' या चवथ्या व्याहृतीच्या ऋषीचें अनुस्मरण करण्यासाठीं 'माहाचमस्य' या नांवाचें ग्रहण केलें आहे. येथें त्याचा उपदेश केलेला असल्यामुळें ऋषीचें स्मरणहि उपासनेचें अंग आहे असें वाटतें.

भाष्यं—येयं माहाचमस्येन दृष्टा व्याहृतिर्मह इति तद्ब्रह्म महद्वि ब्रह्म । महश्च व्याहृतिः । किं पुनस्तत् । स आत्मा । आप्रोतेर्व्याप्तिकर्मणः । आभेतराश्च व्याहृत्यो लोका देवा वेदाः प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मनाऽऽदित्यचन्द्रब्रह्मभूतेषु व्याप्यन्ते यतः अतोऽङ्गान्यवयवा अन्या देवताः । देवताग्रहणमुपलक्ष्यार्थं लोकादीनाम् । मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो देवलोकादयः सर्वेऽवयवभूताः । यत आहाऽऽदित्यादिभिर्लोकादयो महीयन्ते इति । आत्मन्मे ह्यङ्गानि महीयन्ते मह्यं वृद्धिरुक्चयो महीयन्ते वर्धन्त इत्यर्थः । अयं लोकोऽग्निर्ऋग्वेदः प्राण इति प्रथमा व्याहृतिर्भूरिति । एवमुत्तरोत्तरैकैका चतुर्थी भवति ॥

भाष्यार्थ—ही जी 'महः' अशी माहाचमस्यानें पाहिलेली व्याहृति तें ब्रह्म आहे. काण्ण ब्रह्म महत् आहे व व्याहृति 'महः' आहे. पण तें ब्रह्म काय आहे ? तोच

आत्मा आहे. कारण ' आप् ' हा धातु व्याप्ति हें कार्य या अर्थी आहे. आत्म्याहून भिन्न असलेल्या व्याहृति, लोक, देव, वेद व प्राण ' महः ' या आदित्य, चंद्र ब्रह्म व अन्नभूत अशा व्याहृत्यात्म्याकडून ज्याअर्थी व्यापल्या जातात त्या अर्थी इतर देवता अंगें म्ह० अवयव आहेत. येथील देवता हा शब्द लोकादिकांच्या उपलक्षणार्थ आहे. देव, लोक, इत्यादि सर्व ' महः ' या व्याहृत्यात्म्याच्या अवयवभूत आहेत. कारण आदित्यादिकांच्या योगानें लोकादिक वृद्धि पावतात, असें सांगितलें आहे. आत्म्याचीं अंगेंच बाढतात. ' महीयन्ते ' यांतील महन म्ह० वृद्धि, उपचय; आणि महीयन्ते म्ह० वृद्धि पावतात. हा लोक, अग्नि, ऋग्वेद व प्राण हें सर्व पहिली ' भूः ' ही व्याहृति आहे. अशाच रीतीनें उत्तरोत्तर एकेक व्याहृति चार चार प्रकारची होते.

भाष्यं—मह इति ब्रह्म । ब्रह्मेत्योकारः । शब्दाधिकारेऽन्यस्यासंभवात् । उक्ता-
र्थमन्यत् । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्थेति । ता वा एता भूर्भुवः-सुवर्मह इति चतस्र
एकैकशश्चतुर्धा चतुष्प्रकाराः । धाशब्दः प्रकारवचनः । चतस्रश्चतस्रः सत्यश्च-
तुर्धा भवन्तीत्यर्थः । तासां यथाकृत्मानां पुनरुपदेशस्तथैवोपासननियमार्थः ॥

भाष्यार्थ—' मह ' हें ब्रह्म आहे. पण यथें ब्रह्म म्ह० ओंकार. कारण शब्दाधि-
कारामध्ये ओंकारावांचून अन्य ब्रह्माचा संभव नाही. बाकीच्या सर्व वाक्यांचा अर्थ वर
सांगितला आहे. (' ब्रह्मणा वाव ' येथून ' अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते ' येथ-
वर जीं वाक्ये आहेत त्यांचा अर्थ वर सांगितल्याप्रमाणेंच समजावा. एकेक व्याहृति
जेव्हां चार प्रकारें चिंतन केली जाते तेव्हां षोडशकलांनी युक्त असलेला पुरुषच उपा-
सित—उपासना केलेला असा होतो, ती त्याचीच उपासना होते, अशा आशयानें ' ता
वा एताः ' या भाष्यानें संक्षेप सांगतात—)'ता वा एताः०'—त्या या चार व्याहृती चार
प्रकारच्या आहेत. म्ह० भूः, भुवः, सुवर् व महः, या चार व्याहृती प्रत्येकीं 'चतुर्धा'—
चार प्रकारच्या आहेत. ' चतुर्धा ' यांतील ' धा ' हा शब्द प्रकारवाचक आहे. त्या
चार चार असून त्यांतील प्रत्येक चार प्रकारच्या होतात, असा याचा भावार्थ. त्यांची
वर जशी कल्पना केली आहे तशीच उपासना करावी, असा नियम करण्यासाठीं हा
पुनः उपदेश आहे.

भाष्यं—ता यथोक्तव्याहृतीर्यो वेद स वेद विजानाति । किं ब्रह्म । ननु
तद्ब्रह्म स आत्मेति ज्ञाते ब्रह्मणि न वक्तव्यमविज्ञातवत्स वेद ब्रह्मेति । न ।
तद्विशेषविवक्षुत्वान्नदोषः । सत्यं विज्ञातं चतुर्थव्याहृत्यात्मा ब्रह्मेति न तु तद्वि-
शेषे हृदयान्तरूपलभ्यत्वं मन्त्रोपयत्त्वादिभ्यः । ' शान्तिस्मृद्धम् ' इत्येवमन्तो

विशेषणविशेष्यरूपो धर्मपूगो विज्ञायत इति तद्विवक्षु हि शास्त्रमविज्ञातामिव ब्रह्म मत्वा स वेद ब्रह्मेत्याह । अतो न दोषः ॥

भाष्यार्थ—त्या वर सांगितलेल्या व्याहृतींना जो जाणतो तो जाणतो; काय ? ब्रह्म 'अहोपण वर म्हटल्याप्रमाणे तें 'महः-च ब्रह्म; व तोच आत्मा,' असें ब्रह्माला जाणलें असतां पुनः त्याला न जाणल्याप्रमाणेंच 'तो ब्रह्माला जाणतो' असें सांगणें उचित नाही,' अशी शंका कोणी घेईल पण ती बरोबर नाही. कारण 'तद्ब्रह्म स आत्मा' या वाक्यावरून सामान्य ज्ञान जरी झालें तरी त्याचा विशेष सांगण्याची इच्छा असल्यामुळे 'स वेद ब्रह्म' असें म्हणण्यांत कांहीं दोष नाही. चतुर्थ व्याहृतिरूप ब्रह्म आहे, असें जाणलें हें खरें; पण हृदयामध्ये उपलब्ध होणें, मनोमयत्वादि, हा त्याचा विशेष जाणलेला नाही. पुढच्या सहाव्या अनुवाकांतील 'शान्तिसमृद्धं' या वाक्यापर्यंतच्या पुढील ग्रंथानें विशेषण-विशेष्यरूप धर्मसमूह जाणला जातो. यास्तव त्याला सांगण्याची इच्छा करणारे शास्त्र ब्रह्म जणुंकाय अज्ञातच आहे, असें मानून 'तो ब्रह्म जाणतो' असें म्हणत आहे. यास्तव त्यांत कांहीं दोष नाही.

भाव्यं—यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेन विशिष्टं ब्रह्म वेद स वेद ब्रह्मेत्यभि-
प्रायः । अतो वक्ष्यमाणानुवाकेनैकवाक्यताऽस्योभयोर्ह्यनुवाकयोरेकमुपासनं लि-
ङ्गाच्च । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठतीत्यादिकं लिङ्गमुपासनैकत्वे । विधायकाभावाच्च ।
न हि वेद उपासितव्य इति विधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । व्याहृत्यनुवाके 'ता
यो वेद' इति च वक्ष्यमाणार्थत्वात्प्रोपासनभेदकः । वक्ष्यमाणार्थत्वं च तद्विशेष-
विवक्षुत्वादित्यादिनोक्तम् । सर्वे देवा अस्मा एवं विदुषेऽङ्गभूता आवहन्त्यानयन्ति
बलिं स्वाराज्यप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः ॥ (इति शीक्षाध्यायभाष्ये पंचमोऽनुवाकः) ५

भाष्यार्थ—जो पुढें सांगितलेल्या धर्मसमूहानें विशिष्ट, असें ब्रह्म जाणतो 'तो ब्रह्माला जाणतो' असा याचा अभिप्राय. यास्तव पुढच्या अनुवाकाशी या अनुवाकाची एकवाक्यता आहे. कारण दोन्ही अनुवाकांमध्ये एकच उपासना आहे; [व्याहृति ज्याचे अवयव आहेत असें ब्रह्मच जर पुढील अनुवाकांतील उपास्य असेल तरच उपासक प्रथम व्याहृतिरूप अग्नींत प्रतितिष्ठत होतो, असें म्हणणें युक्त होईल; आणि तसें म्हणणें हेंच दोन्ही अनुवाकांतील उपासना एक आहे, असें समजण्यास सबल कारण आहे, असें 'लिङ्गाच्च' या भाष्यानें सांगतात—]= आणि असें समजण्यास लिङ्ग-ज्ञापकहि आहे. 'भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति' म्ह० भूः या व्याहृतीचें ध्यान करून उपासक अग्नीमध्ये प्रतितिष्ठत होतो, इत्यादि फलश्रुति, हेंच पांचव्या व सहाव्या अनुवाकांतील उपासना एक आहे, असें समजण्यास लिङ्ग आहे. (तसेंच एका अनुवाकामध्ये प्रधानविधि व दुसऱ्या

अनुवाकांत गौणविधि अशी भिन्न अनुवाकांची व्यवस्था लावितां येत असल्यामुळे या दोन अनुवाकांमध्ये दोन भिन्न उपासना सांगितल्या आहेत, असें म्हणतां येत नाहीं.) =शिवाय तसें विधान करणारे वाक्य नाहीं. ['वेद, उपासितव्यः' अशा प्रकारचा एखादाहि विधायक-भिन्न विद्याबोधक शब्द त्यांत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे.]=आतां या पांचव्या व्याहृत्यनुवाकांत ' ता यो वेद ' असा 'वेद-'शब्द आहे. पण तो पुढील उपासनेकरितांच असल्यामुळे तो उपासनेचा भेद करणारा म्ह० त्या उपासनेला पुढच्या उपासनेहून पृथक् करणारा नाहीं. आतां 'त्यांतील 'वेद' हा शब्द पुढील उपासनेकरितांच आहे, म्हणून कशावरून ' असें म्हणाल तर त्याचें उत्तर वर ' तद्विशेषविवक्षुत्वात् ' इत्यादि वाक्यानें दिलें आहे. सर्व अंगभूत देव अशाप्रकारें उपासना करणाऱ्या या उपासकाला बलि आणून देतात. उपासनेचें फळ-स्वाराज्यप्राप्ति झाली असतां बलि आणतात, असा याचा भावार्थ. (इति पंचमोऽनुवाकः) ५

भाष्यम्—भूर्भुवःसुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽङ्गान्यन्या देवता इत्युक्तम् । यस्य ता अङ्गभूतास्तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षादुपबन्धर्थमुपासनार्थं च हृदयाकाशः स्थानमुच्यते शालग्राम इव विष्णोः । तस्मिन् हि तद्ब्रह्मोपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टं साक्षादुपलभ्यते । पाणाविवामलकम् । मार्गश्च सर्वात्मभावप्रतिपत्तये वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते—

भाष्यार्थ—'महः' या व्याहृतिरूप ब्रह्माचीं-भूः, भुवः, सुवर् या स्वरूपाच्या अन्य देवता हीं-अंगें आहेत, असें 'अङ्गान्यन्या देवताः' या वाक्यानें सांगितलें. आतां ज्याच्या त्या अंगभूत देवता आहेत त्या ह्या ब्रह्माच्या साक्षात् ज्ञानाकरितां व उपासनेकरितां हृदयाकाश हें स्थान सांगितलें जातें. शालग्राम हें जसें विष्णूचें स्थान (त्याप्रमाणें हृदयाकाश हें ब्रह्माच्या ज्ञानादिकांचें स्थान आहे.)=कारण त्या हृदयाकाशांत मनोमयत्वादि धर्मीनीं विशिष्ट असें ब्रह्म उपासना केलें जाऊं लागलें असतां साक्षात् उपलब्ध होतें म्ह० हातावरील आवळा जसा साक्षात् दिसतो त्याप्रमाणें. तसाच सर्वात्मभाव प्राप्त होण्यासाठीं मार्गहि सांगावा, या उद्देशानें हा पुढील सहावा अनुवाक आरंभिलेला आहे.

श्रुतिः—स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवाबलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्नासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यम्रौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ (१) सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्रोति स्वाराज्यम् । आप्रोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति ।

आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् ।
इति प्राचीनयोग्योपास्व (२) ॥ ६ ॥

अर्थ—जो हा हृदयामध्ये—शुभ्रकमलाकार मांसपिंडांत आकाश—अवकाश आहे त्यांत तो हा पुरुष मनोमय—विज्ञानमय आहे. तसाच तो पुरुष अमृत—अमरणधर्मी व हिरण्मय म्ह० ज्योतिर्मय आहे. हृदयापासून 'सुषुम्ना'-नांवाची नाडी वर प्रवृत्त झाली आहे. ती दोन्ही तालंच्या मध्यभागी शिरली आहे. त्या दोन्ही तालंच्या मध्ये जो हा स्तनासारखा मांसखंड—पडजीभ लेंवत आहे, त्यांतून ती नाडी वर शिरून ज्या मूर्ध-प्रदेशी हा केशान्त—केंसांचें मूळ विभागानें राहिलें आहे, त्या प्रदेशास प्राप्त होऊन तेथून ती बाहेर पडली आहे. याप्रमाणें मस्तकाच्या कपालांना विदीर्ण करून बाहेर निघालेली जी सुषुम्ना ती इंद्रयोनि आहे, इंद्राची म्ह० ब्रह्माची योनि—मार्ग—स्वरूपप्राप्तीचें द्वार आहे, असा याचा भावार्थ. असें चिंतन करणारा—मनोमय आत्म्याची उपासना करणारा त्या सुषुम्नानाडीनें मस्तकांतून निघून या लोकाचा अधिष्ठाता, भूःव्याहृतिरूप व महद्ब्रह्माचा अंगभूत असा जो अग्नि त्यामध्ये प्रतिष्ठित होतो. तो अग्निरूपानें या लोकास व्यापतो, असा याचा भावार्थ. तसाच 'भुवः' या व्याहृतीच्या ध्यानानें वायूमध्ये प्रतिष्ठित होतो. 'सुवर्' या व्याहृतीच्या ध्यानानें तृतीय व्याहृतिरूप आदित्यांत प्रतिष्ठित होतो. 'महः' या चतुर्थ व्याहृतीच्या ध्यानानें चतुर्थ व्याहृतिरूप अंगी ब्रह्मामध्ये उपासक प्रतिष्ठित होतो. तो याप्रमाणें ब्रह्मभूत होऊन स्वाराज्यास—स्वराड्भावास प्राप्त होतो. मनाच्या पतीला प्राप्त होतो. तसेंच तो वाक्पति म्ह० सर्व वाणींचा पति होतो, चक्षूंचा पति होतो, श्रोत्रांचा पति होतो व सर्व विज्ञानांचा पति होतो. याहूनहि तें अधिक होतें. (तें काय ?) आकाश ज्याचें शरीर आहे किंवा आकाशाप्रमाणें ज्याचें शरीर सूक्ष्म आहे तें आकाशशरीर, (पण तें काय ?) तर हें प्रकृत ब्रह्म. सत्य म्ह० मूर्तामूर्त—अमिथ्या-स्वरूप हाच ज्याचा आत्मा म्ह० स्वभाव आहे, तें हें सत्यात्म आहे. प्राणामध्ये ज्याचें आरमण म्ह० आक्रीडा आहे तें प्राणाराम, किंवा ज्यांत प्राणांचा आराम आहे हें प्राणाराम. ज्याचें मन आनन्दभूत म्ह० सुखकरच आहे तें मनआनन्द. शांति म्ह० उपशम. शांति तेंच समृद्ध, किंवा शांतीनें समृद्ध ब्रह्म उपलब्ध होतें, झणून शांतिसमृद्ध. अमरणधर्मी. हे प्राचीनयोग्य शिष्या, अशा रीतीनें मनोमयत्वादि धर्मीनीं विशिष्ट असलेल्या यथोक्त ब्रह्माची तू उपासना कर. ही आचार्यवचनरूप उक्ति आदरार्थ आहे. ६

भाष्य—स इति व्युत्क्रम्य 'अयं पुरुषः' इत्यनेन संबध्यते । य एषोऽन्तर्हृदये हृदयस्यान्तर्हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः प्राणायतनोऽनैकनाडीसुधिर ऊर्ध्वनालोऽधोमुखो विशस्यमाने पशौ प्रसिद्ध उपलभ्यते तस्यान्तर्य एष

आकाशः प्रसिद्ध एव करकाकाशवत् । तस्मिन्सोऽयं पुरुषः । पुरि शयनात्पूर्णा वा भूरादयो लोका येनेति पुरुषो मनोमयः । मनो विज्ञानम् । मनुतेऽज्ञानकर्मणस्तन्मयस्तदुपलभ्यत्वात् । मनुतेऽनेनेति वा मनोऽन्तःकरणं तदभिमानी तन्मयस्तल्लिङ्गो वा अमृतोऽमरणधर्मा हिरण्मयो ज्योतिर्मयः ॥

भाष्यार्थ—‘सः’ हें पहिलें पद पाठक्रम सोडून ‘अयं पुरुषः’ या पुढील पदांशीं संबद्ध होतें. ‘यः एषः अन्तर्हृदये आकाशः’—जो हा अन्तर्हृदयांत—हृदयामध्ये, हृदय म्हणजे शुभ्रकमलाकार मांसाचा गोळा. तो प्राणाचें आयतन—स्थान आहे, त्याला अनेक नाडीच्छिद्रें आहेत, त्याचें नाल वर व मुख खालीं आहे. तो हृदयसंज्ञक मांसपिंड पद्मची हिंसा—आलभन करीत असतांना उपलब्ध होतो. त्या हृदयाच्या आंत जो हा कमंडलूतील आकाशासारखा प्रसिद्ध आकाश आहे त्यांत ‘सः अयं पुरुषः’—तो हा पुरुष आहे. (पुरुष या शब्दाची व्युत्पत्ति दोन प्रकारांनीं संभवते. एक—)=शरीराख्य पुरींत शयन केल्यामुळें—राहिल्यामुळें पुरुष किंवा ज्यानें भूरादि लोकांना भरून सोडलें आहे, पूर्ण केलें आहे तो पुरुष. ‘मनोमयः’—मन म्ह० विज्ञान; कारण ‘मन्’ हा धातु ज्ञान या अर्थीं आहे. पुरुष तन्मय म्ह० विज्ञानमय आहे. कारण ज्ञानाकार परिणत झालेल्या मनांतच तो उपलब्ध होतो. किंवा जीव ज्याच्या योगानें मनन करतो तें मन म्ह० अंतःकरण. त्याचा अभिमानी, म्हणून पुरुष तन्मय अथवा तल्लिङ्ग आहे. (शास्त्रांत मन सर्व इंद्रियांचें अधिष्ठातृ म्हणून प्रसिद्ध आहे. यास्तव पुरुष मनोलिंग आहे. म्हणजे मन हें त्याचें लिंग आहे. मनाच्या प्रवृत्तीवरून त्याच्या नियामकाचा बोध होतो. म्हणून तो तल्लिङ्ग आहे.)=‘अमृतः हिरण्मयः’—तसाच तो अमृत म्ह० अमरणधर्मा व हिरण्मय म्ह० ज्योतिर्मय आहे.

भाष्यं—तस्यैवंलक्षणस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष आत्मभूतस्येंद्रस्येदृशस्वरूपप्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते । हृदयादूर्ध्वं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी योगशास्त्रेषु च प्रसिद्धा । सा चान्तरेण मध्ये प्रसिद्धे तालुके तालुकयोर्गता । यश्चैव तालुकयोर्मध्ये स्तन इवावलम्बते मांसखण्डस्तस्य चान्तरेणेत्येतत् । यत्र च केशान्तः केशानामन्तोऽवसानं मूलं केशान्तो विवर्तते विभागेन वर्तते मूर्धप्रदेश इत्यर्थः । तं देशं प्राप्य तत्र विनिःसृता । व्यपोह्य विभज्य विदार्य शीर्षकपाले शिरःकपाले विनिर्गता या सेन्द्रयोनिरिन्द्रस्य ब्रह्मणो योनिर्मार्गः स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारमित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—त्या अशा लक्षणाच्या हृदयाकाशांत साक्षात् जाणलेल्या आत्मभूत व इंद्र अशा विद्वानाला अशा प्रकारच्या स्वरूपाची प्राप्ति होण्यासाठीं मार्ग सांगितला तै. ५

जातो—हृदयापासून सुषुम्नानांवाची नाडी वर प्रवृत्त झाली आहे व ती योगशास्त्रांतहि प्रसिद्ध आहे. 'अन्तरेण तालुके'—ती दोन्ही तालूंच्या मध्ये शिरली आहे. 'यः एषः स्तनः इव अवलंबते'—दोन्ही तालूंच्या मध्ये जो हा स्तनासारखा मांसखंड खाली लोंबत आहे,—ज्याला व्यवहारांत पडजीभ म्हणतात, त्याच्या आंतून, असा भावार्थ, आणि 'यत्र असौ केशान्तो विवर्तते'—जेथे—ज्या मूर्धप्रदेशीं असा याचा भावार्थ—केशांचा अन्त—मूळ अगदीं पृथक् होऊन राहिले आहे त्या प्रदेशास प्राप्त होऊन तेथून ती बाहेर पडली आहे. 'व्यपोह्य शीर्षकपाले'—मस्तकाच्या कपालांना विदीर्ण करून बाहेर निघालेली जी सुषुम्ना 'सा इंद्रयोनिः'—ती इंद्रयोनि आहे. इंद्राची म्ह० ब्रह्माची योनि ह्य० मार्ग, स्वरूपप्राप्तीचें द्वार आहे, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—तथैवंविद्वान्मनोमयात्मदर्शी मूर्ध्ना विनिष्क्रम्यास्य लोकस्याधिष्ठाता भूरिति व्याहृतिरूपो योऽग्निर्महतो ब्रह्मणोऽङ्गभूतस्तस्मिन्नग्नौ प्रतितिष्ठत्यग्न्यात्मनेमं लोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तथा भुव इति द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वायौ । प्रतितिष्ठतीत्यनुवर्तते । सुवरिति तृतीयव्याहृत्यात्मन्यादित्ये । मह इत्यङ्गिनि चतुर्थव्याहृत्यात्मनि ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति ॥

भाष्यार्थ—असें जाणणारा ह्य० मनोमय आत्म्याची उपासना करणारा त्या सुषुम्ना नाडीनें मस्तकांतून निघून 'भूः इति अग्नौ प्रतितिष्ठति'—या लोकाचा अधिष्ठाता, 'भूः' या व्याहृतिरूप व महत् ब्रह्माचा अंगभूत जो अग्नि त्या अग्नीमध्ये प्रतितिष्ठित होतो. अग्निरूपानें या लोकास व्यापतो, असा याचा भावार्थ. तसाच 'भुवः इति वायौ'—'भुवः' या द्वितीय व्याहृतिरूप वायूंत प्रतितिष्ठित होतो; अशा रीतीनें पुढील पर्यायांतहि 'प्रतितिष्ठति' या पदाची अनुवृत्ति करावी. 'सुवर्०'—या तृतीय व्याहृतिरूप आदित्यांत आणि 'महः०'—या चतुर्थव्याहृतिरूप अंगी ब्रह्मांत उपासक प्रतितिष्ठित होतो.

भाष्यं—तेष्व्वात्मभावेन स्थित्वाऽऽप्नोति ब्रह्मभूतः स्वाराज्यं स्वराड्भावं स्वयमेव राजाऽधिपतिर्भवति । अङ्गभूतानां देवानां यथा ब्रह्म । देवाश्च सर्वेऽस्मै बलिमावहन्त्यङ्गभूता यथा ब्रह्मणे । आप्नोति मनसस्पतिम् । सर्वेषां हि मनसां पतिः सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः । सर्वैर्हि मनोभिस्तन्मनुते । तदाप्नोत्येवं विद्वान् । किंच वाक्पतिः सर्वासां वाचां पतिर्भवति । तथैव चक्षुष्पतिश्चक्षुषां पतिः । श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां पतिः । विज्ञानपतिर्विज्ञानानां च पतिः । सर्वात्मकत्वात्सर्वप्राणिनां करणैस्तद्वान्भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—त्यांमध्ये आत्मभावानें स्थित होऊन, ब्रह्मभूत होऊन 'स्वाराज्यं आप्नोति'—स्वाराज्यास ह्य० स्वराड्भावास प्राप्त होतो. स्वतःच राजा—अधिपति होतो.

अंगभूत देवांचें (अंगी) ब्रह्म जसें अधिपति आहे त्याप्रमाणें तो अधिपति होतो. सर्व अंगभूत देव जसे ब्रह्माला तसेच त्यालाहि बलि आणून देतात. 'मनसस्पतिं आमोति'—मनाच्या पतीला प्राप्त होतो. ब्रह्म सर्वात्मक असल्यामुळें तें सर्वांच्या मनांचें अधिपति आहे. सर्व मनांनींच तें ब्रह्म मनन करतें. असें जाणणारा उपासक त्याला प्राप्त होतो. तसेंच, 'वाक्पतिः०'—तो वाक्पति म्ह० सर्व वाणींचा पति होतो. त्याचप्रमाणें 'चक्षुष्पतिः'—चक्षूंचा पति होतो, 'श्रोत्रपतिः'—श्रोत्रांचा पति होतो व 'विज्ञानपतिः'—सर्व विज्ञानांचा पति होतो. तो सर्वात्मक असल्यामुळें सर्व प्राण्यांच्या इंद्रियांनीं इंद्रियवान् होतो, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—किंच ततोऽप्यधिकतरमेतद्भवति । किं तत् । उच्यते । आकाश-शरीरमाकाशः शरीरमस्याऽऽकाशवद्वा सूक्ष्मं शरीरमस्येत्याकाशशरीरम् । किं तत् । प्रकृतं ब्रह्म । सत्यात्म सत्यं मूर्तामूर्तमवितथं स्वरूपं चाऽऽत्मा स्वभावोऽस्य तदिदं सत्यात्म । प्राणारामं प्राणेष्वाराम आक्रीडा यस्य तत्प्राणारामम् । प्राणानां वाऽऽरामो यस्मिंस्तत्प्राणारामम् । मनआनन्दम् । आनन्दभूतं सुखकृ-देव यस्य मनस्तन्मनआनन्दम् । शान्तिः समृद्धं शान्तिरुपशमः, शान्तिश्च तत्स-मृद्धं च शान्तिसमृद्धम् । शान्त्या वा समृद्धं तदुपलभ्यत इति शान्तिसमृद्धम् । अमृतममरणधर्मि । एतच्चाधिकतरं विशेषणं तत्रैव मनोमय इत्यादौ द्रष्टव्य-मिति । एवं मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य, उपास्त्वेत्या-चार्यवचनोक्तिरादरार्था ॥ (इति शीक्षाध्यायभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः ॥)

भाष्यार्थ—फार काय पण त्याहूनहि हें अधिक होतें. तें काय ? हणून विचाराल तर सांगतो—'आकाश-शरीरं'—आकाश ज्याचें शरीर आहे किंवा आकाशाप्रमाणें ज्याचें सूक्ष्म शरीर आहे तें आकाश-शरीर. पण तें काय ? तर हें प्रकृत 'ब्रह्म.' 'सत्यात्म'—सत्य म्ह० मूर्तामूर्त व अमिथ्या स्वरूप हाच ज्याचा आत्मा म्ह० स्वभाव आहे, तें हें सत्यात्म आहे. 'प्राणारामम्'—प्राणामध्ये ज्याचें आरमण म्ह० आक्रीडा आहे तें प्राणाराम, किंवा ज्यामध्ये प्राणांचा आराम आहे तें प्राणाराम. 'मनआनन्दम्'—आनन्दभूत म्ह० सुखकरच मन आहे ज्याचें तें मन-आनन्द. 'शान्तिसमृद्धम्'—शांति म्ह० उपशम, शांति तेंच समृद्ध; किंवा शांतीनें समृद्ध असें तें ब्रह्म उपलब्ध होतें, म्हणून शांतिसमृद्ध. 'अमृतम्'—अमरणधर्मा. हें सर्वाहून अधिक असलेलें विशेषण त्याच मनोमय इत्यादिकांमध्ये पहावें. हे 'प्राचीनयोग्य' शिष्या, 'इति उपास्त्व'—अशा रीतीनें मनोमयत्वादि धर्मांनीं विशिष्ट असलेल्या यथोक्त ब्रह्माची तूं उपासना कर. ही आचार्यवचनाची उक्ति आदरार्थ आहे. (इति षष्ठोऽनुवाकः) ६

भाष्यं—यदेतव्याहृत्यात्मकं ब्रह्मोपास्यमुक्तं तस्यैवेदानीं पृथिव्यादिपाङ्क्त-
स्वरूपेणोपासनमुच्यते । पञ्चसंख्यायोगात्पङ्क्तिच्छन्दःसंपत्तिः । ततः पाङ्क्तत्वं
सर्वस्य । पाङ्क्तश्च यज्ञः । “ पञ्चपदा पङ्क्तिः । पाङ्क्तो यज्ञः ” इति श्रुतेः । तेन
यत्सर्वं लोकाद्यात्मान्तं च पाङ्क्तं परिकल्पयति यज्ञमेव तत्परिकल्पयति । तेन
यज्ञेन परिकल्पितेन पाङ्क्तात्मकं प्रजापतिमभिसंपद्यते । तत्कथं पाङ्क्तमिदं सर्व-
मित्यत आह—

भाष्यार्थ—जै हें व्याहृत्यात्मक ब्रह्म उपास्य म्हणून सांगितलें आहे त्याचेंच आतां
पृथिव्यादि पांक्तरूपानें उपासन सांगितलें जात आहे. पांच या संख्येच्या संबंधानें पंक्ति-
छंदाची संपत्ति त्यांत आहे. त्यामुळें पृथिव्यादि पुढें सांगितलेल्या सर्वाला पाङ्क्तत्व आहे
आणि यज्ञ पांक्त आहे. कारण “ पंक्ति पंचपदा आहे. यज्ञ पांक्त आहे ” अशी श्रुति आहे.
त्यामुळें हा विधि लोकापासून आत्म्यापर्यंत हें सर्व पांक्त आहे, अशी जी कल्पना करवितो,
ती तो सर्व यज्ञाचीच परिकल्पना करवितो. त्या परिकल्पित यज्ञानें उपासक पाङ्क्त-
रूप प्रजापतीला प्राप्त होतो. यास्तव हें सर्व पांक्त कसें, तेंच सांगतात—

श्रुतिः—पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा
नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा इत्याधिभूतम् ॥

अर्थ—पृथिवी, अन्तरिक्ष, द्यौः, दिशा व अवान्तरदिशा हें लोकपांक्त; अग्नि,
वायु, आदित्य, चन्द्रमा व नक्षत्रे, हें देवतापांक्त; आप, ओषधि, वनस्पति, आकाश
व आत्मा हें भूतपांक्त; असें हें अधिभूत आहे.

भाष्यं—पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशा इति लोकपाङ्क्तं । अग्निर्वा-
युरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणीति देवतापाङ्क्तम् । आप ओषधयो वनस्पतय आ-
काश आत्मेति भूतपाङ्क्तम् । आत्मेति विराड् भूताधिकारात् । इत्याधिभूतमित्य-
धिलोकाधिदैवतपाङ्क्तद्वयोपलक्षणार्थम् । लोकदेवतापाङ्क्तयोश्चाभिहितत्वात् ॥

भाष्यार्थ—पृथिवी, अन्तरिक्ष, द्यौः, दिशा व अवान्तर दिशा हें लोकपांक्त; अग्नि,
वायु, आदित्य, चन्द्रमा, व नक्षत्रे हें देवतापांक्त; आप, ओषधि, वनस्पति, आकाश व
आत्मा हें भूतपांक्त; येथें आत्मा म्ह० विराट्. कारण हा भूताधिकार—भूतप्रकरण आहे.
असें हें अधिभूत आहे. ‘ इत्याधिभूत ’ हें वाक्य अधिलोक व अधिदैव या दोन पांक्तांच्या
उपलक्षणार्थ आहे. कारण येथें लोकपांक्त व देवतापांक्त या दोन्हींचें कथन केलें आहे.

श्रुतिः—अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो
वाक्त्वक् । चर्म मांसं स्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिबोचत् । पाङ्क्तं
वा इदं सर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तं सृष्टोतीति (१)

अर्थ—आतां यापुढें अध्यात्म पांक्तत्रय सांगितलें जातें. त्यांतील प्राणादि हें वायु-पांक्त, चक्षुःश्रोत्रादि हें इंद्रियपांक्त, व चर्मादि हें धातुपांक्त आहे. अशी परिकल्पना करून ऋषि म्ह० वेद किंवा या दर्शनानें संपन्न असलेला कोणी ऋषि म्हणाला. काय ? 'हें सर्व पांक्त आहे. या आध्यात्मिक पांक्तानेंच बाह्य पांक्ताला पूर्ण करतो.' असें म्हणाला.

भाष्यं—अथानन्तरमध्यात्मं पाङ्क्तत्रयमुच्यते--प्राणादि वायुपाङ्क्तम् । चक्षु-रादीन्द्रियपाङ्क्तम् । चर्मादि धातुपाङ्क्तम् । एतावद्धीदं सर्वमध्यात्मम्, बाह्यं च पाङ्क्तमेवेत्येतदेवमधिविधाय परिकल्प्यार्षिर्वेद एतद्दर्शनसंपन्नो वा कश्चिदृषिरवो-चदुक्तवान् । किमित्याह—पाङ्क्तं वा इदं सर्वं पाङ्क्तेनैवाऽऽध्यात्मिकेन संख्यासा-मान्यात्पाङ्क्तं बाह्यं स्पृणोति बलयति पूरयति । एकात्मतयोपलभ्यत इत्येतत् । एवं पाङ्क्तमिदं सर्वमिति यो वेद स प्राजापत्यात्मैव भवतीत्यर्थः ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ।

भाष्यार्थ—आतां यापुढें अध्यात्म पांक्तत्रय सांगितलें जातें. त्यांतील प्राणादि हें वायु-पांक्त, चक्षुरादि हें इंद्रियपांक्त, व चर्मादि हें धातुपांक्त आहे. हें सर्व अध्यात्म एवढेंच आहे व बाह्य पांक्तच आहे, असा भावार्थ. अशी परिकल्पना करून ऋषि म्ह० वेद किंवा या दर्शनानें संपन्न असलेला कोणी ऋषि म्हणाला. काय म्हणाला, तें सांगतात. हें सर्व पांक्त आहे. या आध्यात्मिक पांक्तानेंच बाह्य पांक्ताला पूर्ण करतो. कारण पांच ही संख्या दोन्ही ठिकाणीं समान आहे. म्ह० बाह्य व अध्यात्म यांना एकरूपानें पाहतो; आध्यात्मिक पांक्तत्रय बाह्य पांक्तरूपानें पाहतो, असा भावार्थ. याप्रमाणें हें सर्व पांक्त आहे, असें जो जाणतो तो प्राजापत्यात्माच होतो, असा ह्याचा अर्थ. (इति सप्तमोऽनुवाकः)

भाष्यं—व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तम् । अनन्तरं च पाङ्क्तस्वरूपेण तस्यैवोपासनमुक्तम् । इदानीं सर्वोपासनाङ्गभूतस्योँकारस्योपासनं विधित्स्यते । परापरब्रह्मदृष्ट्या उपास्यमान ओँकारः शब्दमात्रोऽपि परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनं भवति । स ह्यालम्बनं ब्रह्मणः परस्यापरस्य च । प्रतिमेव विष्णोः । “ एतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ” इति श्रुतेः ॥

भाष्यार्थ—प्रथम व्याहृत्यात्मक ब्रह्माची उपासना सांगितली. त्यानंतर पांक्तस्वरूपानें त्याचेंच उपासन सांगितलें. आतां सर्व उपासनांच्या अंगभूत ओँकाराच्या उपासनेचें विधान केलें जातें. (वेदवेत्यांच्या सर्व क्रिया ओँकार उच्चारूनच प्रवृत्त होतात. म्हणून ओँकार त्यांच्याकडून श्रद्धेनें ग्रहण केला गेलेला असल्यामुळें त्यांच्या परिहारानें—त्याला सोडून उपदेशिलेलें ब्रह्म बुद्धीवर आरूढ होणार नाही. म्हणून ओँकाराचा स्वीकार करूनच उपासनेचें विधान केलें जातें, असा याचा भावार्थ.—“ अहोपण शब्द-

मात्र ओंकार अचेतन—जड असत्यामुळे त्याला 'यानें माझी उपासना केली आहे' असें ज्ञान नसतें. तेव्हां तशा ज्ञानाच्या अभावीं त्याला फलदातृत्व कसें असेल" अशी आशंका घेऊन 'परापर०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—) = कारण परब्रह्म व अपर ब्रह्म यांच्या दृष्टीनें उपासना केला जाणारा ओंकार शब्दमात्र जरी असला तरी पर व अपर ब्रह्माच्या प्राप्तीचें साधन होतो. कारण प्रतिमा हें जसें विष्णूचें आलंबन आहे त्याच-प्रमाणें ओंकार पर व अपर ब्रह्माचें आलंबन आहे. कारण "यान्च प्रणवरूप आलंबनानें उपासक अपर व पर यांतील एका ब्रह्माला प्राप्त होतो," अशी श्रुति आहे. प्र. भा. ५. २. सु. उ. पृ. ११९ (प्रतिमादि पूजेप्रमाणें सर्वत्र ईश्वरच फलदाता आहे, असा भावार्थ.)

श्रुति:—ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् ॥

अर्थ—'ओं' हें शब्दस्वरूप ब्रह्म आहे. कारण 'ओं'च हें सर्व आहे.

भाष्यं—ओमिति । इतिशब्दः स्वरूपपरिच्छेदार्थः । ओमित्येतच्छब्दरूपं ब्रह्मेति मनसा धारयेदुपासीत । यत ओमितीदं सर्वं हि शब्दरूपमोंकारेण व्याप्तम् । "तद्यथा शङ्कुना" इति श्रत्यन्तरात् । अभिधानतन्त्रं ह्यभिधेयमित्यत इदं सर्वमोंकार इत्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—'ओमिति' येथील 'इति' हा शब्द स्वरूपाचा परिच्छेद करण्यासाठीं आहे. ओं हें शब्दस्वरूप ब्रह्म आहे, असें मनानें धारण करावें म्ह० उपासना करावी. ["पण ओंकारामध्ये ब्रह्मत्वाचा अध्यास करण्यास सादृश्य कोणतें ? " याचें उत्तर 'ओमितीदं०' या श्रुतीनें देतात—] = कारण हें सर्व 'ओं' च आहे. (सर्वाधारत्व हें ओंकाराचें ब्रह्माशीं सादृश्य आहे, असा भावार्थ.) = सर्व शब्दरूप ओंकारानें व्याप्त आहे. 'ज्याप्रमाणें देठानें सर्व पान व्याप्त असतें' छां. भा. २. २. ३. सु. उ. पृ. ३४५ अशी याविषयीं दुसरी श्रुति आहे. सर्व अभिधेय म्ह० वाच्य अभिधानतंत्र असतें. (अर्थ शब्दाच्या अधीन असतो, असा न्याय आहे.) = यास्तव हें सर्व ओंकारच आहे, असें म्हटलें जातें.

श्रुति:—ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओं शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह । ब्रह्मोपाप्रवानीति । ब्रह्मैवोपाप्रोति (१) ॥

अर्थ—'ओं' ही अनुकृति म्ह० अनुकरण आहे, हें प्रसिद्ध आहे. 'ओ श्रावय' असें प्रेषपूर्वक प्रतिश्रवण करवितात. 'ओं' असें म्हणून सामें गातात. यज्ञांत शस्त्रांचें शंसन करणारेहि 'ओं' असें म्हणूनच शस्त्रें म्हणतात. तसाच अध्वर्यु 'ओं' असें म्हणून प्रतिगरास उद्देशून प्रतिगृणन करतो. म्ह० प्रतिशंसन उच्चारतो. 'ओं' असें

म्हणून ब्रह्मा अनुज्ञा देतो. प्रैषपूर्वक ऐकवितो. 'ओं' असें म्हणून अभिहोत्रास अनुज्ञा देतो. प्रवचन करणारा—अध्ययन करणारा ब्राह्मण 'ओं' असेंच म्हणतो. ब्रह्म म्ह० वेद त्याला मी प्राप्त व्हावे, त्याचें मी ग्रहण करीन, असें म्हणून वेद ग्रहण करतोच. किंवा ब्रह्म म्ह० परमात्मा. त्याला मी प्राप्त होतो, असें म्हणून आत्म्याला ब्रह्मापार्शी नेऊन पोंचवीत असतां 'ओं' असें म्हणतो व तो ब्रह्माला प्राप्त होतोच. ८

भाष्यं—ओंकारस्तुत्यर्थमुत्तरो ग्रन्थः । उपास्यत्वात्तस्य । ओमित्येतदनुकृतिरनुकरणम् । करोमि यास्यामि चेति कृतमुक्तमोमित्यनुकरोत्यन्यः । अत ओंकारोऽनुकृतिः । ह स्म वा इति प्रसिद्धावद्योतकाः । प्रसिद्धं ओंकारस्यानुकृतित्वम् । अपि च “ओ श्रावय” इति प्रैषपूर्वकमाश्रावयन्ति प्रतिश्रावयन्ति । तथोमिति सामानि गायन्ति सामगाः । ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति शस्त्रशंसितारोऽपि । तथोमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौत्यनुजानाति प्रैषपूर्वकमाश्रावयति । ओमित्यभिहोत्रमनुजानाति । जुहोमीत्युक्त ओमित्येवानुज्ञां प्रयच्छति । ओमित्येव ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्प्रवचनं करिष्यन्नध्येष्यमाण ओमित्येवाह । ओमिति प्रतिपद्यतेऽध्येतुमित्यर्थः । ब्रह्म वेदमुपाप्रवानीति प्राप्नुयां ग्रहीष्यामीति । उपाप्रोत्येव ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—ओंकाराच्या स्तुतीकरितां यापुढील ग्रंथ आहे. कारण त्याला उपास्यत्व आहे. म्ह० तो उपासनेचा विषय आहे. 'ओं' हें अनुकृति म्ह० अनुकरण आहे. मी करतो व मी जाईन असें जें केलेलें किंवा म्हटलेलें त्याचें दुसरा 'ओं' असें अनुकरण करतो. म्हणून ओंकार अनुकृति आहे. 'ह स्म वा' हे तीन निपात त्याची प्रसिद्धि व्यक्त करणारे आहेत. ओंकाराचें अनुकृतित्व प्रसिद्ध आहे. तसेंच 'ओ श्रावय' असें प्रैषपूर्वक प्रतिश्रवण करवितात. त्याचप्रमाणें सामगान करणारे 'ओं' असें म्हणून सामें गातात. यज्ञांत शस्त्रांचें शंसन करणारेहि 'ओं' असें म्हणूनच शस्त्रें म्हणतात. शस्त्रें म्हणजे गीतिरहित ऋचा. तसाच अध्वर्यु 'ओं' असें म्हणून प्रतिगरास उद्देशून प्रतिगृणन करतो. म्ह० प्रतिशंसन उच्चारतो. 'ओं' असें म्हणून ब्रह्मा अनुज्ञा देतो. प्रैषपूर्वक ऐकवितो. 'ओं' असें म्हणून अभिहोत्रास अनुज्ञा देतो. म्ह० मी हवन करतो असें यजमानानें म्हटलें असतां 'ओं' असें म्हणून अनुज्ञा देतो. प्रवचन करणारा, अध्ययन करणारा ब्राह्मण 'ओं' असेंच म्हणतो. 'ओं' असें म्हणून अध्ययनास आरंभ करतो, असा याचा इत्यर्थ. ब्रह्म म्ह० वेद. त्याला मी प्राप्त व्हावे, त्याचें मी ग्रहण करीन, असें म्हणून वेदग्रहण करतोच.

भाष्यं—अथवा ब्रह्म परमात्मा तमुपाप्रवानीत्यात्मानं प्रवक्ष्यन्प्रापयिष्यन्नो-
मित्येवाऽऽह । स च तेनोकारेण ब्रह्म प्राप्नोत्येव । ओंकारपूर्वं प्रवृत्तानां क्रियाणां
फलवत्त्वं यस्मात्तस्मादोकारं ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥

भाष्यार्थ—किंवा ब्रह्म म्ह० परमात्मा. त्याला मी प्राप्त होतो, असें म्हणून आ-
त्म्याला ब्रह्मापाशीं नेऊन पोंचवीत असतां 'ओं' असेंच म्हणतो; आणि तो त्या ओंका-
रानें ब्रह्माला प्राप्त होतोच. ज्या अर्थी ओंकारपूर्वक आरंभिलेल्या क्रियांना फलवत्त्व
असतें म्ह० त्याच क्रिया सफल होतात त्या अर्थी ओंकाराची ब्रह्मरूपानें उपासना करावी.
असा वाक्यार्थ. (येथें 'प्रवक्ष्यन्' याचे दोन अर्थ केले आहेत. त्यांतील पहिल्या म्ह० प्रव-
चन करणारा या अर्थी तें 'वच्' या धातूचें व दुसऱ्या म्ह० 'ब्रह्मापाशीं नेऊन पोंच-
विणें' या अर्थी 'वह्' या धातूचें रूप आहे. (इति अष्टमोऽनुवाकः ॥)

श्रुतिः—ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रव-
चने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्य-
मिति सत्यवचा राधीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने
एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ ९

अर्थ—ऋत—सत्य, स्वाध्याय म्ह० अध्ययन व प्रवचन म्ह० अध्यापन किंवा ब्रह्म-
यज्ञ. या ऋतादिकांचें अनुष्ठान करावें, असा वाक्यशेष लावावा. सत्य भाषण. तप म्ह०
कृच्छ्रादिक. दम म्ह० बाह्य इंद्रियांचा उपशम. शम म्ह० अंतःकरणाचा उपशम. आ-
धानास योग्य असलेले अग्नी, हवन करण्यास उचित असलेले अग्निहोत्र; पूज्य अतिथि;
मानुष म्हणजे लौकिक विवाहादि उत्तम व्यवहार; तें मानुष जसें प्राप्त असेल तसेंच
त्याचें अनुष्ठान करावें. प्रजा उत्पन्न करावी. प्रजन म्ह० ऋतुकालीं भार्यागमन; प्रजाति
म्हणजे पुत्रोत्पत्ति. या सर्वांबरोबर स्वाध्यायप्रवचन करावें. सत्याचेंच अनुष्ठान करावें;
असें ज्याचें वचन सत्यच आहे तो किंवा 'सत्यवचाः' हें ज्याचें नांव आहे तो राधीतर
आचार्य मानतो. तपच करावें, असें 'तपोनित्य'—तपामध्यें नित्य तत्पर असलेला तपःपरायण
पौरुशिष्टि आचार्य मानतो. स्वाध्याय व प्रवचन यांचेंच अनुष्ठान करावें, असें 'नाक-'
नांवाचा व मुग्दलाचें अपत्य—मौद्गल्य आचार्य मानतो. तेंच तप आहे; तेंच तप आहे. ९.

भाष्यं—विज्ञानादेवाऽऽप्नोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वाच्छ्रौतस्मार्तानां कर्मणामा-
नर्थक्यं प्राप्तमित्यतस्तन्मा प्रापदिति कर्मणां पुरुषार्थं प्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थ-

मिहोपन्यासः । ऋतामिति व्याख्यातम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा । एतानृत्यादीन्यनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः । सत्यं च सत्यवचनं यथाव्याख्यातार्थं वा । तपः कृच्छ्रादि । दमो बाह्यकरणोपशमः । शमोऽन्तःकरणोपशमः । अग्रय आधातव्याः । अग्निहोत्रं च होतव्यम् । अतिथयश्च पूज्याः । मानुषमिति लौकिकः संव्यवहारः । तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयम् । प्रजा चोत्पाद्या । प्रजनश्च प्रजननमृतौ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत् ॥

भाष्यार्थ—विज्ञानामुळेंच स्वाराज्याला प्राप्त होतो, असें मागील सहाव्या अनुवाकांत सांगितलेले असल्यामुळें श्रौत-स्मार्त कर्मांचें आनर्थक्य प्राप्त झालें. म्ह० तीं कर्में व्यर्थ आहेत, असें ठरण्याचा प्रसंग आला. पण तीं तशीं व्यर्थ ठरूं नयेत म्हणून कर्में पुरुषार्थाचीं साधनें आहेत, असें दाखविण्यासाठीं येथें त्यांचा उपन्यास केला आहे. [अपर विद्येच्या सहकारित्वामुळें तिच्या फलानेंच फलवत्त्व सिद्ध होण्यासाठीं पुढील अनुवाकाचा आरंभ केला जातो, असा भावार्थ.] = ऋत म्हणजे काय तें वर सांगितलें आहे. स्वाध्याय म्ह० अध्ययन व प्रवचन म्ह० अध्यापन किंवा ब्रह्मयज्ञ. या ऋतादिकांचें अनुष्ठान करावें, असा वाक्यशेष लावावा. म्ह० एवढे शब्द वाक्यपूर्तीकरितां अधिक जोडावे. सत्य म्ह० सत्य भाषण किंवा वर जसें व्याख्यान केलें आहे, तसा त्याचा अर्थ समजावा. तप म्ह० कृच्छ्रादिक. दम म्ह० बाह्य इंद्रियांचा उपशम. शम म्ह० अन्तःकरणाचा उपशम. आधानास योग्य असलेले अग्नी; हवन करण्यास उचित असलेले अग्निहोत्र; पूज्य अतिथी; मानुष म्हणजे लौकिक विवाहादि उत्तम व्यवहार. तें मानुष जसें प्राप्त असेल तसेंच त्याचें अनुष्ठान करावें. प्रजा उत्पन्न करावी; प्रजन म्ह० प्रजनन, ऋतुकालीं भार्यागमन; प्रजाति म्ह० पौत्रोत्पत्ति. पुत्राचें निवेशन करावें, असा याचा भावार्थ. [त्याला विद्या व शील यांनीं संपन्न करून गृहस्थपदीं स्थापावें, असा भावार्थ. पुनः पुनः स्वाध्यायप्रवचनांचें ग्रहण करण्याचें तात्पर्य 'सर्वैरेतैः' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—सर्वैरेतैः कर्मभिर्युक्तस्यापि स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्वेण सह स्वाध्यायप्रवचनग्रहणम् । स्वाध्यायाधीनं ह्यर्थज्ञानम् । अर्थज्ञानावचनं च परं श्रेयः प्रवचनं च तदविस्मरणार्थं धर्मप्रवृद्धयर्थं च । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः ॥

भाष्यार्थ—या सर्व कर्मांनीं युक्त असलेल्या पुरुषालाहि स्वाध्याय व प्रवचन यांचें यत्नपूर्वक अनुष्ठान करणें उचित आहे, असें सांगण्यासाठीं वरील ऋतादि प्रत्येक साधनाबरोबर स्वाध्याय व प्रवचन यांचें ग्रहण केलें आहे. ('पण तीं यत्नतः अनुष्ठेये कां आहेत?'
तै. ६

‘स्वाध्यायाधीनं०’ इत्यादि भाष्यानें उत्तर-)=कारण अर्थज्ञान स्वाध्यायाच्या अधीन असतें व परम श्रेय अर्थज्ञानाच्या अधीन असतें; आणि प्रवचन त्याचें विस्मरण होऊं नये व धर्माची अतिशय वृद्धि व्हावी, यांसाठीं आहे. यास्तव स्वाध्याय व प्रवचन यांचा आदर करावा. (तीन ऋषींच्या मतभेदाचा उपन्यास करून स्वाध्याय-प्रवचना-विषयींचा आदरच ‘सत्यं०’ इत्यादि भाष्यानें विशद करितात—)

भाष्यं—सत्यमिति सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति सत्यवचाः सत्यमेव वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा नाम वा तस्य । राथीतरो रथीतरस्य गोत्रो राथीतराचार्यो मन्यते । तप इति तप एव कर्तव्यमिति तपोनित्यस्तपसि नित्यस्तपःपरस्तपोनित्य इति वा नाम । पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते । स्वाध्याय-प्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामतो मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्य आचार्यो मन्यते । तद्धि तपस्तद्धि तपः । हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मात्ते एवानुष्ठेये इति । उक्तानामपि सत्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्ग्रहणमादरार्थम् ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—‘सत्यमिति’ म्ह० सत्याचेंच अनुष्ठान करावें असें ‘सत्यवचाः’—सत्य हेंच ज्याचें वचन आहे तो किंवा ‘सत्यवचाः’ हें ज्याचें नांव आहे तो राथीतर आचार्य मानतो. रथीतराचा जो गोत्र तो राथीतर. गोत्र म्ह० पौत्रापासून पुढील वंश. अर्थात् रथीतर वंशातील राथीतर आचार्य सत्याचेंच अनुष्ठान करावें, असें समजतो. तपच करावें, असें ‘तपोनित्यः’ म्ह० तपामध्ये नित्य असलेला तपःपरायण किंवा ‘तपोनित्य’ या नांवाचा पुरुशिष्टीचें अपत्य—पौरुशिष्टि आचार्य मानतो. स्वाध्याय व प्रवचन यांचेंच अनुष्ठान करावें, असें ‘नाक-’नांवाचा मुद्गलचें अपत्य—मौद्गल्य आचार्य मानतो. तेंच तप आहे; तेंच तप आहे म्ह० ज्या अर्थी स्वाध्याय व प्रवचन हेंच तप आहे त्या अर्थी त्यांचेंच अनुष्ठान करावें. पूर्वी एकदा सांगितलेल्याहि सत्य, तप, स्वाध्याय व प्रवचन यांचें पुनः ग्रहण आदरार्थ केलें आहे. (मुमुक्षूनें त्यांचा अतिशय आदर करावा, असा भावार्थ.) इति शिक्षाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९

श्रुतिः—अहं वृक्षस्य रेरेवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरोरेव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणः सवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ (१०)

अर्थ—मी वृक्षाचा—उच्छेदरूप संसारवृक्षाचा अन्तर्यामिरूपानें प्रेरयिता—प्रेरणा करणारा आहे. माझी कीर्ति पर्वताच्या पृष्ठाप्रमाणें उंच आहे. मी ऊर्ध्वपवित आहे. अन्नवान् सूर्यामध्ये श्रुति-स्मृतिप्रसिद्ध विशुद्ध अमृत जसें आहे तसेंच तें मजमध्ये आहे. मी विशुद्ध अमृत आहे. तेंच अमृत आत्मतत्त्व मी दीप्तियुक्त धन आहे. मी ‘सुमेधाः’

—सर्वज्ञरूप मेधावान् आहें. अमरधर्मा व अब्बय आहें. किंघा ‘अमृतोक्षितः’—अमृतानें सिक्त आहें. हें त्रिशंकु ऋषीचें वेदानुवचन आहे. १०

भाष्यं—अहं वृक्षस्य रेरिवेति स्वाध्यायार्थो मन्त्राग्नायः । स्वाध्यायश्च विद्योत्पत्तये । प्रकरणात् । विद्यार्थं हीदं प्रकरणम् । न चान्यार्थत्वमवगम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्प्यते ॥

भाष्यार्थ—‘अहं वृक्षस्य रेरिवा०’ हा स्वाध्यायार्थ—जपासाठी मन्त्राग्नाय आहे. स्वाध्याय विद्योत्पत्तीकारितां आहे. कारण हें प्रकरण विद्येचें आहे. हें प्रकरण विद्येकरितां आहे, हें प्रसिद्ध आहे. तें दुसऱ्या कशाकरितां आहे, असें अवगत होत नाहीं. [कारण त्याचा कर्मादिकांत विनियोग करणारें श्रुत्यादिप्रमाण उपलब्ध होत नाहीं. ‘अक्षितमसि०’ इत्यादिकांप्रमाणें त्याला उपासनाविधिशेषत्व आहे, असेंहि सांगतां येत नाहीं. कारण ज्ञानसाधन कर्मविधीचा उपक्रम झाला आहे.]—आणि स्वाध्यायानें ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे त्याच्या ठिकाणीं विद्येची उत्पत्ति होऊं शकते.

भाष्यं—अहं वृक्षस्योच्छेदात्मकस्य संसारवृक्षस्य रेरिवा प्रेरयिताऽन्तर्याम्यात्मना । कीर्तिः ख्यातिर्गिरेः पृष्ठमिवोच्छ्रिता मम । ऊर्ध्वपवित्र ऊर्ध्वकारणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाश्यं पवित्रं परमं ब्रह्म यस्य सर्वात्मनो मम सोऽहमूर्ध्वपवित्रः । वाजिनीव वाजवतीव । वाजमन्नं तद्वति सवितरीत्यर्थः । यथा सवितर्यमृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्य एव स्वमृतं शोभनं विशुद्धमात्मतत्त्वमस्मि भवामि । द्रविणं धनं सवर्चसं दीप्तिमत्तदेवाऽऽत्मतत्त्वमस्मीत्यनुवर्तते ॥

भाष्यार्थ—‘अहं वृक्षस्य’—मी वृक्षाचा म्ह० उच्छेदरूप संसारवृक्षाचा ‘रेरिवा’—अन्तर्यामिरूपानें प्रेरयिता—प्रेरणा करणारा आहें. माझी कीर्ति—ख्याति ‘गिरेः इव’—पर्वताच्या पृष्ठाप्रमाणें उंच आहे. मी ‘ऊर्ध्वपवित्र’ आहें. ज्या मज सर्वात्म्याचें पवित्र—पावन—ज्ञानप्रकाश्य ऊर्ध्वकारण पवित्र परम ब्रह्म आहें तो मी ऊर्ध्वपवित्र होय. ‘वाजिनी इव’—वाज म्ह० अन्न, त्यानें युक्त असलेल्या वाजवानामध्ये—सूर्यामध्ये असा भावार्थ; ज्या प्रमाणें शेंकडों श्रुति-स्मृतींवरून प्रसिद्ध असलेलें विशुद्ध, अमृत, आत्मतत्त्व सवित्यामध्ये आहे त्याप्रमाणें मीहि ‘स्वमृत’—शोभन विशुद्ध आत्मतत्त्व आहें. तेंच आत्मतत्त्व मी दीप्तियुक्त धन आहें, अशी ‘अस्मि’ या क्रियापदाची अनुवृत्ति होते.

भाष्यं—ब्रह्मज्ञानं वाऽऽत्मतत्त्वप्रकाशकत्वात्सवर्चसम् । द्रविणमिव द्रविणं मोक्षमुखहेतुत्वात् । अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः कर्तव्यः । सुमेधाः शोभना

मेधा सर्वज्ञलक्षणा यस्य मम सोऽहं सुमेधाः । संसारस्थित्युत्पत्त्युपसंहारकौशल-
योगात्सुमेधस्त्वम् । अत एवामृतोऽमरणधर्माऽक्षितोऽक्षीणोऽव्ययः ॥

भाष्यार्थ—अथवा ब्रह्मज्ञान आत्मतत्त्वप्रकाशक असल्यामुळे 'सर्वर्चस'—दीप्तियुक्त आहे. तें जणुं काय धनासारखें आहे. कारण तें मोक्षसुखाचें निमित्त आहे. पण या दुसऱ्या पक्षी वरील 'अस्मि' या पदाची अनुवृत्ति न करतां तें धनासारखें दीप्तियुक्त आत्मज्ञान मला प्राप्त झालें आहे, असा अध्याहार करावा. 'सुमेधाः'—शोभना सर्वज्ञलक्षणा मेधा ज्याची आहे तो मी 'सुमेधाः' आहे. संसारस्थिति, उत्पत्ति व संहार यांचें कौशल असल्यामुळे मला सुमेधस्त्व आहे. म्हणूनच मी 'अमृतः' म्ह० अमरणधर्मा व 'अक्षितः' म्ह० अक्षीण, अव्यय आहे.

भाष्यं—उक्षितो वाऽमृतेन वोक्षितः सिक्तः । “अमृतोक्षितोऽहम्” इत्यादि ब्राह्मणम् । इत्येवं त्रिशङ्कोऋषेर्ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदानुवचनं वेदो वेदनमा-
त्मैकत्वाविज्ञानं तस्य प्राप्तिमनु वचनं वेदानुवचनम् । आत्मनः कृतकृत्यताख्याप-
नार्थं वामदेववत्त्रिशङ्कुनाऽऽर्षेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्रान्नाय आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—किंवा 'उक्षितः' असें पद तोडावें. अर्थात् 'किंवा मी अमृतानें 'उक्षित' म्ह० सिक्त—सिंचला गेलेला—आहें.' कारण 'अमृतोक्षितोऽहम्' इत्यादि ब्राह्मण आहे. असें हें त्रिशङ्कु-ऋषीचें—ब्रह्मभूत ब्रह्मवेद्या मुनीचें—वेदानुवचन आहे. वेद म्ह० वेदन. आत्म्याचें एकत्वविज्ञान त्याच्या प्राप्तीनंतरचें जें वचन, तें वेदानुवचन. आपली कृत-
कृत्यता प्रकट करण्यासाठीं वामदेवाप्रमाणें (ऐ. भा. ४ सु. उ. प्र. २७९) त्रिशङ्कूनें आर्ष—दिव्य दर्शनानें पाहिलेला हा मन्त्रान्नाय आत्मविद्याप्रकाशक आहे, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते । ऋतं चेत्यादिकर्मोपन्या-
सादूनन्तरं च वेदानुवचनपाठादेतदवगम्यत एवं श्रौतस्मार्तेषु नित्येषु कर्मसु
युक्तस्य निष्कामस्य परं ब्रह्म विविदिषोरार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादिवि-
षयाणीति ॥ (इति झांकरभाष्ये दशमोऽनुवाकः)

भाष्यार्थ—याचा जप विद्योत्पत्तीकरितां आहे, असेंही यावरून समजतें. ['अहं
वृक्षस्य०' या मंत्राचा ऋषि त्रिशङ्कु, परमात्मा देवता, ब्रह्मविद्येसाठीं जो जप त्यांत विनि-
योग. केवळ याचाच जप विद्येसाठीं आहे असें नाही. तर पूर्वोक्त कर्मैहि विद्येसाठीं
आहेत, असें 'ऋतं च०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—] 'ऋतं च०' इत्यादि अनुवाकांत
कर्माचा उपन्यास केल्यानंतर या वेदानुवचनाचा पाठ केलेला असल्यामुळे त्यावरून

‘अशा प्रकारे श्रौत-स्मार्त नित्य कर्मांमध्ये युक्त असलेल्या, निष्काम व परब्रह्माला जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाला आत्मा, इत्यादिकांविषयीं अशीं आर्ष (अतीन्द्रियविषयक) दर्शनें प्रादुर्भूत होतात; ’ ही गोष्ट कळते (इति दशमोऽनुवाकः)१०

श्रुतिः—वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति ।

अर्थ—वेद शिकवून आचार्य शिष्याला अनुशासन करितो.

भाष्यं—वेदमनूच्येत्येवमादिकर्तव्यतोपदेशारम्भः प्राग्ब्रह्मविज्ञानान्नियमेन कर्तव्यानि श्रौतस्मार्तकर्माणीत्येवमर्थः । अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात् । संस्कृतस्य हि विशुद्धसत्त्वस्याऽऽत्मज्ञानमञ्जसैवोत्पद्यते । “ तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ” इति स्मृतिः । वक्ष्यति च—“ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ” इति । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि । अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः ॥

भाष्यार्थ—[‘वेदमनूच्य०’ इत्यादि भाष्यानें पुढील अनुवाकाचें तात्पर्य—]= ‘वेदमनूच्य०’ इत्यादि हा कर्तव्यतेच्या उपदेशाचा आरंभ आहे. ब्रह्मविज्ञानाच्या पूर्वी श्रौत-स्मार्त कर्मे नियमानें करावीं, असें सांगण्यासाठीं तो आहे. कारण ‘अनुशास्ति’ अशी जी अनुशासनाची श्रुति आहे ती पुरुषसंस्कारार्थ आहे. कारण जो संस्कृत व त्यामुळेच विशुद्धचित्त पुरुष असतो त्याला आत्मज्ञान अनायासानेंच होतें. याविषयीं ‘तपानें पापाचा नाश करतो व विद्येनें मोक्षाचा अनुभव घेतो,’ अशी स्मृति आहे. या उपनिषदांतीह ‘तपानें ब्रह्माला विशेषतः जाणण्याची इच्छा कर,’ असें वरुण पुढें सांगणार आहे. यास्तव विद्योत्पत्तीकरितां कर्मांचें अनुष्ठान करावें. ‘अनुशास्ति’ असा अनुशासनशब्द असल्यामुळे अनुशासनाचा अतिक्रम केल्यास दोषाची उत्पत्ति होते. [विद्योत्पत्तीसाठीं नित्य-नैमित्तिक कर्मांचें अवश्य अनुष्ठान करावें; असा एक नियम सांगितला. आतां तीं कर्मे पूर्वीच करावीं; याविषयीं आणखी एक नियम ‘प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां०’ या भाष्यानें या सांगतात—]

भाष्यं—प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि । उदितायां च विद्यायां “अभयं प्रतिष्ठां विन्दते ” “ न बिभेति कुतश्चन ” “ किमहं साधु नाकरवम् ” इत्येवमादिना कर्मनैष्किकचन्यं दर्शयिष्यतीत्यतोऽवगम्यते पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि कर्माणीति ॥

भाष्यार्थ—आणि कर्मांचा उपन्यास पूर्वी केलेला असल्यामुळे (हीं-कर्मे विद्येच्या उत्पत्त्यर्थ आहेत, असा निश्चय होतो. या सूत्ररूप वाक्याचेंच व्याख्यान ‘केवल०’

इत्यादि भाष्यानें कारितात-)=केवल ब्रह्मविद्येला आरंभ करण्यापूर्वीं कर्मांचा उपन्यास केला आहे; आणि ब्रह्मविद्या उत्पन्न झाल्यावर वेद 'निर्भयपणे प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो; तो कोणत्याहि कारणाने भयभीत होत नाही; मी शुभाचरण कां केलें नाही;' इत्यादि वचनांनीं कर्मांचें अकिंचित्करत्व दाखवील. त्यावरून पूर्वसंचित पापध्याच्या द्वारा विद्येच्या उत्पत्तीकरितां कर्मे आहेत, असें ज्ञात होतें.

भाष्यं—मन्त्रवर्णाच्च—“अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते” इति । ऋतादीनां पूर्वत्रोपदेश आनर्थक्यपरिहारार्थः । इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्कर्तव्यनियमार्थः । वेदमनूच्याध्याप्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनं शिष्यमनुशास्ति ग्रन्थग्रहणादनु पश्चाच्छास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः । अतोऽवगम्यतेऽधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासामकृत्वा गुरुकुलान्न समावर्तितव्यमिति । “बुद्ध्वा कर्माणि चाऽऽरभेत्” इति स्मृतेश्च । कथमनुशास्तीत्याह—

भाष्यार्थ—‘कर्मांच्या योगानें अधर्मांचें उलंघन करून ज्ञानानें—उपासनेनें पुरुष अमृताचा अनुभव घेतो;’ असा मंत्रवर्णहि आहे. पूर्वीं—अनु. ९—ऋतादिकांचा जो उपदेश केला आहे तो त्यांच्या आनर्थक्याचा परिहार करण्यासाठीं आहे. ह्य० ऋतादि पूर्वोक्त साधनांचा उपदेश तीं व्यर्थ आहेत, असें कोणाला वाटूं नये म्हणून केला आहे व येथें त्यांना ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्व असल्यामुळें ह्य० तीं ज्ञानोत्पत्त्यर्थ असल्यामुळें त्यांच्या कर्तव्याचा नियम करण्यासाठीं उपदेश केला आहे. असो; ‘वेदं अनुच्य०’—वेद शिकवून आचार्य शिष्याला अनुशासन करतो. ह्य० ग्रंथग्रहणानंतर उपदेश करतो; त्याच्या अर्थाचें ग्रहण करवितो, असा याचा भावार्थ. यावरून ज्यानें वेदाध्ययन केलेलें आहे त्यानें धर्मजिज्ञासा केल्यावांचून गुरुकुलांतून परत येऊं नये, असें ज्ञात होतें. ‘कर्मांचें यथावत् ज्ञान करून घेऊन नंतर त्यांच्या अनुष्ठानास आरंभ करावा,’ अशी स्मृतिहि आहे. आतां आचार्य कसें अनुशासन करतो तें वेद सांगतो—

श्रुतिः—सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । (१) ॥

अर्थ—सत्य भाषण कर । धर्मांचें आचरण कर. स्वाध्यायापासून प्रमाद करूं नको—अध्ययनाकडे दुर्लक्ष करूं नको । शिष्यानिष्क्रयासाठीं आचार्याला इष्ट धन आणून देऊन त्याच्या अनुज्ञेनें प्रजातंतूचा विच्छेद करूं नको. सत्यापासून प्रमाद युक्त होऊं नये. धर्मापासून

प्रमाद पावूं नये. कुशल कर्मापासून प्रमत्त होऊं नये. ऐश्वर्य देणाऱ्या मंगल कर्मापासून प्रमत्त होऊं नये. स्वाध्याय-प्रवचनापासून प्रमत्त होऊं नये.

भाष्यं—सत्यं वद यथाप्रमाणावगतं वक्तव्यं तद्वद । तद्वद्धर्मं चर । धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनं सत्यादिविशेषनिर्देशात् । स्वाध्यायादध्ययनान्मा प्रमदः प्रमादं मा कार्षीः । आचार्यायाऽऽचार्यार्थं प्रियमिष्टं धनमाहृत्याऽऽनीय दत्त्वा विद्यानिष्क्यार्थम् । आचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपान्दारानाहृत्य प्रजातन्तुं प्रजासंतानं मा व्यवच्छेत्सीः । प्रजासंततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या । अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायः । प्रजा-प्रजनन-प्रजातित्रयनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा प्रजननश्चेत्येतदेकमेवावक्ष्यत् ॥

भाष्यार्थ—‘सत्यं वद’—सत्य भाषण कर. प्रमाणतः जसें अवगत झालें असेल तसेंच जें बोलावयाचें असेल तें बोल. तसेंच ‘धर्मं चर’—धर्माचें आचरण कर. ‘धर्म’ हें अनुष्ठान करण्यास उचित असेलेल्या सामान्य कर्माचें—आचरणाचें नांव आहे. कारण सत्यादि विशेष धर्माचा पृथक् निर्देश केला आहे. ‘स्वाध्यायात् मा प्रमदः’—स्वाध्याय म्ह० अध्ययन. त्यापासून प्रमाद पावूं नको. त्याविषयीं अनवधान करूं नको. ‘आचार्याय’—विद्यानिष्क्यार्थं आचार्याकरितां ‘प्रियं धनं आहृत्य’—इष्ट धन आणून देऊन आचार्यानें अनुज्ञा दिली असतां अनुरूप भायेंचें पाणिग्रहण करून ‘प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः’—प्रजातंतूचा—प्रजेच्या संतानाचा—व्यवच्छेद करूं नको. प्रजासंततीचा विच्छेद करूं नये. पुत्र जर उत्पन्न होत नसेल तर पुत्रकाम्यादि कर्मानें त्याला उत्पन्न करण्याविषयीं यत्न करावा, असा याचा अभिप्राय. कारण वर—अनु० ९—प्रजा, प्रजनन व प्रजाति या त्रयाचा निर्देश आहे. त्याच सामर्थ्यावरून असें ह्मणतां येतें. नाहींतर ‘प्रजनन’ असें एकच साधन तेथें सांगितलें असतें.

भाष्यं—सत्यान्न प्रमदितव्यं प्रमादो न कर्तव्यः । सत्याच्च प्रमदनमनृतप्रसङ्गः प्रमादशब्दसामर्थ्यात् । विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यथाऽसत्यवदन-प्रतिषेध एव स्यात् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । धर्मशब्दस्यानुष्ठेयविषयत्वादन-नुष्ठानं प्रमादः स न कर्तव्यः । अनुष्ठितव्य एव धर्म इति यावत् । एवं कुशला-दात्मरक्षार्थात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । भूतिर्विभूतिस्तस्यै भूयै भूत्यर्थान्मङ्गल-युक्तात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमादितव्यम् । स्वाध्यायोऽ-ध्ययनं प्रवचनमध्यापनं ताभ्यां न प्रमदितव्यम् । ते हि नियमनकर्तव्ये इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—‘सत्यात् न प्रमदितव्यं’—सत्यापासून प्रमाद होऊं नये. सत्याविषयीं प्रमाद करूं नये. सत्यापासून प्रमदन ह्मणजे असत्याचा प्रसंग. प्रमाद या

शब्दाच्या सामर्थ्यावरूनच तसें ठरतें, विस्मरणानेहि—बुकूनहि अमृत भाषण करूं नये, असा याचा अर्थ. नाहीतर तो असत्यभाषणाचा नुस्ता प्रतिषेधच होईल. पण त्यांत कांहीं मोठासा अर्थ नाही. 'धर्मात् न प्रमदितव्यं'—धर्मापासून प्रमाद पावूं नये. धर्म-शब्द अनुष्ठेयविषय असल्यामुळे त्याचें अननुष्ठान हाच प्रमाद आहे. पण तो करूं नये. ह्मणजे धर्माचें अनुष्ठान करावेंच, असा याचा भावार्थ. त्याचप्रमाणें 'कुशलत् न प्रमदितव्यं'—आत्मरक्षणार्थ जें कुशल कर्म त्यापासून प्रमाद पावूं नये. 'भूत्यै०'—भूति ह्म० विभूति—ऐश्वर्य; त्या भूतीसाठीं असलेलें जें मंगलयुक्त कर्म त्यापासून प्रमाद पावूं नये. 'स्वाध्याय०'—स्वाध्याय म्ह० स्वतः अध्ययन करणें व प्रवचन म्ह० अध्यापन, यांपासून प्रमाद पावूं नये. तीं दोन्हीं नियमानें करावीं असा याचा अर्थ.

श्रुतिः—देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि (२) नो इतराणि ॥

अर्थ—देवकार्य व पितृकार्य यांपासून प्रमाद पावूं नये. माता हाच ज्याचा देव आहे, असा तूं मातृदेव हो. पितृदेव हो. आचार्यदेव हो. अतिथिदेव हो. आमचीं जीं अनिष्ट कर्मे असतील तींच तूं आचरावीस. निष्ठ कर्मे आचरूं नयेस. आमचीं जीं सुचरितें—शुभ कर्मे असतील तींच तूं उपासावीस. आमचीं इतर—अशुभ कर्मे तूं आचरूं नयेस.

भाष्य—तथा देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । दैवपित्र्ये कर्मणी कर्तव्ये । मातृदेवो माता देवो यस्य स त्वं मातृदेवो भव स्याः । एवं पितृदेव आचार्यदेवो भव । देवतावदुपास्या एत इत्यर्थः । यान्यपि चान्यान्यनवद्यान्यनिन्दितानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि कर्तव्यानि त्वया । नो अकर्तव्यानीतराणि सावद्यानि शिष्टकृतान्यपि । यान्यस्माकमाचार्याणां सुचरितानि शोभनचरितान्याभ्रायाद्यविरुद्धानि तान्येव त्वयोपास्यान्यदृष्टार्थान्यनुष्ठेयानि, नियमेन कर्तव्यानीति यावत् । नो इतराणि विपरीतान्याचार्यकृतान्यपि ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें देवकार्य व पितृकार्य यांपासून प्रमाद पावूं नये. म्ह० दैव कर्म व पितृकर्म अवश्य करावें. माताच ज्याचा देव आहे असा तूं मातृदेव हो. तसाच पितृदेव, आचार्यदेव व अतिथिदेव हो. या सर्वांची देवतांप्रमाणें उपासना करावी, असा याचा अर्थ. तशींच जीं दुसरीं अनवद्य म्ह० अनिन्दित शिष्टाचारलक्षण कर्मे तीं सेवावीं. तूं तीं करावीस. दुसरीं सदाप अकर्तव्यें शिष्टकृत जरी असलीं तरी करूं नये. शिष्टांचींहि अकार्यें करूं नयेत. जीं आह्मां आचार्यांचीं सुचरितें—शोभन

आचरणे—शास्त्रादिकांच्या विरुद्ध नसलेलीं कर्मे तींच तूं उपासार्थीस. अदृष्टाकरितां तूं त्यांचें अनुष्ठान करावेंस. नियमानें तींच करावेंस, असें तात्पर्य. आचार्यांनीं केलेलीं हि इतर म्ह० विपरीत कर्मे तूं करूं नयेस.

श्रुतिः—ये के चास्मच्छ्रेयाः सो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् ॥

अर्थ—जे कोणी आचार्यादि धर्मींनीं विशिष्ट असलेले—आम्हांहून अधिक प्रशस्त असलेले ब्राह्मण, त्यांचा तूं आसनानें प्रश्वसं करावास—आसनादि देऊन त्यांच्या श्रमाचा परिहार करावास.

भाष्यं—ये के च विशेषिता आचार्यत्वादिधर्मैरस्मदस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्य-तरास्ते च ब्राह्मणा न क्षत्रियाद्यस्तेषामासनेनाऽऽसनदानादिना त्वया प्रश्वसि-तव्यम् । प्रश्वसनं प्रश्वसः श्रमापनयः । तेषां श्रमस्त्वयाऽपनेतव्य इत्यर्थः । तेषां चाऽऽसने गोष्ठीनिमित्ते समुदिते तेषु न प्रश्वसितव्यं प्रश्वसोऽपि न कर्तव्यः केवलं तदुक्तसारग्राहिणा भवितव्यम् ॥

भाष्यार्थ—जे कोणी आचार्यादि धर्मींनीं विशेषित—विशिष्ट असलेले ‘अस्मत्’—आम्हां-हून अधिक प्रशस्त व तेहि ब्राह्मण, क्षत्रियादिक नव्हेत, त्यांना आसनानें ह्य० आसन देणें इत्यादि उपचारांनीं तूं प्रश्वसित करावेंस. प्रश्वसन म्ह० प्रश्वस; श्रमांचा अपनय—श्रम-परिहार. त्यांचा श्रम तूं घालवावास, असा भावार्थ आणि त्यांच्या आसनानंतर म्ह० ते बस-त्यावर गोष्ठींचें निमित्त उद्भवलें असतां त्यांच्या ठिकाणीं प्रश्वसित होऊं नये म्हणजे प्रश्वसहि करूं नये. श्वास घेण्यासाठीं म्हणूनहि त्यांच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करूं नये. तर ते जें बोलतील त्यांचें केवल सार ग्रहण करणारा, असें तूं व्हावेंस म्ह० त्यांच्या भाषणाकडे थोडेंसुद्धां दुर्लक्ष न करितां त्यांतील सार ग्रहण करावें.

श्रुतिः—श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकि-त्सा वा स्यात् (३) । ये तत्र ब्राह्मणाः संमार्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमार्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः ॥

अर्थ—श्रद्धेनें द्यावें. अश्रद्धेनें देऊं नये. ऐश्वर्यानुसार द्यावें. लज्जेनें द्यावें. भीतीनें द्यावें. मित्रादिकांना कार्यांच्या निमित्तानें द्यावें. तुला कदाचित् कर्म किंवा आचार यांवि-षयीं जर संशय आला तर तेथें त्यावेळीं जे विचारक्षम, नियुक्त किंवा अनियुक्त, अरूक्ष, धर्मकाम ब्राह्मण, ते जसे वागत असतील तसाच तूं वाग. एखाद्या दोषारोप आलेल्या तै. ७.

पुरुषाशीं वागण्याचा प्रसंग आला असतां पूर्वोक्त ब्राह्मण त्याच्याशीं जसे वागतील तसा तूं वाग.

भाष्यं—किंच यत्किंचिद्देयं तच्च ह्यैव दातव्यम् । अश्रद्धयाऽदेयं न दातव्यम् । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यम् । ह्रिया लज्जया च देयम् । भिया च भयेन देयम् । संविदा च । संविन्मित्रादिकार्यम् । अथैवं वर्तमानस्य यदि कदाचित्ते तव श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते वाऽऽचारलक्षणे विचिकित्सा संशयः स्यात् । ये तत्र तस्मिन्देशे काले वा ब्राह्मणास्तत्र कर्मादौ युक्ता इति व्यवहितेन संबन्धः कर्तव्यः । संमर्शिनो विचारक्षमाः । युक्ता अभियुक्ताः कर्मणि वृत्ते वा । आयुक्ता अपरप्रयुक्ताः । अलूक्षा अरूक्षा अक्रूरमतयः । धर्मकामा अदृष्टार्थिनोऽकामहता इत्येतत्स्युर्भवेयुः । ते यथा येन प्रकारेण ब्राह्मणास्तत्र तस्मिन्कर्मणि वृत्ते वा वर्तेरंस्तथा त्वमपि वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेष्वभ्युक्ता दोषेण संदिह्यमानेन संयोजिताः केनचित्तेषु च यथोक्तं सर्वमुपनयेद्ये तत्रेत्यादि ॥

भाष्यार्थ—तसेंच जें कांहीं द्यावयाचें असेल तें श्रद्धेनेंच द्यावें. अश्रद्धेनें देऊं नये. 'श्रिया'—विभूतीनें द्यावें, ऐश्वर्याला शोभेल असें द्यावें. आपल्या शक्तीप्रमाणें द्यावें; लज्जेनें द्यावें; भीतीनें द्यावें; संविद् म्ह० मित्रादिकांचें कार्य. त्या कार्याच्या निमित्तानें द्यावें. अशा रीतीनें सर्व व्यवहार करणाऱ्या तुला जर कदाचित्—एखादे वेळीं श्रौत किंवा स्मार्त कर्म अथवा आचारलक्षण वृत्त, यांविषयीं संशय आला तर त्या देशांत किंवा त्या कालीं जे ब्राह्मण त्या कर्मादिकांत 'युक्त' असतात, 'तत्र' याचा 'युक्ताः' या पुढच्या पदार्शीं संबन्ध लावावा. 'संमर्शिनः'—विचार करण्यास समर्थ असतात; युक्त म्ह० कर्म किंवा वृत्त—आचरण यांत सर्व प्रकारें निमग्न झालेले व आयुक्त म्ह० दुसऱ्याकडून प्रेरित न झालेले स्वतंत्र, 'अलूक्ष' म्ह० अरूक्ष, अक्रूरमती—ज्यांची बुद्धि क्रूर नाहीं, 'धर्मकामाः' म्ह० अदृष्टाची—पुण्याची इच्छा करणारे, कामानें हत—विवेकरहित न झालेले, असा याचा भावार्थ, जे असे असतात ते ब्राह्मण त्या कर्मांत किंवा आचारांत ज्या प्रकारें वागतील तसाच तूंही त्या कर्मादिकांत वाग. त्याचप्रमाणें अभ्याख्यात पुरुषांमध्ये म्ह० ज्यांच्यावर कोणी संदिग्ध दोषारोप केला आहे अशा पुरुषांशीं व्यवहार करावयाचा प्रसंग आला असतां त्या देशांत किंवा त्या समर्थीं जे विचारी, कर्मप्रधान, स्वतंत्र, अरूक्ष व धर्माची इच्छा करणारे ब्राह्मण असतील ते त्यांच्याशीं जसा व्यवहार करतील तसाच तूं वाग, असें 'ये तत्र०' इत्यादि सर्व पूर्वोक्त वाक्य जाणावें.

श्रुतिः— एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् (४)

अर्थ—हा आदेश—विधि आहे. हा उपदेश आहे. हे वेदरहस्य आहे. हे ईश्वर-वचन आहे. याप्रमाणेच उपासन—आचरण करावे. असेंच हे करावे.

भाष्यं—एष आदेशो विधिः । एष उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनाम् । एषा वेदोपनिषद्वेदरहस्यं वेदार्थ इत्येतत् । एतदेवानुशासनमीश्वरवचनम् । आदेश-वाक्यस्य विधेरुक्तत्वात्सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशासनमेतत् । यस्मादेवं तस्मादेवं यथोक्तं सर्वमुपासितव्यं कर्तव्यम् । एवमु चैतदुपास्यमुपास्यमेव चैत-न्नानुपास्यमित्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ (इति शांकरभाष्ये एकादशोऽनुवाकः ।)

भाष्यार्थ—हा आदेश म्ह० विधि आहे. हा पुत्रादिकांस पित्रादिकांचा उपदेश आहे. ही वेदोपनिषद् म्ह० वेदरहस्य, वेदार्थ असा भाव, आहे. हेंच अनुशासन म्ह० ईश्वरवचन आहे. किंवा आदेशवाक्य असा जो विधि त्याचें कथन वर केलेलें असल्या-मुळे हें सर्व प्रमाणभूत उपदेशकांचें अनुशासन आहे, असें तात्पर्य. ज्या अर्थी असें आहे त्या अर्थी वर जसे सांगितलें आहे तसें सर्व 'उपासितव्यं'—करावे, असेंच हे करावे आणि तें करावेच, त्याला कधीहि सोडूं नये; असें आदरार्थं पुनः सांगितलें आहे. (इति शीक्षा-ध्याये एकादशोऽनुवाकः) ११

श्रुतिः—शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आर्विन्माम् । आर्विद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥१२

भाष्यं—अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थं शान्तिं पठति—'शं नो मित्रः०' इति व्याख्यातमेतत्पूर्वम् ।

भाष्यार्थ—मागील विद्याप्राप्तीचे उपसर्ग शांत व्हावे, म्हणून 'शं नो मित्रः०' ही शांति येथें पढली आहे. पूर्वी (पृष्ठ १२) या शांतीचा अर्थ होऊन गेला आहे. पण येथें विद्या संपलेली असल्यामुळे 'अवादिषम्' 'तन्मामावीत्', 'तद्वक्तारमावीत्' इत्यादि भूतकाळी प्रयोग केले आहेत. आरंभीच्या शांतीत 'वदिष्यामि' व 'अक्तु' असे भविष्य-त्काळी व प्रार्थना या अर्थी प्रयोग केले होते. यास्तव येथें 'तुल्यच प्रत्यक्ष ब्रह्म म्हटलें, मी ऋत बोललों, सत्य बोललों, तें—अपरब्रह्म माझें—अपरब्रह्मोपासकाचें रक्षण करते झालें' इत्यादि अर्थ करावा.

भाष्यं—अत्रैतच्चिन्त्यते विद्याकर्मणोर्विवेकार्थं किं कर्मभ्य एव केवलेभ्यः परं श्रेय उत विद्यासव्यपेक्षेभ्य आहोस्विद्विद्याकर्मभ्यां संहताभ्यां विद्याया वा कर्मा-पेक्षया उत केवलाया एव विद्याया इति । तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात् ।

समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारात् । “ वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विज-
न्मना ” इति स्मरणात् । अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेनाऽऽत्मज्ञानादिना । “ विद्वान्-
न्यजते ” “ विद्वान्याजयति ” इति च विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रदर्शयते सर्वत्र
“ ज्ञात्वा चानुष्ठानम् ” इति च । कृत्स्नश्च वेदः कर्मार्थ इति हि मन्यन्ते केचित्
कर्मभ्यश्चेत्परं श्रेयो नावाप्यते वेदोऽनर्थकः स्यात् ॥

भाष्यार्थ—[पहिल्या अनुवाकांत केवल विद्येलाच निःश्रेयससाधनत्व आहे, असें जरी
सांगितलें आहे तरी तेंच स्पष्ट करण्यासाठीं येथे कर्मविधि पाहून प्रसंगानें पुनः ‘ अत्रैतच्चि-
न्त्यते० ’ इत्यादि भाष्यानें विचार करण्यास आरंभ करितात—]=आतां येथें विद्या व
कर्म यांच्या विवेकार्थ म्ह० त्यांचें फल पृथक् आहे, असें ज्ञान करून देण्यासाठीं या गोष्टीचें
चिंतन केलें जातें—१ केवल कर्मापासूनच परम श्रेय होतें कीं २ ज्यांना विद्येची अपेक्षा आहे
अशा कर्मापासून तें होतें; कीं ३ विद्या व कर्म यांच्या समुच्चयानें तें होतें, किंवा ४ कर्माची
जिला अपेक्षा आहे अशा विद्येपासून तें होतें कीं, ५ नसत्या विद्येपासून होतें? (असे पांच
विकल्प संभवतात)=त्यांतील केवल कर्मापासूनच परम श्रेय होतें (हा पक्ष अगोदर पुढें
येतो.)=कारण समस्त वेदार्थ जाणणाऱ्याला कर्माचा अधिकार असतो. ‘ द्विजानें
रहस्यासह सर्व वेद जाणावा, ’ असें स्मृतिवचन आहे. आत्मज्ञानादि उपनिषदार्थासह
त्याचें ज्ञान होणें, हाच अधिगम आहे. ‘ विद्वान् यजन करोति, ’ ‘ विद्वान् यजन कर-
वितो ’ अशा रीतीनें विद्वानाचाच कर्मांमध्ये अधिकार आहे, असें सर्व ठिकाणीं दाखविलें
जातें. ‘ आणि जाणूनच अनुष्ठान करावें, ’ असेंहि म्हटलें आहे. सर्व वेद कर्माकरितांच
आहे, असें कित्येक समजतात, हें प्रसिद्ध आहे. कर्मापासून जर परम श्रेय प्राप्त होत
नसेल तर वेद अनर्थक होईल. [“ भूत—सिद्ध वस्तु भव्य—साध्य धर्मासाठीं उपदेशिली
जाते, ” या न्यायानें आत्मज्ञानहि कर्मकर्त्याच्या संस्कारार्थ असल्यामुळें त्याला कर्मविधिशेषत्व
आहे. म्हणून आत्मज्ञानाचें श्रुत असलेलेंहि फल अर्थवादमात्र आहे. त्यामुळें कर्मापासूनच
मोक्ष, असा पूर्वपक्ष प्राप्त होतो. याप्रमाणें पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां ‘ न नित्यत्वात्० ’
इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त—]

भाष्यं—न । नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यो हि मोक्ष इष्यते । कर्मकार्यस्यानि-
त्यत्वं प्रसिद्धं लोके । कर्मभ्यश्चेच्छ्रेयो नित्यं स्यात्तच्चानिष्टम् । “ तद्यथेह कर्म-
चितो लोकः क्षीयते ” इतिन्यायानुगृहीतश्रुतिविरोधात् ॥

भाष्यार्थ—हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण मोक्षाला नित्यत्व आहे. मोक्ष नित्य
मानलेला आहे, हें प्रसिद्ध आहे. तसेंच कर्माचें कार्य अनित्य असतें, हेंहि लोकांमध्ये
प्रसिद्ध आहे. कर्मापासून जर श्रेय होईल तर तें नित्य असेल, पण तें अनिष्ट आहे. कारण

‘ज्याप्रमाणे येथे कर्मिने संपादन केलेला लोक-फल क्षीण होतें (त्याप्रमाणे पुण्यकृत लोक क्षीण होतो)’ छां.भा.८.१.६सु.उ.पृ.४६८.या न्यायानुग्रहीत श्रुतीशीं विरोध येतो. त्यामुळे कर्मापासून श्रेय होत नाही.

भाष्यं—काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भादारब्धस्य च कर्मण उपभोगेन क्षयान्नि-
त्यानुष्ठानाच्च ज्ञाननिरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत् ॥

भाष्यार्थ—काम्य व निषिद्ध कर्मांचा आरंभच न केल्यामुळे व आरब्ध कर्मांचा उपभोगानें क्षय झाल्यामुळे आणि नित्य कर्मांचें अनुष्ठान केल्यामुळे ज्ञाननिरपेक्षच मोक्ष होतो, म्ह० तो ज्ञानाची अपेक्षा न कारितांच, ज्ञानावांचूनच होतो, असें म्हणाल,

भाष्यं—तच्च न। शेषकर्मसंभवात्तन्निमित्तशरीरान्तरोत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्यु-
क्तम् । कर्मशेषस्य च नित्यानुष्ठानेनाविरोधात्क्षयानुपपत्तिरिति च ॥

भाष्यार्थ—तर तेंहि बरोबर नाही. कारण ‘अवशिष्ट कर्मांचा संभव असल्यामुळे त्यांच्या निमित्तानें दुसऱ्या शरीराची उत्पत्ति प्राप्त होते.’ असें सांगून वर (पृष्ठ ५) त्या म्हणण्याचें प्रत्याख्यान-निराकारण केलें आहे. त्याचप्रमाणे ‘अवशिष्ट कर्मांचा नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानाशीं अविरोध असल्यामुळे अवशिष्ट कर्मांच्या क्षयाची उपपत्ति लागत नाही.’ असेंहि वर (पृष्ठ ७) सांगितलें आहे.

भाष्यं—यदुक्तं समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारादित्यादि । तच्च न । श्रुत-
ज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य ॥

भाष्यार्थ—आतां ‘ज्याला समस्त वेदार्थांचें ज्ञान असतें त्याचाच कर्मांचे ठिकाणीं अधिकार असतो’ इत्यादि जें म्हटलें आहे, तें बरोबर नाही. कारण गुरुकुलांत ज्याचा विचार केला आहे अशा वाक्यावरून होणाऱ्या कर्मानुष्ठानोपयोगी ज्ञानाहून उपासन निराळें आहे. [यद्यपि अध्ययनविधीच्या अनुसार प्रत्येकानें सर्व वेदार्थांचा विचार करावा, असें प्राप्त होतें, तथापि प्रत्येक वाक्याचें अध्ययन व प्रत्येक वाक्याचा अर्थविचार हीं दोन्ही एकाच वेळीं होऊं शकत नाहीत. तर एकदा अध्ययन व दुसऱ्यांदा अर्थज्ञान करून घ्यावें लागतें. पण अध्ययनानंतर कर्मोपयोगी वाक्याचें अर्थज्ञान झालें कीं तेवढ्यानेंच पुरुषाला कर्मांचा अधिकार प्राप्त होण्याचा संभव असतो. कारण ब्रह्मसाक्षात्का-
राचा कर्मांमध्ये कांहीं उपयोग नसतो. यास्तव ‘समस्त वेदांचें अर्थज्ञान ज्याला असतें तोच कर्मांचा अधिकारी होतो,’ याविषयीं कांहीं प्रमाण नाही, शिवाय अध्ययनविधी-
मुळे गुरुकुलांत वेदान्तविचारहि केला, असें जरी समजलें तरी त्यावरून समस्त वेदार्थांचें ज्ञान ज्याला असेल त्यालाच कर्माधिकार आहे, असें होत नाही. कारण उपासनेनें साध्य

होणारा जो ब्रह्मसाक्षात्कार तो कर्माहून निराळ्या आहे. आतां या सूत्ररूप वाक्याचाच 'श्रुतज्ञान०' इत्यादि भाष्यानें विस्तार करितात—]

भाष्यं—श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्मण्यधिक्रियते नोपासनामेपक्षते । उपासनं च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं विधीयते । मोक्षफलमर्थान्तरप्रसिद्धं च स्यात् । “श्रोतव्यः” इत्युक्त्वा तद्व्यतिरेकेण “मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति यत्नान्तरविधानात् । मनननिदिध्यासनयोश्च प्रासिद्धं श्रवणज्ञानादर्थान्तरत्वम् ॥

भाष्यार्थ—पुरुष नुस्त्या श्रुत ज्ञानानेंच ह्य० गुरुकुलांत केलेल्या वाक्यविचारजन्य ज्ञानानेंच कर्मांचा अधिकारी होतो. तो कर्माधिकारार्थ उपासनेची अपेक्षा करीत नाही. [अध्ययनविधीचा व्यापार समाप्त झाल्यावर अनुष्ठानास योग्य असें ब्रह्मसाक्षात्कार हें फल देणारें ब्रह्मोपासनच नाही. कारण त्याविषयीं कांहीं प्रमाण नाही, असें म्हणूं नये, असें 'उपासनं च०' या भाष्यानें सांगतात—]=उपासन श्रुतज्ञानाहून निराळें आहे, असें त्याचें विधान केले जातें. मोक्ष हें फल पृथक् साधनानेंच सिद्ध होईल. कारण 'श्रोतव्यः' ह्य० श्रवण करावें, असें सांगून त्याहून प्रथक्पणें 'मनन करावें व निदिध्यासन करावें' अशा रीतीनें त्यासाठीं निराळ्या यत्नाचें विधान केलेलें असल्यामुळे मनन व निदिध्यासन यांचें श्रवणज्ञानाहून अर्थान्तरत्व—पृथक्त्व पूर्णपणें सिद्ध आहे. (पण हें सुद्धां आहोी केवल कर्ममीमांसेच्या न्यायाचा अंगीकार करून सांगितलें आहे. वस्तुतः 'श्रोतव्यः' या विधीमुळेच उपनिषद्विचाराला आरंभ होतो व तो भिन्न अधिकार आहे. असो; याप्रमाणें केवल कर्म मोक्षसाधन आहे, या पहिल्या पक्षाचें निरसन करून विद्यासमुच्चित कर्म मोक्षसाधन आहे, या दुसऱ्या पक्षाचें निरसन 'एवं तर्हि०' इत्यादि भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—एवं तर्हि विद्यासव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः । विद्यासहितानां च कर्मणां भवेत्कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम् । यथा स्वतो मरणज्वरादिकार्या-रम्भसामर्थ्यानामपि विषदध्यादीनां मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्, एवं विद्यासहितैः कर्मभिर्मोक्ष आरभ्यत इति चेत् । न । आरभ्यस्या-नित्यत्वादित्युक्तो दोषः ॥

भाष्यार्थ—असें जर असेल तर विद्येची ज्यांना अणुशा आहे अशा कर्मापासून मोक्ष होईल. विद्यायुक्त कर्मांच्या ठिकाणीं निराळ्या कार्यांचा आरंभ करण्याचें सामर्थ्य असू शकेल. ज्यांच्यामध्ये स्वतः मरण, ज्वर इत्यादि कार्यांच्या आरंभाचें सामर्थ्य असतें असे—विष, दही इत्यादि—पदार्थ मंत्र, शर्करा इत्यादिकांनीं युक्त झाले असतां त्यांच्या मध्ये मरण, ज्वर, इत्यादिकांच्या अगदीं विरुद्ध असें निराळें कार्य आरंभण्याचें सामर्थ्य जसें येतें, त्याप्रमाणें विद्यायुक्त कर्मांच्या योगानें मोक्ष आरंभ होतो, असें जर

ह्यणाल तर तें बरोबर नाही. कारण आरभ्य पदार्थाला अनित्यत्व असतें, हा त्या पक्षा-
वर येणारा दोष वर सांगितला आहे. (' वचनात्० ' इत्यादि भाष्याने पुनः पूर्वपक्षी-
याची शंका घेऊन समाधान करितात—)

भाष्यं—वचनादारभ्योऽपि नित्य एवेति चेत् । न । ज्ञापकत्वाद्वचनस्य ।
वचनं नाम यथाभूतस्यार्थस्य ज्ञापकं विद्यमानस्य कर्तृ । न हि वचनशक्तेनापि
नित्यमारभ्यत आरब्धं वाऽविनाशि भवेत् ॥

भाष्यार्थ— अहोपण, ' न स पुनरावर्तते ' म्ह० तो पुनः या संसारांत परत
येत नाही, असें वचन असल्यामुळे मोक्ष आरभ्य जरी असला तरी नित्यच आहे,
ह्यणून जर म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण वचनाला ज्ञापकत्व आहे. वचन म्हणजे
यथाभूत अर्थांचें ज्ञापक. पदार्थ जसा असेल तसें त्याचें ज्ञान करून देणारें
आहे. तें विद्यमान वस्तूचें कर्तृ आहे. शेंकडों वचनांनींही नित्य वस्तूचा आरंभ
केला जात नाही; किंवा आरब्ध वस्तू अविनाशी—नित्य होत नाही. (आरभ्य ह्य०
ज्याचा आरंभ होतो तें. अशा आरभ्य वस्तूमध्ये नित्यत्वयोग्यताच नसते; आणि ती वचना-
वरून त्यांत येते, ह्यणून जर म्हटलें तर वचन ज्ञापक नसून कारक आहे, असें होईल आणि
वचन असंभाव्य अर्थीही करणारें आहे, असें जर म्हटलें तर मग ' आंधळ्याला रत्न
सांपडलें—दिसलें, ' अशा अर्थाच्या वचनावरूनही आंधळ्याचे ठिकाणी पाहण्याची
योग्यता येते, असें ह्यणावें लागेल. पण तें सयुक्तिक नाही. यास्तव वचन ज्ञापक आहे,
कारक नाही. तें विद्यमान अर्थांचें कर्तृ—करणारें—व्यक्त करणारें आहे. अविद्यमान अर्थांचें
कर्तृ नाही, असा भावार्थ. याप्रमाणें कर्म प्रधान व विद्या गौण अशा त्यांच्या असम
समुच्चयाचें निरसन करून यांच्या सम समुच्चयाचे ठिकाणींही याच न्यायाचा अतिदेश
' एतेन० ' इत्यादि भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—या अनित्यत्वादि दोषप्रसंगानें संहत म्हणजे सम-प्राधान्यानें समुच्चित विद्या-
कर्मना मोक्षारंभकत्व आहे, या पक्षाचेंही प्रत्याख्यान—निरसन झालें. [म्ह० कर्म व विद्या
यांच्या समुच्चयानें मोक्षाला आरंभ होतो, म्हणून जरी म्हटलें तरी तो आरब्ध मोक्ष
अनित्य ठरतो. यास्तव तो पक्षही अयोग्य आहे, असा भावार्थ.]

भाष्यं—विद्याकर्मणी मोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्तके इति चेत् । न । कर्मणः
फलान्तरदर्शनात् । उत्पत्तिसंस्कारधिकाराप्तयो हि फलं कर्मणो दृश्यते । उत्पत्त्या-
दिफलविपरीतश्च मोक्षः ॥

भाष्यार्थ—विद्या व कर्म हीं दोन्ही मोक्षाला प्रतिबंध करणाऱ्या अविद्या, अधर्म इत्यादि कारणांचीं निवर्तक आहेत. [मोक्षाचें स्वरूप उत्पन्न करणारीं नव्हेत; त्यामुळें स्वरूपावस्थानाला नित्यत्व आहे. कारण कृतक प्रबंधाचेंहि नित्यत्व प्रसिद्ध आहे. असा भावार्थ.]—म्हणून म्हणाल तर तेंहि बरोबर नाही. कारण कर्माचें निराळेंच फळ दिसतें; उत्पत्ति, संस्कार, विकार व आप्ति, असें चार प्रकारचें कर्माचें फळ दिसतें; आणि मोक्ष तर उत्पत्त्यादि फलाच्या विपरीत आहे. [‘भिद्यते हृदयग्रंथिः’मुं.भा.२.२.८.सु. उ. पृ.१५० इत्यादि श्रुति असल्यामुळें अविद्यानिवृत्ति केवळ विद्येनेच साध्य आहे. तिच्यासाठीं विद्येला सहकारीची अपेक्षा नाही. पुरोडाशादिकांची उत्पत्ति; ब्रह्मादिकांचा संस्कार; सोमाचा विकार; व वेदाची आप्ति—प्राप्ति हें कर्माचें फळ प्रसिद्ध आहे. पण आत्मस्वरूपभूत मोक्ष अनादि आहे. त्यामुळें त्याच्यामध्ये कोणत्याहि प्रकारचें अतिशयत्व—आधिक्य आणतां येत नाही; व तो अविकार्य आहे; मोक्ष नित्यप्राप्तच असल्यामुळें त्याला आप्यत्वहि नाही. त्यामुळें तो मोक्ष कर्मफलाहून विपरीत आहे. ‘गतिश्रुतेः०’ इत्यादि भाष्यानें मोक्ष आप्य आहे, अशी शंका घेऊन तिचें समाधान करितात—]

भाष्यं—गतिश्रुतेराप्य इति चेत् । “सूर्यद्वारेण, तयोर्ध्वमायन्” इत्येवमादि-गतिश्रुतिभ्यः प्राप्यो मोक्ष इति चेत् । न । सर्वगतत्वाद्गन्तृभिश्चानन्यत्वादाकाशादिकारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म । ब्रह्माव्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानः । अतो नाऽऽप्यो मोक्षः । गन्तुरन्यद्विभिन्नं देशं प्रति भवति गन्तव्यम् । न हि येनैवाव्यतिरिक्तं यत्तत्तेनैव गम्यते । तदनन्यत्वप्रसिद्धेश्च । “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः ॥

भाष्यार्थ—अर्चिरादि मार्गानें गति सांगितलेली असल्यामुळें (ब्रह्मांडाच्या बाहेर असलेल्या ब्रह्माची प्राप्ति, हाच मोक्ष असल्यामुळें)=मोक्ष आप्य—प्राप्य आहे. त्यामुळें मोक्षाचें नित्य आसत्व असिद्ध आहे, असें म्हणाल; म्ह० ‘सूर्यद्वारेण’ ‘तयोर्ध्वमायन्’—सूर्यद्वारानें, त्या सुषुम्ना नाडीनें वर जाणारा अमरणधर्मत्वास प्राप्त होतो. इत्यादि प्रकारच्या गतिश्रुती असल्यामुळें मोक्ष प्राप्य आहे, म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाही. (म्ह० त्याची संयोगरूप किंवा तादात्म्यरूप प्राप्ति संभवत नाही.)=कारण तें ब्रह्म सर्वगत आहे व गमन करणारे जे जीव त्यांच्याशीं त्याचें अनन्यत्व आहे. ब्रह्माला आकाशादिकांचें कारणत्व असल्यामुळें तें सर्वगत आहे व सर्व विज्ञानात्मे ब्रह्माहून व्यतिरिक्त नाहीत. यास्तव मोक्ष आप्य नाही. गमन करणाऱ्या पुरुषाहून पृथक् असलेल्या देशालाच गमन करतां येतें. जें ज्याहून पृथक् नसतें तें त्यालाच प्राप्त होत नसतें; तें त्यालाच जात नाही. शिवाय ‘तें उत्पन्न करून मागून तो त्यांतच प्रवेश करतां शाला’ व ‘क्षेत्रज्ञहि

मलाच जाण; ' इत्यादि शेंकडों श्रुति-स्मृतिवचनांवरून ब्रह्म अनन्य आहे, या गोष्टीची पूर्णपणे सिद्धि होते. [आतां ' गत्यैश्वर्यादि० ' इत्यादि भाष्यानें शंका घेऊन गत्यादि श्रुतींचें तात्पर्य सांगतात—]

भाष्यं—गत्यैश्वर्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । अथापि स्याद्यद्यप्राप्यो मोक्षस्तदा गतिश्रुतीनां “ स एकधा ” “ स यदि पितृलोककामो भवति ” “ स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ” इत्यादिश्रुतीनां च कोपः स्यादिति चेत् । न । कार्यब्रह्मविषयत्वात्तासाम् । कार्ये हि ब्रह्मणि स्यादयः स्युर्न कारणे । “ एकमेवाद्वितीयं ” “ यत्र नान्यत्पश्यति ” “ तत्केन कं पश्येत् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

भाष्यार्थ—गति, ऐश्वर्य इत्यादिकांचें प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतींशीं विरोध येतो, म्हणून जर म्हणाल म्ह० यावर कोणी असेंहि म्हणेल कीं, जर मोक्ष अप्राप्य असेल तर गति-श्रुति (तो अर्चिरादि मार्गानें गमन करतो, अशा अर्थाची श्रुति) व ' तो एकधा होतो, ' ' तो जर पितृलोकाची इच्छा करणारा असला तर त्याला तो लोक तत्काल प्राप्त होतो. ' ' तो स्त्रियांशीं यानांनीं रममाण होतो ' सु. उ. पृ. ४६५-६९-८८ इत्यादि श्रुतींचा कोप—बाध होतो म्हणून जर म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण त्या श्रुति कार्यब्रह्मविषय आहेत. (म्ह० त्यांचा विषय कार्यब्रह्मच आहे.) कार्यब्रह्मामध्येच स्यादिक संभवतात, कारणब्रह्मांत त्या संभवत नाहीत. कारण ' एकच व अद्वितीय ' ' जेथें दुसरें कांहीं पहात नाही, ' (जेव्हां सर्वच आत्मा होतो) ' तेव्हां कोण कोणत्या साधनांनें कोणाला पाहणार? ' इत्यादि श्रुतींवरून हें सिद्ध होतें. (समुच्चयाचा अंगीकार करून मोक्षामध्ये कांहीं कर्मकार्य संभवत नाही, असें सांगितलें; पण आतां तो समुच्चयच संभवत नाही, असें ' विरोधाच्च० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—विरोधाच्च विद्याकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । प्रविलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या तद्विपरीतकारकसाध्येन कर्मणा विरुध्यते । न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्त्रादिविशेषवत्तच्छून्यं चेत्युभयथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्या स्यात् । अन्यतरस्य च मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत्स्वाभाविकाज्ञानविषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वम् । “ यत्र हि द्वैतमिव भवति ” “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति ” “ अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पम् ” “ अन्योऽसात्त्वयोऽहमस्मि ” “ उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति ” इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः ॥

भाष्यार्थ—विद्या व कर्म यांचा विरोध असल्यामुळें त्यांच्या समुच्चयाची अनुपपत्ति आहे. कारण ज्यांत कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारकविशेषांचा पूर्णपणे लय झाला तै.८.

आहे, असें तत्त्व हाच जिचा विषय आहे, अशी विद्या आहे. त्यामुळे त्याहून विपरीत (म्ह० लीन न झालेल्या) कारकांनी साध्य होणाऱ्या कर्माशी तिचा विरोध आहे. कारण एकच वस्तु परमार्थतः कर्त्रादिविशेषयुक्त आहे व त्यांनी राहित आहे, अशी दोन्ही प्रकारांनी पाहतां येणें शक्य नाहीं. त्यांतील काहीं तरी एक अवश्य मिथ्या असलें पाहिजे; आणि त्यांतील कोणत्या तरी एकाला मिथ्या ठरण्याचा प्रसंग आला असतां स्वाभाविक-अज्ञानविषय द्वैतालाच मिथ्यात्व असणें युक्त आहे. कारण ' ज्यावेळीं द्वैतसें होतें, तेव्हां इतरांपासून आपणाला भिन्न समजणारा एक दुसऱ्याला पाहतो, ऐकतो, इत्यादि ' ' जो या सृष्टींत भेद पाहतो तो मृत्यूच्या परंपरेंत पडतो. ' ' जेथें भेद पाहतो तें अल्प ' ' हा निराळा, व मी निराळा आहे; ' ' जो थोडेंसेंहि अंतर पाहतो त्याला मोठें भय होतें, ' इत्यादि अर्थाच्या शेंकडों श्रुती आहेत.

भाष्यं—सत्यत्वं चैकत्वस्य " एकधैवानुद्रष्टव्यम् " " एकमेवाद्वितीयम् " " ब्रह्मैवेदः सर्वम् " " आत्मैवेदः सर्वम् " इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च संप्रदानादि-कारकभेदादर्शने कर्मोपपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादश्च विद्याविषये सहस्रशः श्रूयते । अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः ॥

भाष्यार्थ—तसेंच एकत्वाचें सत्यत्व युक्त आहे. कारण ' एका प्रकारानेंच अनुभवानुसार पहावें. ' ' एकच व अद्वितीय; ' ' ब्रह्मच हें सर्व आहे; ' ' आत्माच हें सर्व आहे, ' इत्यादि श्रुतींवरून त्याची सिद्धि होते. संप्रदानादि कारकभेदांचें अदर्शन झालें असतां कर्म उपपन्न होत नाहीं. (ह० अमुक दैवतेला उद्देशून हें अमुक द्रव्य मी देतो, अशा रीतीनें ज्याला द्यावयाचें तें संप्रदान, जें द्यावयाचें तें कर्म व जो देणारा तो कर्ता इत्यादि कारकांचा भेदच जर प्रतीत न झाला तर कर्म उपपन्न होत नाहीं.)=विद्याविषयामध्ये अन्यत्वदर्शनाचा-भेददृष्टीचा अपवाद हजारों ठिकाणीं केलेला आढळतो. यास्तव विद्या व कर्म यांचा विरोध आहे. त्यामुळेच त्यांच्या समुच्चयाची अनुपपत्ति आहे. (आतां यावर शंका घेऊन तिचेंच विवरण ' तत्र यदुक्तं ' इत्यादि भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—तत्र यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इति । अनुपपन्नं तत् । विहितत्वात्कर्मणां श्रुतिविरोध इति चेत् । यद्यप्यमृद्य कर्त्रादिकारकविशेष-मात्मैकत्वाविज्ञानं विधीयते सर्पादिभ्रान्तिविज्ञानोपमर्दकरज्ज्वादिविषयविज्ञान-वत्प्राप्तः कर्मविधिश्रुतीनां निर्विषयत्वाद्विरोधः । विहितानि च कर्माणि । स च विरोधो न युक्तः । प्रमाणत्वाच्छ्रुतीनामिति चेन्न पुरुषार्थोपदेशपरत्वाच्छ्रुतीनाम् ॥

भाष्यार्थ—आतां समुच्चित ज्ञानकर्मांच्या योगानें मोक्ष होतो, म्हणून जें तुम्हीं म्हटलें आहे (पृ. ९) तें अयोग्य आहे. (जर कर्त्रादिकारकभेदाच्या सत्यांशाचा बाध करून ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला जात असेल तर कर्मविधि मिथ्यार्थ आहेत, असें होऊन त्यांना अप्रामाण्य प्राप्त होईल असें 'विहित्वात्०' इत्यादि भाष्यानें वादी म्हणतो—)=कर्मांना विहितत्व असल्यामुळें श्रुतिविरोध हा दोष येतो, म्हणून म्हणाल तर [या शंकेचेंच 'यदि०' इत्यादि भाष्यानें विवरण—]= 'सर्पादिभ्रांतिविज्ञानाचा बाध करणाऱ्या रज्जुप्रभृतिविषयाच्या ज्ञानाप्रमाणें कर्त्रादिविशेष कारकांचा बाध करून आत्म्याच्या एकत्वज्ञानाचें विधान केलें जातें,' असें जर म्हटलें तर कर्मविधिश्रुतींना निर्विषयत्व येत असल्यामुळें विरोध प्राप्त होतो. पण कर्म विहित आहेत. त्यामुळे तो विरोध येणें युक्त नव्हे. कारण श्रुतींना प्रमाणत्व आहे, असें म्हणाल—तर तें बरोबर नाही. कारण श्रुतींना पुरुषार्थोपदेशपरत्व आहे. (अध्ययनविधीनें ग्रहण केलेल्या श्रुतीचें प्रामाण्य पुरुषार्थोपदेशावर अवलंबून आहे, भेदाच्या सत्यत्वावर अवलंबून नाही. त्यामुळे सर्व प्राण्यांच्या प्रसिद्धीनेंच सिद्ध व सफल क्रिया करण्यास समर्थ अशा कारकादि भेदांचा स्वीकार करूनच प्रवृत्त झालेल्या श्रुतिवाक्यांचें प्रामाण्य बाधित होत नाही, असा भावार्थ. आतां वरील संक्षिप्त वाक्याचेंच विवरण 'विद्योपदेशपरा०' इत्यादि भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—विद्योपदेशपरा तावच्छ्रुतिः संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसार-हेतोरविद्याया विद्यया निवृत्तिः कर्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्तेति न विरोधः । एवमपि कर्त्रादिकारकसद्भावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेन्न । यथाप्राप्तमेव कारकास्तित्वमुपादायोपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विदधच्छास्त्रं मुमुक्षूणां फलार्थिनां च फलसाधनं न कारकास्तित्वे व्याप्रियते । उपचितदुरितप्रतिबन्धस्य हि विद्योत्पत्तिर्नावकल्पते । तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात्ततश्चाविद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसारोपरमः ॥

भाष्यार्थ—विद्योपदेशपर श्रुति तर पुरुषाला संसारापासून सोडवावें, म्हणून संसाराचा हेतु अशी जी अविद्या तिची विद्येनें निवृत्ति करण्यासाठीं विद्याप्रकाशक या रूपानें प्रवृत्त झाली आहे. त्यामुळें वरील विरोध येत नाही. 'अहोपण, असें जरी म्हटलें तरी कर्त्रादि कारकांच्या सद्भावाचें प्रतिपादन करण्यास प्रवृत्त झालेलें शास्त्र विरुद्ध होतेंच (त्या शास्त्राशीं विरोध येतोच)' म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण यथा-प्राप्त (स्वभावतःच प्राप्त) कारकास्तित्वाचाच अंगीकार करून संचित पापाच्या क्षयाकरितां कर्मांचें विधान करणारें शास्त्र मुमुक्षू व फलेच्छू यांच्या फलाचें साधन आहे. तें कर्ता, कर्म इत्यादि कारकांचें अस्तित्व सिद्ध करावयास प्रवृत्त होत नाही. ज्याच्या

ठिकारणीं संचित पापरूप प्रतिबंध असतो त्याच्या ठिकारणीं विद्येची उत्पत्ति होऊं शकत नाही व त्या पापाचा क्षय झाला असतां विद्येची उत्पत्ति होते; तिच्यामुळे अविद्येची निवृत्ति होते आणि त्या अविद्यानिवृत्तीमुळे संसाराचा आत्यन्तिक म्ह० सकारण उपरम होतो. (वर विद्येचा विषय सत्य व कर्माचा विषय मिथ्या असल्यामुळे विद्या व कर्म यांचा विरोध स्वीकारून समुच्चयाचें निरसन केलें. आतां काम्य व कामी यांचा विषय असल्यामुळे विरोध कसा येतो, तें 'अपि च०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—अपि चानात्मदर्शिनो ह्यनात्मविषयः कामः । कामयमानश्च करोति कर्माणि । ततस्तत्फलोपभोगाय शरीराद्युपादानलक्षणः संसारः । तच्च्यतिरेकेणाऽऽत्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात्कामानुत्पात्तिरात्मनि चानन्यत्वात्कामानुत्पत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः । विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते ॥

भाष्यार्थ—दुसरें असें कीं, अनात्मदर्शी जो असतो त्यालाच अनात्मविषयक काम असतो (म्ह० आत्मभिन्न पदार्थ पाहणारा जो असतो त्यालाच आत्मभिन्न पदार्थाची इच्छा असते,) आणि जो कामना करणारा असतो तोच कर्म करतो. त्यामुळे त्या कर्माचें फळ भोगण्यासाठीं शरीरादिकांचें ग्रहण करणें एतद्रूप संसार प्राप्त होतो. पण त्याच्या उलट आत्म्याचें एकत्व पाहणारा जो असतो त्याच्या दृष्टीनें विषयांचाच अभाव झाल्यामुळे कामाची उत्पत्ति होत नाही आणि आत्म्यामध्ये अनन्य (एकरूप) होऊन राहिल्यामुळे कामाची अनुत्पत्ति झाली असतां स्वात्म्यामध्ये (स्वरूपांत) अवस्थित होणें, हाच मोक्ष आहे. त्यामुळेहि विद्या व कर्म यांचा विरोध आहे [समसमुच्चयाचें निरसन करून गुण-प्रधानभावानें समुच्चयपक्षाचेंहि निरसन 'विरोधादेव च०' इत्यादि भाष्यानें करितात—]=आणि विरोध असल्यामुळेच विद्या मोक्ष हें फल देण्यासाठीं कर्माची अपेक्षा करित नाही. (तर मग विद्येच्या जवळच म्ह० विद्याप्रकरणांत कर्माचा पाठ कां केला आहे, असें कोणी विचारील म्हणून 'स्वात्मलाभे०' इत्यादि सांगतात—)

भाष्यं—स्वात्मलाभे तु पूर्वोपचितप्रतिबन्धापनयद्वारेण विद्याहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति । अत एवास्मिन्प्रकरणे उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवं चाविरोधः कर्मविधिश्रुतीनाम् । अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—पण स्वात्मलाभाकरितां पूर्व संचित प्रतिबंधाचें निरसन करून त्याच्या द्वारा नित्य कर्म विद्येच्या हेतुत्वास प्राप्त होतात. (म्ह० तीं विद्येचीं कारणें होतात.) म्हणूनच या प्रकरणांत कर्माचा उपन्यास केला आहे, असें आम्हीं म्हटलें आहे. अथा

प्रकारें कर्मांचें विधान करणाऱ्या श्रुतींचा अवरोध आहे. यास्तव केवल विद्येच्या योगानेंच परम श्रेय होतें, हें सिद्ध झालें. (पण कर्म विद्येचीं साधनें आहेत, असें ऐकून ' तर मग केवल गृहस्थाश्रमाचेंच अनुष्ठान करावें' असें कर्मजड ' एवं तर्हि०' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात—)

भाष्यं—एवं तर्ह्याश्रमान्तरानुपपत्तिः । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः । गार्हस्थ्ये च विहितानि कर्माणीत्यैकाश्रममेव । अतश्च यावज्जीवादिश्रुतयोऽनुकूलतराः ॥

भाष्यार्थ—मग असें जर असेल तर गृहस्थावांचून इतर आश्रमांची अनुपपत्ति होते. कारण विद्येची उत्पत्ति कर्मांमुळेच होते, आणि कर्म गृहस्थाश्रमामध्ये विहित आहेत; त्यामुळे एक-आश्रमत्वच आहे. (म्ह० गृहस्थ हाच एक आश्रम आहे.) आणि त्यामुळेच ' यावज्जीव अग्निहोत्राचें हवन करावें' इत्यादि श्रुती अतिशय अनुकूल आहेत. (पण श्रुति-स्मृत्यादिप्रमाणग्रंथांत इतर आश्रमांचेंहि विधान केलेलें असल्यामुळे व त्यांच्या कर्मांनाहि गृहस्थांच्या कर्मांप्रमाणें कर्मत्व असल्यामुळे वरील प्रश्न केवल ग्राम्य धर्माविषयां आसक्ति ठेवणाऱ्या लोकांकडूनच उद्भवणारा आहे, असें ' न कर्मानेकत्वात्०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—न । कर्मानेकत्वात् । न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि । ब्रह्मचर्य तपः सत्यवदनं शमो दमोऽहिंसेत्येवमादीन्यपि कर्माणीतराश्रमप्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधकतमान्यसंकीर्णत्वाद्विद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणानि च । वक्ष्यति च—“ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ” इति ॥

भाष्यार्थ—हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण कर्म अनेक आहेत. अग्निहोत्रादि हींच कायतीं कर्म असें नाही. तर ब्रह्मचर्य, तप, सत्यभाषण, शम, दम, अहिंसा, इत्यादि दुसरींहि कर्म इतर आश्रमांकरितां प्रसिद्ध आहेत. तीं असंकीर्ण (म्ह० हिंसादि दोषांनीं अमिश्र) असल्यामुळे विद्योत्पत्तीचीं साधकतम (म्ह० अतिशय सिद्धि करणारीं) साधनें आहेत. तशींच ध्यान-धारणादिलक्षण कर्मांहि साधकतम आहेत. वेद याच उपनिषदांत पुढें ' तपानें ब्रह्माला जाणण्याची इच्छा कर ' असें सांगणार आहे. [याहि कारणानें कर्म विद्येचीं साधनें जरी असलीं तरी त्याकरितां गार्हस्थ्यच काहीं आवश्यक नाही, असें ' जन्मान्तर०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—जन्मान्तरकृतकर्मभ्यश्च प्रागपि गार्हस्थ्यविद्योत्पत्तिसंभवात्कर्माथत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः कर्मसाध्यायां च विद्यायां सत्यां गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनार्थकैव ॥

भाष्यार्थ—जन्मान्तरीं केलेल्या कर्मांमुळे गृहस्थाश्रमं स्वीकारण्याच्या पूर्वीहि विद्यो-
त्पत्तीचा संभव असल्याकारणानें आणि गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार कर्मांकरितांच असल्या-
मुळे कर्मसाध्य विद्या प्राप्त झाली असतां गृहस्थाश्रमाचा अंगीकार करणें व्यर्थच आहे.
[कामी पुरुषांना गृहस्थाश्रमाचे धर्म अनुष्ठेय असले तरी ते सर्वांनाच अनुष्ठेय नसतात
याविषयी आणखी हेतु ‘लोकार्थत्वाच्च०’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनाम् । पुत्रादिसाध्येभ्यश्चायं लोकः पितृ-
लोको देवलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य नित्यसिद्धात्मलोकदर्शिनः कर्मणि
प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते । प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि विद्योत्पत्तौ विद्या-
परिपाकाद्विरक्तस्य कर्मसु प्रयोजनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात् । “प्र-
जिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादार्षि ” इत्येवमादिश्रुतिलिङ्गदर्शनान् ॥

भाष्यार्थ—तसेंच, पुत्रादि साधनें लोकांसाठीं आहेत. पुत्रादिक मानुषादि साधनांनीं
साध्य होणाऱ्या—हा लोक, पितृलोक व देवलोक—या लोकांपासून ज्याची कामना व्यावृत्त
झाली आहे (हा० ज्याला पुत्रादिसाध्य लोकांची इच्छा नाही) आणि जो नित्यसिद्ध
आत्मलोकाला पहात आहे, (ज्याला आत्मलोक हेंच फल पाहिजे आहे) त्या—कर्मांचें कांहीं
प्रयोजनच नाही; असें समजणाऱ्या पुरुषाची प्रवृत्ति कर्मांमध्ये कशी होऊं शकेल ? फार काय
पण ज्यानें गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला आहे, अशा पुरुषालाहि विद्या प्राप्त झाली असतां,
विद्येच्या परिपाकामुळे विरक्त झालेल्या व कर्मांमध्ये प्रयोजन न पाहणाऱ्या त्याची
कर्मांपासून निवृत्तिच होईल. कारण ‘हे मैत्रेयि, मी या स्थानापासून सर्वसंगत्याग करून
निघून जाणार आहे’ बृ.४.५.२.सु.उ.पृ.७०१ इत्यादि श्रुतिलिङ्ग दिसत आहे. [याप्रमाणें
गार्हस्थ्य अनावश्यक असल्यामुळे त्याचें विकल्पानें अनुष्ठान होतें असें सांगितलें. पण
विकल्पांतील दोन पक्षांचें बल समान नसल्यामुळे त्वर ‘कर्म प्रति श्रुतेः०’ इत्यादि
भाष्यानें आक्षेप घेतात—)

भाष्यं—कर्म प्रति श्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनाद्युक्तमिति चेदग्निहोत्रादिकर्म
प्रति श्रुतेरधिको यत्नो महांश्च कर्मण्यायासोऽनेकसाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादी-
नाम् । तपोब्रह्मचर्यादीनां चेतराश्रमकर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादल्पसाध-
नापेक्षत्वाच्चेतरेषां न युक्तस्तुल्यवद्विकल्प आश्रमिभिस्तस्येति चेन्न । जन्मान्तर-
कृतानुग्रहात् ॥

भाष्यार्थ—अहोपण, कर्मांचें विधान करण्याविषयीं श्रुतीचा अधिक यत्न दिसतो.
त्यामुळे गृहस्थाश्रमाचा विकल्प समजणें अयुक्त आहे, झणून म्हणाल म्हणजे अग्निहो-
त्रादिकर्मांचें विधान करण्यासाठीं श्रुतीचा अधिक यत्न आहे, व कर्मानुष्ठानामध्ये फार

आयास होतो; कारण अग्निहोत्रादि कर्मं अनेक साधनांनीं साध्य होणारीं असतात. तसेंच तप, ब्रह्मचर्य, इत्यादि इतर आश्रमांचीं कर्मं गृहस्थाश्रमांतहि समान असल्यामुळें (म्ह० तीं गृहस्थालाहि इतरांप्रमाणेंच अनुष्ठेय असल्यामुळें) व त्या इतर कर्मांना अल्प साधनांची अपेक्षा असल्यामुळें इतर आश्रमींशीं त्या आश्रमाचा एकसारखाच विकल्प करणें युक्त नव्हे; (गृहस्थाश्रमांत आयास.फार, श्रुतीचाहि अग्निहोत्रादि गृहस्थ-कर्मांचें विधान करण्याकडेच सारा रोख व इतर आश्रमींचे धर्म गृहस्थालाहि अनु-ष्ठेय, तेव्हां अशा कठिण आश्रमाचा दुसऱ्या सोप्या आश्रमाशीं एकसारखाच विकल्प मानणें अयुक्त आहे. ज्या साधनांची योग्यता एकसारखी असते त्यांतील कोणतेहि करावें, असा विकल्प करितां येतो. पण ज्यांची योग्यता अशी न्यूनाधिक असते त्या साधनांचा विकल्प संभवत नाही, असें जर म्हणाल तर तें बरोबर नाही.)=कारण इतर आश्रमांवर जन्मान्तरकृत अनुग्रह असतो. ('जन्मान्तरकृता०' इत्यादि परिहाराचेंच विव-रण 'यदुक्तं०' इत्यादि भाष्यानें कारितात—)

भाष्यं—यदुक्तं कर्मणि श्रुतेरधिको यत्न इत्यादि । नामौ दोषः । यतो जन्मान्तरकृतमप्याग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ब्रह्मचर्यादिलक्षणं चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति । येन जन्मनैव विरक्ता दृश्यन्ते केचित् । केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविरक्ता विद्याविद्वेषिणः । तस्माज्जन्मान्तरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानामाश्रमा-न्तरप्रतिपत्तिरेवेष्यते ॥

भाष्यार्थ—कर्माविपर्यां श्रुतीचा अधिक यत्न दिसतो, इत्यादि जें म्हटलें आहे तो कांहीं दोष नव्हे. कारण जन्मान्तरीं केलेलींहि अग्निहोत्रादिरूप व ब्रह्मचर्यादिरूप कर्म विद्यो-पत्तीचें अनुग्राहक होतें. कारण कित्येक जन्मतःच विरक्त दिसतात व दुसरे कित्येक कर्मांमध्ये प्रवृत्त, अविरक्त व विद्येचा द्वेष करणारे आढळतात. यास्तव जन्मान्-तरांतील संस्कारांमुळें विरक्त झालेल्या पुरुषांना गृहस्थेतर आश्रमाची प्राप्तिच इष्ट आहे.

भाष्यं—कर्मफलबाहुल्याच्च । पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्य कर्मफलस्या-संख्येयत्वात् । तत्प्रति च पुरुषाणां कामबाहुल्यात्तदर्थः श्रुतेरधिको यत्नः कर्मसूपपद्यते । आशिषां बाहुल्यदर्शनादिदं मे स्यादिदं मे स्यादिति । उपाय-त्वाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां प्रतीत्यबोचाम । उपायेऽधिको यत्नः कर्तव्यो नोपेये ॥

भाष्यार्थ—तसेंच कर्मफलबाहुल्यामुळें म्हणजे पुत्र, स्वर्ग, ब्रह्मवर्चस इत्यादि रूप कर्म-फलाला असंख्येयत्व असल्यामुळें (म्ह० त्या कर्मफलाची गणना करतां येत नसल्यामुळें) आणि त्या असंख्येय फलाकरितां पुरुषांच्या कामनाहि पुष्कळ असल्यामुळें त्यासाठीं

श्रुतीचा कर्माविषयी अधिक यत्न होणे, उचितच आहे. कारण हे मला असावे, हे मला मिळावे, इत्यादि प्रकारे मनुष्यांचे ठिकाणी आशांचे बाहुल्य दिसते. तसेच कर्मांना विद्येचे उपायत्व असल्यामुळेही श्रुतीचा कर्माविषयीचा अधिक यत्न उपपन्न होतो. कर्मे विद्येची उपायभूत आहेत, हे आर्ह्यां वर (पृष्ठ ४५.) सांगितले आहे. उपायासाठीच अधिक यत्न करावा लागतो; उपेयासाठी नाही. (तात्पर्य कर्माविषयीच्या यत्नाधिक्याची उपपत्ति अन्य रीतीने लागत असल्यामुळे श्रुतीचा अधिक यत्न आश्रमांच्या विकल्पाचा विघात करू शकत नाही, असा याचा भावार्थ. आतां गृहस्थाश्रमकर्मांना बहिरे-गत्व व संन्यासाश्रमकर्मांना अन्तरंग विद्यासाधनत्व आहे, हा विशेष दाखविण्यासाठी आणखी एका आक्षेपाचे उत्थापनपूर्वक निरसन करून प्रस्तुत विचाराचा उपसंहार ' कर्मनिमित्तत्वात् ' इत्यादि भाष्याने करितात—)

भाष्यं—कर्मनिमित्तत्वाद्धिद्याया यत्नान्तरानर्थक्यमिति चेत्कर्मभ्य एव पूर्वोपचितदुरितप्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते चेत्कर्मभ्यः पृथगुपनिषच्छ्रवणादियत्नोऽनर्थक इति चेत् । न । नियमाभावात् । न हि प्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते न त्वीश्वरप्रसादतपोध्यानाद्यनुष्ठानादिति नियमोऽस्ति । अहिंसाब्रह्मचर्यादीनां च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्साक्षादेव च कारणत्वाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनानाम् । अतः सिद्धान्याश्रमान्तराणि सर्वेषां चाधिकारो विद्यायां परं च श्रेयः केवलाया विद्याया एवेति सिद्धम् ॥ इति शांकरभाष्ये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—विद्येला कर्मनिमित्तत्व असल्यामुळे (म्ह० विद्या कर्मरूप निमित्ताने प्राप्त होणारी असल्यामुळे) तिच्यासाठी दुसरा यत्न करणे व्यर्थ आहे, असे जर ह्यणाल-ह्यणजे कर्मापासूनच पूर्वसंचित पापरूप प्रतिबंधाचा क्षय झाल्यामुळेच विद्येची उत्पत्ति जर होत असेल तर कर्माहून पृथक् उपनिषच्छ्रवणादिकांविषयी यत्न करणे व्यर्थ आहे, ह्यणून जर ह्यणाल तर ते बरोबर नाही. कारण तशा नियमाचा अभाव आहे. केवळ प्रतिबंधाचा क्षय झाल्यानेच विद्या उत्पन्न होते व ईश्वरप्रसाद, तप, ध्यान, इत्यादिकांच्या अनुष्ठानाने होत नाही, असा कांहीं नियम नाही. कारण अहिंसा, ब्रह्मचर्य इत्यादि साधने विद्येची उपकारक आहेत; आणि श्रवण, मनन व निदिध्यायन हीं तर विद्येची साक्षात्च कारणे आहेत. यास्तव इतर आश्रमांची सिद्धि झाली; विद्येचा अधिकार सर्वांना आहे, हे हि ठरले आणि केवळ विद्येमुळेच परम श्रेय होते हे हि सिद्ध झाले. (इति शीक्षाध्याये द्वादशोऽनुवाकः)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि प्रथमः

शीक्षाध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयो ब्रह्मवल्लुपध्यायः ।

श्रुतिः—शं नो मित्रः शं वरुणः० ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अर्थ—आम्हां शिष्याचार्यांचें सह—बरोबरच रक्षण करो, आम्हांकडून सह भोग घेववो. आम्ही विद्यानिमित्त सामर्थ्य सह संपादन करूं व आम्हीं परस्पर विद्वेष न करावा. त्रिविध तापांची शांति होवो. 'शं नो मित्रः०' या शांतीचा अर्थ मागें पृ. १२वर पहा.

भाष्यं—“शं नो मित्रः०”इत्याद्यतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्था शान्तिः पाठिता । इदानीं तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्था शान्तिः पठ्यते शं नो मित्र इति सह नाववत्विति च । शं नो मित्र इत्यादि पूर्ववत्स्पष्टम् । सह नाववतु—नौ शिष्याचार्यौ सहैवावतु रक्षतु । सह नौ भुनक्तु भोजयतु । सह वीर्यं विद्यादिनिमित्तं सामर्थ्यं करवावहै । निर्वर्तयावहै । तेजस्वि नावावयोस्ते-जस्विनोरधीतं स्वधीतमस्तु । अर्थज्ञानयोग्यमस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै विद्या-ग्रहणनिमित्तं शिष्यस्याऽऽचार्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्तच्छमना-येयमाशीर्मा विद्विषावहा इति । मैवत्सरेतरं विद्वेषमापद्यावहै । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमुक्तार्थम् । वक्ष्यमाणविद्याविघ्नप्रशमनार्थं चयं शान्तिः । अविघ्नेनाऽऽत्मविद्याप्राप्तिराशास्यते तन्मूलं हि परं श्रेय इति ॥

भाष्यार्थ—[दोन शांतीचें अपुनरुक्तत्व सांगतात—] ‘शं नो मित्रः ०’ इत्यादि शांति मागील विद्येच्या प्राप्तीला होणारे जे उपसर्ग त्यांच्या शमनासाठी पढली. आतां पुढील ब्रह्मविद्याप्राप्तीच्या उपसर्गांचें शमन व्हावें म्हणून ‘शं नो मित्रः०’ व ‘सह नाववतु०’ अशी शांति पढतात. त्यांतील ‘शं नो मित्रः०’ हि शांति पूर्वीप्रमाणेच स्पष्ट आहे. (यास्तव ‘सह नौ अवतु०’ याचा अर्थ सांगतां—) ‘नौ सह अवतु’—आम्हां—शिष्य व आचार्य यांचें एकाच वेळीं रक्षण करो. ‘नौ सह भुनक्तु’—आम्हांकडून एकाच वेळीं भोग घेववो. ‘वीर्यं सह करवावहै’—आम्हीं दोघे विद्यादिनिमित्तक सामर्थ्य बरोबर संपादन करूं. ‘नौ अधीतं तेजस्वि अस्तु’—आम्हां तेजस्व्यांचें अध्ययन स्वधीत—तेजस्वी असो. म्हणजे अर्थज्ञानास योग्य असो. ‘मा विद्विषावहै’—आम्हीं परस्परांचा द्वेष न करावा. शिष्याचा विद्याग्रहणा-मुळे उद्भवागारा द्वेष व आचार्याचा प्रमादकृत अन्यायामुळे द्वेष प्राप्त आहे. त्या दोन्ही

प्रकारच्या द्वेषाचें शमन व्हावें, हणून 'मा विद्विषावहै' हा आशीर्वाद आहे. आर्ह्नी परस्परांचा द्वेष करावयास प्रवृत्त न व्हावें. वर सांगितलेल्या कारणानें 'ॐ शांतिः शांतिः शांतिः' असें तीन वेळ म्हटलें आहे. ही शांति पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या विद्येच्या विघ्नानें प्रशमन व्हावें, हणून आहे. या शांतीनें 'आत्मविद्येची प्राप्ति निर्विघ्नपणें व्हावी,' अशी आशा केली जाते. कारण परम श्रेय आत्मविद्यामूलकच आहे. (माणें होऊन गेलेल्या अर्थाचा अनुवाद करून आनंदवल्लीचें 'संहिता०' इत्यादि भाष्यानें तात्पर्य सांगतात—)

भाष्यं— संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि । अनन्तरं चान्तःसोपाधिकात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वाराज्यफलम् । न चैतावताऽशेषतः संसारबीजस्योपमर्दनमस्तीत्यतोऽशेषोपद्रवबीजस्याज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूत-सर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि ॥

भाष्यार्थ— कर्मांशीं विरुद्ध नसलेलीं संहितादिविषयक उपासनें (शिक्षाध्यायांत आरंभीं) सांगितलीं. त्यानंतर हृदयांत व्याहृतींच्या द्वारा स्वाराज्य हें फल देणारें सोपाधिक आत्मदर्शन सांगितलें. पण तेवढ्यानें संसारबीजाचें अशेषतः म्ह० पूर्णपणें उपमर्दन होत नाही. यास्तव सर्व उपद्रवांचें बीज जें अज्ञान त्याच्या निवृत्तीकरितां सर्व प्रकारच्या उपाधींनीं रहित अशा आत्मदर्शनासाठीं ' ब्रह्मविदाप्नोति परं० ' इत्यादि हें पुढील प्रकरण आरंभिलें जात आहे. ("अहोपण, पूर्वी ' स्वाराज्यास प्राप्त होतो ' असें संसारविषयकच अपर विद्याफल सांगितलें. तसेंच ' सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ' असें संसारविषयकच—सर्व विषयसाध्य आनंद हेंच पर विद्येचें फल पुढें श्रुति सांगेल. तेव्हां आत्यंतिक संसाराभाव कसा?" अशी आशंका घेऊन 'प्रयोजनं च०' इत्यादि सांगतात—)

भाष्यं— प्रयोजनं चास्या ब्रह्मविद्याया अविद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसाराभावः । वक्ष्यति च— " विद्वान्न बिभेति कुतश्चन " इति । संसारनिमित्ते च सत्यभयं प्रतिष्ठां च विन्दत इत्यनुपपन्नम् । " कृताकृते पुण्यपापे न तपतः " इति च । अतोऽवगम्यतेऽस्माद्विज्ञानात्सर्वात्मब्रह्मविषयादात्यन्तिकः संसाराभाव इति ।

भाष्यार्थ— या ब्रह्मविद्येचें प्रयोजन अविद्यानिवृत्ति आहे. तिच्या योगानें संसाराचा आत्यन्तिक अभाव होतो (आत्यन्तिक म्ह० कारणासह) ' विद्वान् कोणत्याहि निमित्तानें भीत नाही,' सु. उ. पृ. २३३ असें पुढें सांगतीलच. संसाराचें निमित्त विद्यमान असतांना ' निर्भय प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो, ' सु. उ. पृ. २२६ हें म्हणणें अनुपपन्न आहे. ' कृत पाप व अकृत पुण्य त्याला ताप देत नाहीत' सु. उ. पृ. २३४ असेंहि पुढें म्हणणार आहें. त्यावरून ' या सर्वात्मब्रह्मविषयक विज्ञानामुळे संसाराचा आत्यन्तिक अभाव

होतो, 'असं ज्ञान होतें. ('सर्व काम-शब्दानें निरतिशय आनंदाची अभिव्यक्ति विवक्षित आहे व ती 'स्वभावानंदाची अनभिव्यक्ति' एतद्रूप अविवेची निवृत्तिच आहे, त्यामुळें तें संसारविषय फल नव्हे. आतां आद्यवाक्याचें अवांतर तात्पर्य 'स्वयमेव च०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—स्वयमेव च प्रयोजनमाह ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यादावेव संबन्ध-प्रयोजनज्ञापनार्थम् । निर्ज्ञातयोर्हि संबन्धप्रयोजनयोर्विद्याश्रवणग्रहणधारणाभ्या-सार्थं प्रवर्तते । श्रवणादिपूर्वकं हि विद्याफलम् “ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-सितव्यः ” इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः ॥

भाष्यार्थ—स्वतः वेदच या प्रकरणाचा संबंध व प्रयोजन यांचें ज्ञान करून देण्या-साठी 'ब्रह्मविदाप्रोति परं' या वाक्यानें प्रकरणाच्या आरंभीच प्रयोजन सांगत आहे. (केवळ विद्येनेच मोक्ष साधतां येतो; कारण 'ब्रह्मविद्' असें विशेषण योज-लेलें आहे. संबंधज्ञापन किंवा पुरुषाकांक्षेच्या विषयत्वानें परप्राप्ति हें विद्येचें प्रयो-जन आहे असें ज्ञापन, यांचा उपयोग कोठें आहे, अशी आशंका घेऊन 'यज्ञादि-कांच्या परित्यागानें मुमुक्षूनें वेदान्तश्रवणादिकांतच प्रवृत्त व्हावें, यांत त्या ज्ञापनाचा उचयोग आहे, असें 'निर्ज्ञातयोः०' या भाष्यानें सांगतात—)=कारण पुरुष संबंध व प्रयोजन यांचें निःशेष ज्ञान झाल्यावर विद्येचें श्रवण, ग्रहण, धारण व अभ्यास यांसाठी प्रवृत्त होतो. 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' सु.उ.पृ.५९४. इत्यादि दुसऱ्या श्रुतींवरून विद्येचें फल श्रवणादिपूर्वकच मिळतें, असा निश्चय होतो.

श्रुतिः— ॐ ब्रह्मविदाप्रोति परम् ।

अर्थ— ब्रह्मज्ञ परब्रह्मास प्राप्त होतो.

भाष्यं—ब्रह्मविद्ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणं बृहत्तमत्त्वाद्ब्रह्म तद्वेत्ति विजानातीति ब्रह्मविदाप्रोति परं निरतिशयं तदेव ब्रह्म परम् । न ह्यन्यस्य विज्ञानादन्यस्य प्राप्तिः । स्पष्टं च श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति “ स यो ह वै तत्प-रमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—'ब्रह्मविद्' यांतील ब्रह्म म्हणजे पुढें ज्याचें लक्षण सांगावयाचें आहे तें. अतिशय मोठें असल्यामुळें तें ब्रह्म. तें जो जाणतो तो ब्रह्मविद्. 'आप्रोति'—प्राप्त होतो. 'परं'—निरतिशय—ज्याहून अधिक आणखी कांहीं नाही असें. तेंच ब्रह्म पर आहे. (पर म्ह० उल्कृष्ट. तेव्हां त्या परशब्दानें ब्रह्मच कां घ्यावयाचें हे दुसरे भाष्य आहे. तत्त्व घ्यावयास कोणती हरकत आहे, असें कोणी विचारिले म्हणून 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=कारण अन्य वस्तूचा ज्ञानांतून अन्य वस्तूची प्राप्ति

होत नाही. (ब्रह्माच्या ज्ञानाने ब्रह्माहून निराळ्याच उत्कृष्ट वस्तूची प्राप्ति होते, हे ज्ञानाचे उचित दिसत नाही.)=शिवाय 'स यो ह वै०' मुं.भा.३.२.९. सु.उ.पु. १६४ इत्यादि दुसरी स्पष्ट श्रुति ब्रह्मवेच्याला ब्रह्मप्राप्तिच होते, असे दाखवीत आहे. त्या श्रुति-वाक्याचा शब्दार्थ—तो जो कोणी त्या परब्रह्माला जाणतो तो ब्रह्मच होतो—असा आहे. (आतां 'आप्नोति' या शब्दाचा औपचारिक अर्थ दाखविण्यासाठी शंकेच्या द्वारा मुख्यार्थ केल्यास त्याचे बाधक 'ननु०' इत्यादि भाष्याने दाखवितात—)

भाष्यं—ननु सर्वगतं सर्वस्याऽऽत्मभूतं ब्रह्म वक्ष्यति । अतो नाऽऽप्यं । प्राप्तिश्चान्यस्यान्येन परिच्छिन्नस्य च परिच्छिन्नेन दृष्टा । अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकं च ब्रह्मेत्यतः परिच्छिन्नवदनात्मवच्च तस्याऽऽप्तिरनुपपन्ना ॥

भाष्यार्थ—अहोपण, ब्रह्म सर्वगत व सर्वाच्या आत्मभूत आहे, असे पुढे श्रुति सांगणार आहे, त्यामुळे ते आप्य—प्राप्य नाही. कारण प्राप्ति एकाला अन्याची व एका परिच्छिन्न पदार्थाला दुसऱ्या परिच्छिन्न पदार्थाची होते, असे दिसते. पण ब्रह्म अपरिच्छिन्न व सर्वात्मक आहे. त्यामुळे परिच्छिन्न वस्तूप्रमाणे व अनात्मवस्तूप्रमाणे त्याची प्राप्ति अनुपपन्न आहे. ('नायं दोषः०' इत्यादि भाष्याने या शंकेचे समाधान—)

भाष्यं—नायं दोषः । कथम् । दर्शनादर्शनापेक्षत्वाद्विज्ञान आप्त्यनाप्त्योः । परमार्थतो ब्रह्मरूपस्यापि सतोऽस्य जीवस्य भूतमात्राकृतबाह्यपरिच्छिन्ना-न्नमयाद्यात्मदर्शिनस्तदासक्तचेतसः प्रकृतसंख्यापूरणस्याऽऽत्मनोऽव्यवहितस्यापि बाह्यसंख्येयाविषयासक्तचित्ततया स्वरूपाभावदर्शनवत्परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणयाऽविद्ययाऽन्नमयादीन्बाह्याननात्मन आत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वाद्ब्रह्ममयाद्यनात्मभ्यो नान्योऽहमस्मीत्यभिमन्यते । एवमविद्ययाऽऽत्मभूतमपि ब्रह्मानाप्तं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—हा कांहीं दोष नव्हे. कसा तो पहा—ब्रह्माची प्राप्ति व अप्राप्ति, त्याचे ज्ञान व अज्ञान यांच्या अपेक्षेने आहे. वस्तुतः ब्रह्मस्वरूप असलेलाहि जीव भूतांशांनी झालेले जे बाह्य व परिच्छिन्न अन्नमयादि कोश त्यांना आत्मा जाणल्यामुळे व त्यांतच चित्त आसक्त झाल्यामुळे, दहा ही संख्या पूर्ण करणाऱ्या व अगदी जवळ—प्रत्यक्ष असलेल्या आपणालाहि जसा एखादा बाह्य (म्ह० आपल्याहून इतर) व गणना करण्यास योग्य अशा विषयामध्ये चित्त आसक्त झाल्यामुळे स्वरूपतः अभावरूप पाहतो, त्याप्रमाणे परमार्थतः ब्रह्मस्वरूपाचा अभाव पाहणे एतद्रूप अविद्येमुळे अन्नमयादि बाह्य अनात्म्यांना आत्मरूपाने जाणल्यामुळे त्या अन्नमयादि अनात्म्यांहून मी निराळा नाही, असा अभिमान धरतो. (म्ह० जीव वस्तुतः ब्रह्मरूप आहे, पण आकाशादि

पंचभूतांच्या अंशांपासून झालेले जे बाह्य व मर्यादित अन्नमयादि कोश त्यांनाच आत्मा समजून व त्यांतच आसक्तचित्त होऊन मी त्या अनात्मरूप कोशांहून निराळा नाही तर तद्रूपच आहे, असा अभिमान धरतो. म्ह० ज्याप्रमाणे एखादा दहावा पुरुष बरोबरच्या नवांना मोजून त्यांच्याकेडच चित्त वेधल्यामुळे आपल्याला विसरतो व आपण नाहीच असें जाणतो सु.पं.प्र.७.२२-२७पृ.३१९-२२. त्याप्रमाणे ब्रह्माचा अभाव पाहणें, या अविद्येमुळे पुरुष बाह्य अनात्म्यांना आत्मा समजतो; व त्या कोशांतच चित्त आसक्त झाल्याकारणानें त्यांहून मी निराळा नाहीच असें जाणतो.)=अशा रीतीनें अविद्येमुळे आत्मरूप असलेलेहि ब्रह्म प्राप्त न झालेलेसें होतें (सारांश वस्तुतः ब्रह्मस्वरूप असलेल्याहि जीवाला अविद्येमुळे ब्रह्म अप्राप्तसें होतें. अन्नमयादिकांना आत्मा जाणणें, हें अविद्येचें विक्षेपक स्वरूप आहे व परमार्थतः ब्रह्मस्वरूप नाही, असें अभावदर्शन हें अविद्येविषयींच्या अनुमानाचें आवरणरूपलिंग आहे, स्वरूपाचेंहि अग्रहण व विपरीत भावना होऊं शकते, याविषयीं दहा जणांच्या समुदायांतील मोजणाच्या दहाव्या मनुष्यानें आपणाला सोडून इतर नवांना मोजणें, हा दृष्टान्त दिला आहे. असो; याप्रमाणें स्वतःच्या अभावामुळे स्वतःचीच अप्राप्ति कशी होते तें सोदाहरण व्यक्त करून स्वतःच्या भावानें आपलीच आपल्याला प्राप्ति कशी होते तें 'तस्यैवं०' इत्यादि भाष्यानें व्यक्त करून दाखवितात—)

भाष्यं—तस्यैवमविद्ययाऽनाप्तब्रह्मस्वरूपस्य ऋतसंख्यापूरणस्याऽऽत्मनोऽविद्ययाऽनाप्तस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्ययाऽऽस्मिर्थया तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्वात्मब्रह्मण आत्मत्वदर्शनेन विद्यया तदामिरूपपद्यत एव ॥

भाष्यार्थ—ज्याप्रमाणें दहा ही संख्या पूर्ण करणाऱ्या आपल्याला अविद्येमुळे प्राप्त न झालेल्या पुरुषाला 'अरे, दहावा तो तूच' असें म्हणून कोणी आठवण करून दिली असतां त्यालाच त्या विद्येमुळे स्वतःची प्राप्ति होते त्याप्रमाणें वर सांगितलेल्या प्रकारानें अविद्येमुळे ज्याला ब्रह्मस्वरूप प्राप्त झालेले नाही अशा त्या जीवालाच भृतीनें ज्याचा उपदेश केला आहे, अशा सर्वात्मरूप ब्रह्माच्या आत्मत्वदर्शनानें, (म्ह० तें ब्रह्मच आत्मा आहे अशा ज्ञानानें) म्ह० त्याच विद्येनें त्याची प्राप्ति उपपन्न होतेच. (याप्रमाणें 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' ह्या ब्राह्मणवाक्याचें व्याख्यान करून व पुढील मंत्राचा संक्षेपतः अर्थ सांगून त्याला 'ब्रह्मविदा०' इत्यादि भाष्यानें अवतरण देतात—)

भाष्यं—ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्यं सूत्रभूतं । सर्वस्य बहुवच्यस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूपविशेषस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनि-

धोरणायाविशेषेण चोक्तवेदनस्य ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगात्म-
तयाऽनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय ब्रह्मविद्याफलं च ब्रह्मविदो यत्परब्रह्मप्राप्तिलक्षणमु-
क्तं स सर्वात्मभावः सर्वसंसारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव नान्यदित्येतत्प्रदर्शनायै-
षर्गुदाह्रियते तदेषाऽभ्युक्तेति ॥

भाष्यार्थ—‘ब्रह्मविदाप्नोति परं’ हे वाक्य सूत्रभूत आहे. ‘ब्रह्मविदाप्नोति परं’ या वाक्यानें वेद्यत्वानें म्ह० जाणण्यास योग्य, ज्ञानाचा विषय, अशा रूपानें सूत्रित, या सर्व वल्लीचा अर्थ (विषय), आणि ज्याच्या विशेष स्वरूपाचा निश्चय झालेला नाही, अशा ब्रह्माचें—सर्वापासून व्यावृत्त झालेला जो स्वरूपाचा विशेष त्याचें समर्पण करण्यास समर्थ—अशा लक्षणाचें कथन करून स्वरूपाचा निश्चय करण्यासाठीं (पुढील ऋचेचा उल्लेख केला जातो.)—त्या वाक्यानें सामान्यतः ज्याचें ज्ञान सांगितलें आहे त्या वक्ष्यमाणलक्षण ब्रह्माचें म्ह० ज्याचें लक्षण ‘सत्यं ज्ञानं०’ या वाक्यानें सांगणार आहेत त्या ब्रह्माचें (‘यो वेद निहितं गुहायां’ या वाक्यानें) विशेषतः प्रत्यगात्मरूपानें, अन्तर्यामी या रूपानें एकत्वानें साक्षात् ज्ञान होण्यासाठीं (पुढील ऋचा पुढें आणिली जाते) आणि ब्रह्मवेत्याला परब्रह्माची प्राप्ति होते असें म्हणून ब्रह्मप्राप्तिरूप जें ब्रह्मविद्या-फल सांगितलें आहे तो सर्वात्मभाव ह्याणजे सर्व संसारधर्मरहित ब्रह्मस्वरूपत्वच आहे, दुसरें कांहीं नाही, असें दाखविण्यासाठीं ‘तदेषाऽभ्युक्ता’ ह्या ऋचेचा उल्लेख केला जातो—

श्रुतिः—तदेषाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

अर्थ—त्या अर्थी ही ऋचा सांगितलेली आहे. सत्य, ज्ञान, अनन्त ब्रह्म आहे.

भाष्यं—तत्तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थ एषर्गभ्युक्ताऽऽग्राता । सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यम् । सत्यादीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि
पदानि विशेष्यस्य ब्रह्मणः । विशेष्यं ब्रह्म विवक्षितत्वाद्देद्यतया । विशेषणविशे-
ष्यत्वादेव सत्यादीन्येकविभक्त्यन्तानि पदानि समानाधिकरणानि । सत्यादिभि-
स्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्यो निर्धार्यते । एषं हि तज्ज्ञानं
भवति यदन्येभ्यो निर्धारितम् । यथा लोके नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमिति ॥

.. भाष्यार्थ—‘तत्’ ह्य० त्याच ब्राह्मणवाक्योक्त अर्थी ‘सत्यं ज्ञानं०’ ही ऋचा ह्मट-
लेली आहे. ‘सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म’ हें वाक्य ब्रह्माच्या लक्षणार्थ आहे. सत्यादि तीन
पदें विशेष्य जें ब्रह्म त्याच्या विशेषणार्थ म्हणजे व्यावृत्त्यर्थ आहेत. विशेष्य ब्रह्म आहे.
कारण तें ‘वेद्यतया’ म्ह० ज्ञानाचा विषय, या रूपानें येथें विवक्षित आहे. सत्यादि
चारी एकविभक्त्यन्त पदें समानाधिकरण आहेत. (कारण भिन्न भिन्न अर्थी

प्रवृत्त झालेल्या पदांची एकाच अर्थी वृत्ति असणें हेंच समानाधिकरण आहे. सत्य, ज्ञान व अनन्त हीं पदें भिन्न भिन्न अर्थी प्रवृत्त झालेलीं आहेत; पण या वाक्यांत तीं सर्व ब्रह्म या एका अर्थी आहेत. तीं ब्रह्माशीं संबद्ध आहेत. म्हणून समानाधिकरण आहेत. अशा समानाधिकरण पदांची विभक्ति एक असते. 'निळें, मोठें व सुगंधी कमल' यांतील पदें समानाधिकरण असल्यामुळेच त्यांची प्रथमा ही एक विभक्ति जशी आहे तशीच सत्य, ज्ञान इत्यादि शब्दांची प्रथमा विभक्ति आहे. असो;)=सत्यादि तीन विशेषणांनीं विशेषित केलें जाणारें ब्रह्म इतर विशेष्यांहून अगदीं पृथक्पणें निश्चित केलें जातें. (आतां या विशेषणविशेष्यभावाचें फल सांगतात—)=कारण अशा रीतीनें ज्याचें इतरांपासून निर्धारण केलें जातें त्याचेंच ज्ञान होतें (किंवा अशा रीतीनेंच त्याचें ज्ञान होतें. कारण त्याचें इतरांपासून निर्धारण केलें जातें.)=जसें—व्यवहारांत 'निळें, मोठें व सुगंधी कमल' असें हणून इतर कमलांपासून निर्धारण केलें असतां त्या विशिष्ट कमलाचें ज्ञान होतें. [आतां या विशेषण-विशेष्यभावाविषयीं 'ननु०' इत्यादि भाष्यानें आक्षेप घेतात—]

भाष्यं—ननु विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचरद्विशेष्यते । यथा नीलं रक्तं चोत्पलमिति । यदा ह्यनेकानि द्रव्याण्येकजातीयान्यनेकविशेषणयोगीनि तदा विशेषणस्यार्थवत्त्वम् । न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि । विशेषणान्तरायोगाद्यथाऽसावेक आदित्य इति । तथैकमेव च ब्रह्म न ब्रह्मान्तराणि येभ्यो विशेष्येत नीलोत्पलवत् ॥

भाष्यार्थ—अहो पण दुसऱ्या विशेषणांशीं व्यभिचार पावणारें विशेष्यच विशेषित केलें जातें. जसें—निळें व लाल कमल. हणजे जेव्हां एका जातीचीं अनेक द्रव्ये अनेक विशेषणांशीं संबंध ठेवणारी असतात तेव्हांच विशेषणाला सार्थकत्व असतें. एकाच वस्तूमध्ये विशेषणाचें सार्थकत्व नसतें. कारण त्याच्या ठिकाणीं दुसऱ्या विशेषणाचा योगच नसतो. जसा—हा एक आदित्य आहे. त्याचप्रमाणें ब्रह्महि एक आहे. दुसरीं अनेक ब्रह्मे नाहीत, कीं ज्यांच्यापासून नील कमलाप्रमाणें तें विशेषित—व्यावृत्त—केलें जाईल (ह्म० जें विशेष्य अनेक विशेषणांशीं व्यभिचार पावणारें असतें त्यालाच विशेषणांनीं इतरांपासून व्यावृत्त करून दाखवितां येतें. कमळें लाल असतात, निळीं असतात, पांढरीं असतात. त्यामुळे कमल ह्या विशेष्याची लाल या विशेषणानें निळ्या, पांढऱ्या इत्यादि इतर कमळांपासून व्यावृत्ति करितां येते. त्यामुळे अनेक विशेषणांनीं युक्त असलेल्या एका जातीच्या अनेक द्रव्यांच्या ठिकाणींच विशेषणें सार्थ होतात. एकाच वस्तूच्या ठिकाणीं तीं निरुपयोगी असतात. सूर्य हा एकच पदार्थ असल्यामुळे त्याला पांढरा सूर्य, लाल सूर्य, काळा सूर्य इत्यादि जसें म्हणतां येत नाही त्याचप्रमाणें ब्रह्म एकच असल्यामुळे तें सत्य ब्रह्म, ज्ञान ब्रह्म, अनन्त

ब्रह्म इत्यादि म्हणणे सयुक्तिक नव्हे, असा याचा भावार्थ. आतां भाष्यकार वरील शंकेचे समाधान 'न०' इत्यादि भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—न । लक्षणार्थत्वाद्विशेषणानां नायं दोषः । कस्मात् । यस्माल्लक्षणार्थ-प्रधानानि विशेषणानि न विशेषणप्रधानान्येव । कः पुनर्लक्षणलक्ष्ययोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा विशेष इति । उच्यते । समानजातीयेभ्य एव निवर्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य । लक्षणं तु सर्वत एव यथाऽवकाशदात्राकाशमिति । लक्षणार्थं च वाक्यमित्यवोचाम ॥

भाष्यार्थ—हें म्हणणे बरोबर नाही. कारण विशेषणें लक्षणार्थ आहेत. त्यामुळे (म्हणजे ब्रह्म जरी एकच असले तरी त्याला सत्य, ज्ञान व अनंत हीं विशेषणें देणें)=हा कांहीं दोष नाही. तो कां (म्हणून म्हणाल तर सांगतों—)=कारण तीं विशेषणें लक्षणार्थ-प्रधान आहेत. केवल विशेषणार्थप्रधानच नाहीत. पण लक्षण-लक्ष्य व विशेषण-विशेष्य यांमध्ये विशेष कोणता आहे, म्हणून विचाराल तर सांगतों. विशेषणें विशेष्याला समान जातीयांपासूनच निवृत्त करणारी असतात. पण लक्षण लक्ष्याला (सजातीय, विजातीय इत्यादि) सर्वांपासून निवृत्त करणारी असतात. जसें—अवकाश देणारें आकाश. (येथें अवकाश देणारें हें लक्षणें आहे. कारण तो अनन्यसाधारण धर्म आहे. महाभूतत्वामुळे सजातीय असलेल्या पृथिव्यादिकांपासून व विसदृश आत्मादिकांपासून तो आकाशाला व्यावृत्त करितो)=आणि 'सत्यं ज्ञानं०' इत्यादि वाक्य लक्षणार्थ आहे, हें आम्हीं वर सांगितलें आहे. (आतां पुनः विशेषणविशेष्यभावपक्षाचा आश्रय करून 'सत्यादि-शब्दाः०' इत्यादि सांगतात—)

भाष्यं—सत्यादिशब्दा न परस्परं संबध्यन्ते परार्थत्वात् । विशेष्यार्था हि ते । अत एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन संबध्यते । सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मानन्तं ब्रह्मेति । सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यं । यद्रूपेण निश्चितं यत्तद्रूपं व्यभिचरदन्तमित्युच्यते । अतो विकारोऽनृतं “ वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ” एवं सदेव सत्यमित्यवधारणाद्गतः सत्यं ब्रह्मेति ब्रह्म विकाराभिवर्तयति ॥

भाष्यार्थ—वरील वाक्यातील सत्यादि-शब्दांचा परस्परसंबंध नाही. कारण ते परार्थ आहेत. कारण ते शब्द विशेष्याकरितां आहेत. यास्तव एकेक विशेषणशब्द परस्पर अपेक्ष न करतां 'सत्यं ब्रह्म, ज्ञानं ब्रह्म, अनन्तं ब्रह्म,' अशा रीतीनें ब्रह्मशब्दाशीं संबद्ध होतो. ['सत्यं ब्रह्म' असें म्हटलें असतां जाळ्याची व परिच्छेदाची व्यावृत्ति जरी होते कारण ऊड व परिच्छिन्न असलेले सर्व मिथ्या असतें, तसेंच 'ज्ञानं ब्रह्म' असें म्हटलें

असतां अनृत-मिथ्या व परिच्छेद यांची व्यावृत्ति जरी होते, कारण स्वप्रकाश वस्तु बाधाचा विषय होत नाही व परिच्छेदग्राहक प्रमाणाचा विषय होत नाही व लक्षणाहि एकेकच निरानिरालें असणें चांगलें; तथापि मंदमतींना ब्रह्माचें ज्ञान करून देण्यासाठीं 'सत्यमिति०' इत्यादि भाष्यानें सत्यादि शब्दांचें व्याख्यान करून प्रत्येकाचें व्यावर्त्य सांगतात-]—ज्या रूपानें जें निश्चित केलेलें असतें तें रूप व्यभिचार पावत नसल्यास तें सत्य व ज्या रूपानें जें निश्चित केलेलें असतें तें रूप व्यभिचार पावणारें असल्यास त्याला 'अनृत' असें म्हणतात. म्हणूनच विकार अनृत आहे. कारण 'विकार हें केवळ वाणीनेंच आरंभ करितां येण्याजोगें नांव आहे-शब्दमाल आहे. मृत्तिकाच सत्य आहे.' छां. भा. ६. ४. सु. उ. पृ. ४२५ अशाप्रकारें सत्त्व सत्य आहे, असें अवधारण केलेलें आहे. यास्तव 'सत्यं ब्रह्म' हें विशेषण ब्रह्माला विकारापासून निवृत्त करतें.

भाष्यं—अतः कारणत्वं प्राप्तं ब्रह्मणः । कारणस्य च कारकत्वं वस्तुत्वान्मृ-
द्वदचिद्रूपता च प्राप्ताऽत इदमुच्यते ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधो
भावसाधनो ज्ञानशब्दो ब्रह्मविशेषणत्वात्सत्यानन्ताभ्यां सह । न हि सत्यताऽ-
नन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्यते । ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं
सत्यं भवेदनन्तं च । यद्वि न कुतश्चित्प्रविभज्यते तदनन्तम् । ज्ञानकर्तृत्वे च
ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात् । “ यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा ”
“ अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम् ” इति श्रुत्यन्तरात् ॥

भाष्यार्थ—त्यामुळें ब्रह्माला कारणत्व प्राप्त झालें व कारणाला कारकत्व असतें;
कोणतेहि कारक वस्तु असते. म्ह० वस्तूच क्रियेचें कारक होऊं शकते. त्याचप्रमाणें
त्या कारणब्रह्माला मृत्तिकेप्रमाणें अचिद्रूपत्व—जडत्वहि प्राप्त झालें. म्हणून 'ज्ञानं ब्रह्म' असें
म्हटलें जातें. ज्ञान म्हणजे शक्ति, बोध, अनुभव. येथील हा ज्ञानशब्द भावव्युत्पत्तिक आहे.
(म्ह० शक्तिः—ज्ञान, जाणणेंपणा, जाणीव, असा ज्ञानाचा भाव, हा त्या ज्ञान-
शब्दाचा अर्थ आहे. जरी अन्यत्र क्रियासामान्य हाच भाव आहे, तरी सत्यादिशब्दांच्या
सांनिध्यामुळें येथें निर्विशेष चिन्मात्र भावव्युत्पत्तीनें लक्षित होतें, असें जाणावें.)
=कारण तो शब्द सत्य व अनन्त या दोन विशेषणांसह ब्रह्माचें विशेषण आहे. त्या
ब्रह्माला ज्ञानकर्तृत्व आहे, असें जर म्हटलें तर सत्यता व अनन्तता उपपन्न होत नाही.
कारण ज्ञानकर्तृत्वानें विकार पावणारें ब्रह्म सत्य व अनन्त कसें असेल? कारण जें कोणा-
पासूनहि विशेषेंकरून विभक्त केलें जात नाही तें अनन्त होय. पण ब्रह्माला ज्ञानकर्तृत्व
आहे, म्ह० तें जाणणारें आहे, असें म्हटलें कीं, ज्ञेय—विषय व ज्ञान—शक्ति सांढून तें
विभक्त होतें, त्यामुळें त्याला अनन्तता नसते. कारण 'ज्या अनन्त तत्त्वामध्ये अन्य
तै. १०.

विज्ञाता अन्य साधनाने अन्य वस्तु जाणत नाही तो भूमा पण ज्या तत्त्वामध्ये अन्य विज्ञाता अन्य साधनाने अन्य विषय पहातो तें अल्प आहे,' छां. भा. ७.२४ सु. उ. पृ. ४६३. अशी दुसरी श्रुति आहे. (विशेष वस्तूचा निषेध तदितर वस्तूंना अनुज्ञा देतो, या न्यायाने या श्रुतीचे स्वज्ञातृत्वामध्ये तात्पर्य आहे अशी प्रासंगिक शंका 'नान्यत्०' इत्यादि भाष्याने घेऊन 'न०' इत्यादि भाष्याने तिचा परिहार—)

भाष्यं—नान्यद्विजानातीति विशेषप्रतिषेधादात्मानं विजानातीति चेन्न । भूम-
लक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादि भूम्नो लक्षणविधिपरं
वाक्यम् । यथा प्रसिद्धमेवान्योऽन्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तन्नास्ति स भूमेति
भूमस्वरूपं तत्र ज्ञाप्यतेऽन्यग्रहणस्य प्राप्तप्रतिषेधार्थत्वाच्च स्वात्मनि क्रियास्तित्व-
परं वाक्यम् ॥

भाष्यार्थ—अहोपण, त्या श्रुतीत 'दुसरें जाणत नाही' असा विशेषाचा निषेध केला असल्यामुळे पुरुष—ज्ञाता त्या तत्त्वामध्ये आपल्याला जाणतो असा अर्थ निष्पन्न होतो, म्हणून जर म्हणाल तर बरोबर नाही. कारण तें वाक्य भूमलक्षणविधिपर आहे, म्हणजे भूमाच्या लक्षणाचे विधान करणारें आहे. 'यत्र नान्यत्पश्यति' हें वाक्य भूमाच्या लक्षणाचे विधान करावयास प्रवृत्त झालेलें आहे. लोकांची जशी प्रसिद्धि आहे, अनुभव आहे तिला अनुसरूनच भूमात्म्याहून अन्य द्रष्टा भूमात्म्याहून पृथक् विषय पहातो, ह्या वस्तुस्थितीचा अंगीकार करून 'जेथें तें अन्यदर्शन नाही तो भूमा' असें म्हणून तेथें भूमस्वरूप जाणविलें जातें. (भूमस्वरूपाचें ज्ञान करून दिलें जातें.) त्यांत 'अन्य' या शब्दाचें जें ग्रहण केले आहे तें प्राप्त द्वैताचा निषेध करण्यासाठीं असल्यामुळे 'नान्यद्विजानाति' हें वाक्य स्वात्म्यामध्ये क्रिया असते, (म्ह० आपल्याच ठिकाणीं आपल्याला क्रिया करतां येते) असें सांगावयास प्रवृत्त झालेलें नाही. (कर्तृत्व व कर्मत्व हें एकक्रियावच्छिन्न भेदद्वय भिन्नाधिकरण असतें, हें प्रसिद्ध आहे. म्ह० क्रियेचा कर्ता निराळा व कर्म निराळें असतें, ही गोष्ट लोकप्रसिद्ध आहे. पण आत्म्यामध्ये भेदच नसल्यामुळे उपपत्तिशून्य स्वज्ञातृत्वामध्ये प्रस्तुत श्रुतीचें तात्पर्य कल्पितां येत नाही, असें 'स्वात्मनि च०' इत्यादि भाष्याने सांगतात—)

भाष्यं—स्वात्मनि च भेदाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः । आत्मनश्च ज्ञेयत्वे
ज्ञात्रभावप्रसङ्गः । ज्ञेयत्वेनैव विनियुक्तत्वात् । एक एवाऽऽत्मा ज्ञेयत्वेन ज्ञातृ-
त्वेन चोभयथा भवतीति चेन्न युगपदनंशत्वात् । न हि निरवयवस्य युगपज्ज्ञे-
यज्ञातृत्वोपपत्तिः । आत्मनश्च घटादिवद्विज्ञेयत्वे ज्ञानोपदेशानर्थक्यम् । न हि
घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशोऽर्थवान् । तस्माज्ज्ञातृत्वे सत्यानन्यानुपपत्तिः ॥

भाष्यार्थ—आणि स्वात्म्यामध्ये भेदाचा अभाव असल्यामुळे त्याच्या विज्ञानाची अनुपपत्ति आहे. (म्ह० स्वात्मा निराळा राहून इतर अनात्म—विषयांप्रमाणे आपल्याला जाणू शकत नाही.)=शिवाय आत्म्याला जर विज्ञेयत्व आहे, असे म्हटले तर ज्ञात्याचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येणार. [कारण आत्माहि विज्ञेय—विज्ञानाचा विषय झाल्यावर ज्ञाता कोठचा?]=कारण आत्म्याचा ज्ञेयत्वानेच विनियोग झालेला असतो. बरे ' एकच आत्मा ज्ञेयत्वाने व ज्ञातृत्वाने दोन प्रकारचा होतो म्ह० तो एकच ज्ञेय व ज्ञाता होतो ' असे म्हणाल तर तेहि बरोबर नाही. कारण एकाच वेळी आत्मा उभयरूप होऊ शकत नाही. कारण त्याला अंश नाहीत. निरवयव आत्म्याचे एकाच वेळी ज्ञेयत्व व ज्ञातृत्व यांची उपपत्ति लागत नाही. (म्ह० निरवयव आत्म्याने एकाच वेळी ज्ञाता व ज्ञेय असे उभयरूप होणे युक्त नव्हे.) शिवाय आत्म्याला घटादिकांप्रमाणे विज्ञेयत्व आहे, असे जर म्हटले तर ज्ञानोपदेशाचे आनर्थक्य होतें. कारण घटादिकांप्रमाणे प्रसिद्ध असलेल्या त्याचा ज्ञानोपदेश अर्थवान्—सार्थ, उपयोगी होत नाही. तस्मात् ब्रह्माला ज्ञातृत्व आहे असे म्हटले की, त्याच्या अनंतत्वाची अनुपपत्ति होते.

भाष्यं—सन्मात्रत्वं चानुपपन्नं ज्ञानकर्तृत्वादिविशेषवत्त्वे सति । सन्मात्रत्वं च सत्यत्वम्, तत्सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य प्रयोगाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः । ज्ञानं ब्रह्मेति कर्तृत्वा-दिकारकनिवृत्त्यर्थं मृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते । ज्ञानं ब्रह्मेतिवचनात्प्राप्तमन्तवत्त्वम् । लौकिकस्य ज्ञानस्यान्तवत्त्वदर्शनात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमाह—अनन्तमिति ॥

भाष्यार्थ—तसेच त्याला ज्ञानकर्तृत्वादि विशेषवत्त्व आहे, असे म्हटले की, त्याचे सन्मात्रत्व म्ह० केवळ सत्त्व अनुपपन्न होते. सन्मात्रत्व म्ह० सत्यत्व. कारण छान्दोग्यांत त्या सत्त्वा उद्देशून ' ते सत्य ' असे म्हटले आहे. तस्मात् सत्य व अनन्त या शब्दांसहवर्तमान ज्ञानशब्दाचा विशेषणत्वाने प्रयोग केलेला असल्यामुळे ज्ञानशब्द भावसाधन म्ह० भावव्युत्पत्तिक आहे. ' ज्ञानं ब्रह्म ' हे विशेषण कर्तृत्वादि कारकांची निवृत्ति करण्यासाठी व मृत्तिकादिकांप्रमाणे अचिद्रूपतेची [जडतेची] निवृत्ति करण्यासाठी योजले आहे. पण ' ज्ञानं ब्रह्म ' असे म्हटलेले असल्यामुळे ब्रह्माला अन्तवत्त्व प्राप्त होते. कारण लौकिक ज्ञानाला अन्तवत्त्व असते, असा अनुभव आहे. यास्तव त्याच्या निवृत्तीकरिता ' अनन्त ' असे म्हटले आहे. (सत्यादि शब्द ब्रह्माला इतर जडादि पदार्थांपासून व्यावृत्त करण्यासाठी आहेत, असे जे वर म्हटले आहे त्याविषयी ' सत्यादिनां० ' इत्यादि भाष्याने शंका—)

भाष्यं—सत्यादीनामनृतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वात्तद्विशेष्यस्य ब्रह्मण उत्पलादि-
ब्रह्मप्रसिद्धत्वात् “ मृगतृष्णाभ्रमासि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एष बन्ध्यासुतो
याति शशशृङ्गधनुर्धरः ॥ ” इतिवच्छून्यार्थतैव प्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति चेत् ॥

भाष्यार्थ—“ अहोपण, ‘ सत्यं ज्ञानं० ’ इत्यादि वाक्यांतलि सत्यादि शब्द अनृ-
तादि धर्मांची निवृत्ति करण्यासाठीं असल्यामुळे व विशेष्य जें ब्रह्म तें कमलादि इतर
विशेष्याप्रमाणें प्रसिद्ध नसल्यामुळे ‘ मृगजलांत स्नान केलेला, आकाशपुष्पांचा किरीट
मस्तकावर घातलेला व सशाच्या शिंगाचें धनुष्य धारण करणारा हा बंध्यापुत्र जात
आहे, ’ या वाक्याप्रमाणें ‘ सत्यं ज्ञानं० ’ या वाक्यालाहि शून्यार्थत्वच प्राप्त होतें. ”
(म्ह० कमलादिक विद्यमान पदार्थ प्रत्यक्षादि प्रमाणाचे विषय असतात. पण ब्रह्म
तसें नाही. केवळ सत्यादि पदेंच पदार्थाविषयीं प्रमाण होऊं शकत नाहींत. कारण तीं
केवळ व्यावृत्तीकरितां आहेत. यास्तव हें वाक्य शून्यार्थ आहे. म्ह० त्याचा अर्थ शून्य
आहे.) असें म्हणाल तर—

भाष्यं—न । लक्षणार्थत्वात् । विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थप्राधान्य-
मित्यवोचाम । शून्ये हि लक्ष्येऽनर्थकं लक्षणवचनं लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे न
शून्यार्थतेति । विशेषणार्थत्वेऽपि च सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव ॥

भाष्यार्थ—तें बरोबर नाही. कारण त्याला लक्षणार्थत्व आहे. [म्हणजे
तें वाक्य ब्रह्माच्या लक्षणाकरितां आहे.] सत्यादि शब्दांना विशेषणत्व जरी
असलें तरी लक्षणार्थाचें प्राधान्य आहे. म्ह० ते शब्द मुख्यतः लक्षणार्थ आहेत, असें
आम्हीं वर [पृष्ठ ७२] सांगितलें आहे. त्यांचें लक्ष्य जर शून्य असेल तर ‘ सत्यं ज्ञानं० ’
इत्यादि लक्षणवचन अनर्थक होईल. पण ज्यापक्षीं त्या वचनाला लक्षणार्थत्व आहे,
त्यापक्षीं त्याला शून्यार्थत्व नाही म्ह० त्याचें लक्ष्य शून्य नाही, असें आम्ही मानतो.
(विशेष्य कोणत्याहि प्रमाणानें सिद्ध होणारें असलें ह्मणजे पुरे आहे. तें कमलाप्रमाणें
प्रत्यक्षप्रमाणानेंच सिद्ध झालें पाहिजे, असा कांहीं नियम नाही. रज्जुसर्पादि मिथ्या
विषयाचें अधिष्ठान सत् असतें. प्रपंचहि दृश्य, जड, इत्यादि असल्यामुळे मिथ्या
आहे असें कळतें. त्यामुळे त्याचेंहि अधिष्ठान सत् संभवतें. त्याच्याच विशेष स्वरूपाचें
लक्षण सांगण्यासाठीं ‘ सत्यं ज्ञानं० ’ हें वाक्य आहे. त्यामुळे त्याचा अर्थ शून्य आहे
असें म्हणतां येत नाही. बरें, सत्यादि शब्दांना विशेषणार्थत्व आहे, असें समजलें तरी
कांहीं बिघडत नाही, असें ‘ विशेषणार्थत्वे ’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—) = सत्यादि
शब्दांना विशेषणार्थत्व आहे, असें जरी मानलें तरी त्यांच्या स्वार्थाचा—सत्यत्वादिकांचा

परिष्ठाग करितांच येत नाही. (निळें, मोठें इत्यादि विशेषणपदें विशेष्याला अपला अर्थ समर्पण करून लाल, लहान इत्यादि विरुद्ध अर्थाची व्यावृत्ति करितात, असेंच प्रसिद्ध आहे. त्याच न्यायानें 'सत्'-शब्द अबाधित सत्त्व या अर्थी प्रसिद्ध आहे; 'ज्ञान-' शब्द स्वप्रकाश विषयज्ञानामध्ये प्रसिद्ध आहे आणि 'अनंत-'शब्द व्यापक या अर्थी प्रसिद्ध आहे. त्यामुळें तीं तीन विशेषणें विशेष्य ब्रह्माला स्वार्थाचें समर्पण करून विरुद्ध अर्थाचें निवर्तन करितात. त्यामुळें त्यांचें केवल व्यावृत्तीतच पर्यवसान होतें, असें म्हणतां येत नाही, असा याचा अर्थ. शिवाय विशेषणाचें व्यावर्तकत्व व्यावर्त्य असलें तरच संभवतें. यास्तव ज्यांची व्यावृत्ति करावयाची ते धर्म नसल्यास सत्यादिकांचें विशेषण-त्वच अनुपपन्न होतें. त्यामुळें त्यांना विशेषण म्हणावयाचें झाल्यास त्यांचा अर्थहि शून्य नाही, असेंच समजणें भाग आहे, असें 'शून्यार्थत्वे हि०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—शून्यार्थत्वे हि सत्यादिशब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः । सत्याद्यर्थैरर्थवत्त्वे तु तद्विपरीतधर्मवद्भ्यो विशेषेभ्यो ब्रह्मणो विशेष्यस्य नियन्तृत्वमुपपद्यते । ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थेनार्थवानेव । तत्रानन्तशब्दोऽन्तवत्त्वप्रतिषेधद्वारेण विशेषणम् । सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थसमर्पणेनैव विशेषणे भवतः ॥

भाष्यार्थ—सत्यादि शब्दांना जर शून्यार्थत्व आहे, असें मानलें तर त्यांना विशेष्य-नियन्तृत्व आहे, असें समजणें अनुपपन्न होईल. (म्ह० ते शब्द विशेष्याचें नियमन करणारे आहेत, असें म्हणतां येणार नाहीं)=पण तेंच त्या शब्दांना सत्यादि अर्थीनीं अर्थवत्त्व आहे, असें जर समजलें तरच त्यांच्या विपरीत धर्मीनीं युक्त असलेल्या विषयांपासून विशेष्य ब्रह्माचें नियन्तृत्व उपपन्न होतें. ('ब्रह्मशब्दाचा अर्थ अप्रसिद्ध आहे' असें जें वाद्याचें म्हणणें आहे, त्याविषयीं 'ब्रह्मशब्दोऽपि०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—) =शिवाय ब्रह्मशब्दहि स्वतःच्या अर्थीनें अर्थवान्च आहे, (कारण 'बृह्' धातूपासून झालेल्या त्याचा वृद्धि-महत्त्व हा अर्थ आहे. तें महत्त्व देश-काल-वस्तुपरिच्छेदरहित आहे. त्यामुळें त्याचें पर्यवसान निरतिशय महत्त्वयुक्त धर्मी ब्रह्मामध्ये होतें. तस्मात् ब्रह्मशब्द वंध्यापुत्रादिशब्दांसारखा नाही, तर त्यांहून विलक्षण आहे. असो; आतां सत्यादि तीन विशेषणांचा अवान्तर भेद 'तत्रानन्त०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=सत्यादि तीन विशेषणांतील अनन्त हा शब्द ब्रह्माच्या अन्तवत्त्वाचा निषेध करून त्याच्या द्वारा ब्रह्माचें विशेषण होतो. पण सत्य व ज्ञान हे शब्द तर स्वतःचा अर्थ समर्पण करूनच विशेषणें होतात. [अनन्त या पदानें ब्रह्माचें आत्मैक्य सांगितलें आहे, अशा अभिप्रायानें ऐक्यामध्ये शास्त्राचें तात्पर्य आहे, असें 'तस्माद्वा०' इत्यादि भाष्यानें दाखवितात—]

भाष्यं—तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति ब्रह्मण्येवाऽऽत्मशब्दप्रयोगाद्भेदितुरात्मा ब्रह्म । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति च तत्प्रवेशाच्च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रा-
विशदिति च तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति । अतो वेदितुः स्वरूपं ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—याच वल्लीमध्ये पुढें 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' ह्य० त्या या प्रसिद्ध आत्म्यापासून आकाश झाला; असें म्हणून ब्रह्म या अर्थीच आत्म-
शब्दाचा प्रयोग केला आहे. त्यामुळें जाणणान्याचा आत्मा ब्रह्म आहे. 'या आनन्दमय आत्म्याला प्राप्त होतो,' म्ह० तो मी आहे असें जाणतो, असेंहि म्हटलें आहे. त्याचाच प्रवेश सांगितला आहे. 'त्या सर्व कार्यसमूहाला उत्पन्न करून तो स्रष्टा त्यांतच मागून शिरला.' अशा प्रकारें श्रुति त्याचाच जीवरूपानें शरीरप्रवेश दाखविते. यास्तव ब्रह्म वेत्याचें स्वरूप आहे. ('अहोपण, ब्रह्माचें आत्म्याशीं ऐक्य जर विवाक्षित असेल तर ज्ञानशब्दाचें भावसाधनत्वव्याख्यान बाधित होईल' अशी 'एवं तर्हि०' इत्यादि भाष्यानें शंका घेऊन समाधान करितात—)

भाष्यं—एवं तर्ह्यात्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वम् । आत्मा ज्ञातेति हि प्रसिद्धम् । सोऽकामयतेति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्वप्रसिद्धिः । अतो ज्ञानकर्तृत्वाज्ज्ञप्तिर्ब्रह्मे-
त्युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—असें जर असेल तर ब्रह्माला आत्मत्व असल्यामुळें ज्ञानकर्तृत्व आहे, असें होईल. कारण आत्मा ज्ञाता आहे ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. 'तो कामना—इच्छा करता झाला,' या वाक्यानें कामवान् ईश्वराच्या ज्ञानकर्तृत्वाची प्रकर्षानें सिद्धि होते. यास्तव ब्रह्माला ज्ञानाचें कर्तृत्व असल्यामुळें ब्रह्म ज्ञातिरूप आहे, हें म्हणणें अयुक्त आहे. (भावव्युत्पत्ति असंगत आहे. याविषयीच 'अनित्यत्व०' इत्यादि भाष्यानें आणखी हेतु—)

भाष्यं—अनित्यत्वप्रसङ्गाच्च । यदि नाम ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मण-
स्तथाऽप्यनित्यत्वं प्रसज्येत पारतन्त्र्यं च । धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात् । ज्ञानं च धात्वर्थोऽतोऽस्यानित्यत्वं परतन्त्रता च ॥

भाष्यार्थ—तसाच अनित्यत्व प्रसंगहि येतो. 'ज्ञप्तिः ज्ञानं' अशा भावव्युत्पत्तीनें ब्रह्माची भावरूपता जर घेतली तर त्याला अनित्यत्व व पारतन्त्र्य हीं दोन्ही प्राप्त होतात. कारण धात्वर्थाना कारकापेक्षत्व असतें. म्ह० धात्वर्थाला कर्ता, कर्म इत्यादि कारकांची अपेक्षा असते. 'ज्ञप्' धातूचा ज्ञान हा अर्थ आहे. त्यामुळें त्याला अनित्यत्व व पारतन्त्र्य आहे. [वृत्तिमत् अन्तःकरणोपहितत्व-या रूपानें आत्म्याला ज्ञातृत्व आहे, स्वतः नाही व अन्तःकरणवृत्ति-उपाईतत्व या रूपानें ज्ञानाला कार्यत्व आहे. त्यामुळें ब्रह्माच।

—आत्म्याचा अभेद जरी असला तरी त्याला ज्ञानकर्तृत्व किंवा कार्यत्व प्राप्त होत नाही, असें 'न स्वरूप०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—न, स्वरूपाव्यतिरेकेण कार्यत्वोपचारात् । आत्मनः स्वरूपं ज्ञप्तिर्न ततो व्यतिरिच्यतेऽतो नित्यैव तथाऽपि बुद्धेरुपाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकारेण परिणामिन्या ये शब्दाद्याकारावभासास्त आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवाऽत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते । तस्मादात्मविज्ञानावभासाश्च ते विज्ञानशब्दाद्याश्च धात्वर्थभूता आत्मन एव धर्मा विक्रियारूपा इत्यविवेकिभिः परिकल्प्यन्ते ॥

भाष्यार्थ—पण ही शंका बरोबर नाही. कारण तें ज्ञान ब्रह्माच्या स्वरूपाहून व्यतिरिक्त नसल्यामुळें त्याला 'कार्य' असें जें ह्मटलें आहे तें औपचारिक आहे. ज्ञप्ति हें आत्म्याचें स्वरूप आहे. त्यामुळें तें त्याहून निराळें नाही. यास्तव ती शक्ति नित्यच आहे. तथापि चक्षुरादि इंद्रियांच्या द्वारा बाहेर पडून विषयांच्या आकारानें परिणाम पावणाऱ्या उपाधिरूप बुद्धीचे जे शब्दाद्याकारानें अवभास होतात ते आत्मविज्ञानाचे विषयभूत असून उत्पन्न होत असतांना आत्मविज्ञानानें व्याप्त होत्यातेच उत्पन्न होतात. म्हणून ते धात्वर्थभूत व विज्ञानशब्दाद्याच्य असे आत्मविज्ञानाचे अवभास, आत्म्याचेच विकाररूप धर्म आहेत, अशी अविवेक्यांकडून परिकल्पना केली जाते.

भाष्यं—यत्तु यद्ब्रह्मणो विज्ञानं तत्सवितृप्रकाशवदन्युष्णवश्च ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तं स्वरूपमेव तन्न तत्कारणान्तरसव्यपेक्षम् । नित्यस्वरूपत्वात् । सर्वभावानां च तेनाविभक्तदेशकालत्वात्कालाकाशादिकारणत्वाच्च निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च न तस्यान्यदविज्ञेयं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वाऽस्ति तस्मात्सर्वज्ञं तद्ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—परंतु त्या ब्रह्माचें जें विज्ञान तें सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें किंवा अग्नीच्या उष्णतेप्रमाणें ब्रह्मस्वरूपाहून व्यतिरिक्त नाही. तें त्याचें स्वरूपच आहे. तें दुसऱ्या कारणाची अपेक्षा कारणारें नाही. कारण त्याला नित्यस्वरूपता आहे; (ज्ञान जर नित्य आहे तर ब्रह्माला त्याचें कर्तृत्व नाही, मग त्याला सर्वज्ञत्व तरी कसें? अशी आशंका घेऊन 'सर्वभावानां०' इत्यादि सांगतात—)=सर्व भावपदार्थांना त्याहून अविभक्त देशकालत्व आहे; (म्हणजे सर्व भावांचा देश व काल ब्रह्माच्या देश-कालाहून पृथक् नाही. ब्रह्माच्या देशांत व कालांतच त्यांच्या देशांचा व कालाचा अन्तर्भाव होतो. ज्ञानसांनिध्यानेंच विषयाची सिद्धि होते. सर्व संवित्त्वभाव—ज्ञानस्वभाव ब्रह्मानें अव्यवहित—व्याप्त आहे, म्हणून ब्रह्म सर्वज्ञ आहे असा उपचार केला जातो.)=तसेंच तें ब्रह्म काल, आकाश इत्यादिकांचेंहि कारण आहे व निरतिशय सूक्ष्म आहे. त्यामुळें त्या ब्रह्माला न कळणारें असें दुसरें सूक्ष्म,

आड असलेलें, दूर असलेलें, भूतकालीन, वर्तमानकालीन किंवा भविष्यत्कालीन कांहीं नाहीं. यास्तव तें ब्रह्म सर्वज्ञ आहे. (ब्रह्मामध्ये नित्य ज्ञान असतें, याविषयीं भंत्राची 'मंत्र-वर्णाच्च०' इत्यादि भाष्यानें संमति दाखवितात—)

भाष्यं—मन्त्रवर्णाच्च—“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणो-
त्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्न्यं पुरुषं महान्तम्”
इति । “ न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीय-
मस्ति ” इत्यादिश्रुतेश्च ॥

भाष्यार्थ—अशा अर्थाचा मंत्रवर्णहि आहे. “ तो परमात्मा हस्त-पादरहित पण मोठा वेगवान् (दूर जाणारा) व हात नसतांनाहि सर्व ग्रहण करणारा आहे. तो चक्षुरिन्द्रियरहित असूनहि सर्व पाहतो. श्रोत्रेन्द्रियरहित असूनहि ऐकतो. तो अन्तःकरण-ज्ञान्य असला तरी सर्व वेद्याला जाणतो. पण त्याचा जाणता—त्याला जाणणारा—दुसरा कोणी नाहीं. तो सर्वांचें कारण असल्यामुळें त्याला अग्न्य—प्रथम, परिपूर्ण असल्यामुळें पुरुष व महान् असें म्हणतात. ” श्वे. ३. ९ सु. उ. पृ. ९३९. असा मंत्र आहे. आणि “ विज्ञात्याच्या विज्ञानशक्तीचा विशेष प्रकारें—सर्वथा लोप संभवत नाहीं, कारण त्याला अविनाशित्व आहे. तें द्वितीय नाहीच ” बृ. भा ४. ३. ३० सु. उ. पृ. ६८१. इत्यादि श्रुति आहे. (त्यामुळें, 'ब्रह्म अनित्य आहे. कारण त्याला ज्ञानत्व आहे; लौकिक ज्ञानाप्रमाणें, ' हें अनुमानहि बाधित होतें, असें ' विज्ञातृस्वरूपाख्य० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

**भाष्यं—विज्ञातृस्वरूपाख्यव्यतिरेकात्करणादिनिमित्तानपेक्षत्वाच्च ब्रह्मणो ज्ञान-
स्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिरतो नैव धात्वर्थस्तदक्रियारूपत्वात् । अत एव
च न ज्ञानकर्तृ, तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म । तथाऽपि तदाभास-
वाचकेन बुद्धिधर्मविषयेण ज्ञानशब्देन तल्लक्ष्यते न तूच्यते । शब्दप्रवृत्तिहेतु-
जात्यादिधर्मरहितत्वात् ॥**

भाष्यार्थ—विज्ञातृस्वरूपाख्य ज्ञानाहून तें ज्ञान पृथक् आहे व त्याला करणादि-निमित्तांची अपेक्षा नाहीं. त्यामुळें ब्रह्माला ज्ञानस्वरूपत्व जरी असलें तरी त्याच्या नित्य-त्वाची आधिक्यानें सिद्धि होते. (लौकिकज्ञान करणादि सापेक्ष असल्यामुळें त्याला अनित्यत्व आहे. पण आत्मस्वरूपज्ञान करणादि सापेक्ष नाहीं. कारण सर्व इंद्रियांचा ध्यापार ज्ञांत जरी झाला तरी सुपुर्तीत स्वरूपज्ञान असतें. कारण तें जर नसतें तर सुपुर्तीची सिद्धिच झाली नसती, व त्यामुळें निजून उठल्यावर ' मी सुखानें निजलों होतो ' असा परामर्श—स्मरण झालें नसतें. भास्तव श्रुतितत्पर्यगम्य अर्थामध्ये सामान्यतोदृष्ट

अनुमानाच्चा प्रवेश होत नाही, असा भावार्थ. 'आत्म्याचें स्वरूपभूतज्ञान कारकसाध्य आहे. कारण तो धात्वर्थ आहे. ज्ञान हा 'ज्ञा-'धातूचा अर्थ म्ह० क्रिया आहे,' हेहि अनुमान असिद्ध आहे, असें 'अतो नैव धात्वर्थः०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—) =त्यामुळे—नित्य आत्मस्वरूपत्वामुळेच तें ज्ञान हा धात्वर्थहि नव्हेच. कारण तें ज्ञान क्रियारूप नाही. म्हणूनच ब्रह्म ज्ञानकर्तृहि नाही. (म्ह० ज्ञानाच्या नित्यत्वामुळेच ब्रह्माळा ज्ञानाचें कर्तृहि म्हणतां येत नाही.) त्यामुळेच—लौकिक अनित्य ज्ञानाहून हें ज्ञान विलक्षण असल्यामुळेच तें ब्रह्म ज्ञानशब्दाच्याहि नव्हे. (म्हणजे 'ज्ञान' या वाचक शब्दान्चा तें वाच्य—अर्थहि नाही. त्याला ज्ञान असेहि म्हणतां येत नाही. तर मग 'विज्ञानं ब्रह्म' असा प्रयोग कसा होतो ? उत्तर—)=' तथापि ' ज्ञानाच्या आभासाचा वाचक व बुद्धिधर्मविषय असा जो ज्ञानशब्द त्याच्या योगानें तें लक्षिलें जातें; बोललें जात नाही. कारण तें शब्दाच्या प्रवृत्तीचें निमित्त अशा जाति, गुण, क्रिया व संबंध या धर्मांनीं रहित आहे.

भाष्यं—तथा सत्यशब्देनापि । सर्वविशेषप्रत्यस्तमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो बाह्य-सत्तासामान्यविषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते सत्यं ब्रह्मेति न तु सत्यशब्दवाच्यमेव ब्रह्म । एवं सत्यादिशब्दा इतरेतरसंनिधावन्योन्यनियम्यनियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दवाच्यान्तान्निवर्तका ब्रह्मणो लक्षणार्थाश्च भवन्तीत्यतः सिद्धं “ यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ” “ अनिरुक्तेऽनिलयने ” इति चावाच्यत्वं नीलोत्पलवद्वाक्यार्थत्वं च ब्रह्मणः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें तें ब्रह्म सत्यशब्दानेहि वाच्य नाही. कारण त्याचें स्वरूप सर्व विशेषरून्य आहे. यास्तव बाह्य सत्तासामान्य हा ज्याचा विषय—अर्थ आहे अशा सत्यशब्दानें तें 'सत्यं ब्रह्म' अशा रीतीनें लक्षित होतें. पण तें ब्रह्म सत्यशब्दवाच्यच नाही. येणेंप्रमाणें सत्य, ज्ञान व अनन्त हे शब्द एकमेकांच्या संनिध एकमेकांचे नियम्यनियामक होऊन सत्यादिशब्दांच्या अर्थापासून ब्रह्माची निवृत्ति करणारे व त्याच्या लक्षणाच्या उपयोगीं असे होतात. तस्मात् 'मनासह वाणी ज्याला प्राप्त न होतांच निवृत्त होतात;' सु.उ.पृ.२१६ 'अनिरुक्त, अनिलयन'—२२३—इत्यादि वाक्यांवरून ब्रह्माचें अवाच्यत्व व नील कमलाप्रमाणें अवाक्यार्थत्व सिद्ध झालें. (म्ह० वाचकज्ञातीनें हीं पदे ब्रह्माचा बोध करितात, असें मानलेलें नसल्यामुळे तें सत्यादिशब्दांचें वाच्य होत नाही व सर्व अनिष्टांचा व्यवच्छेद करून एका ब्रह्मालाच लक्ष्यत्व मानलेलें असल्यामुळे त्याला गुण-गुणी इत्यादि संसर्ग-वाक्यार्थत्व नाही, असा भावार्थ)

श्रुतिः—यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

अर्थः—जो बुद्धिगुहेत परम आकाशांत स्थित असलेल्या त्याला जाणतो;

भाष्यं—तद्यथाव्याख्यातं ब्रह्म यो वेद विजानाति निहितं स्थितं गुहायाम् ।
गूहेतः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिः ।
गूढावस्यां भोगापवर्गौ पुरुषार्थाविति वा तस्यां परमे प्रकृष्टे व्योमन्व्योमन्याका-
शेऽव्याकृताख्ये । तद्धि परमं व्योम “ एतस्मिन्स्वल्बक्षरे गार्ग्याकाशः ” इत्य-
क्षरसंनिकर्षात् । गुहायां व्योम्नीति वा सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव
गुहा । तत्रापि निगूढाः सर्वे पदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वात्सूक्ष्मतरत्वाच्च ।
तस्मिन्नन्तर्निहितं ब्रह्म । हार्दमेव तु परमं व्योमेति न्याय्यं विज्ञानाद्गत्वे-
नोपासनाद्गत्वेन व्योम्नो विवक्षितत्वात् ॥

भाष्यार्थ—वर जसें व्याख्यान केले आहे तशा प्रकारचे तें ब्रह्म जो गुहेमध्ये
निहित—स्थित आहे, असें जाणतो ‘गूहू—संवरणे’ असा पाणिनीचा धातुपाठ आहे. त्या
संवरण म्हणजे आच्छादन या अर्थी असलेल्या गूहू-धातुपासून गुहा हा शब्द झाला
आहे. ज्ञान, ज्ञातृ व ज्ञेय हे पदार्थ जिच्यामध्ये अगदी गूढ आहेत ती गुहा म्हणजे
बुद्धि. किंवा जिच्यामध्ये भोग व मोक्ष हे पुरुषार्थ अत्यंत गूढ आहेत ती गुहा.
तिच्यांतील परम म्हणजे प्रकृष्ट—अतिशय उत्कृष्ट अव्याकृतसंज्ञक आकाशांत (तें ब्रह्म
स्थित आहे, असें जो जाणतो) कारण तें अव्याकृतच परम आकाश आहे, कारण “ हे
गार्गी, खरोखर या अक्षरामध्ये आकाश ओतप्रोत आहे. ” सु.उ.पृ.६३८ अशा अर्थाच्या
श्रुतींत त्या आकाशाशी अक्षराचा संनिकर्ष सांगितला आहे. (संनिकर्ष म्हणजे सामीप्य)
किंवा ‘गुहायां व्योम्नि’ या दोन पदांचें सामानाधिकरण्य असल्यामुळे अव्याकृताकाशच
‘गुहा’आहे. त्या गुहेतहि सर्व पदार्थ त्रिकालीं निगूढ आहेत. कारण तें अव्याकृताकाश
सर्वांचें कारण आहे व अतिशय सूक्ष्म आहे. त्याच्या आंत ब्रह्म स्थित आहे. (वर
गुहा शब्दाचे दोन अर्थ केले आहेत. एक गुहा म्ह० बुद्धि व दुसरा गुहा म्ह० अव्याकृत
आकाशच. पहिल्या अर्थी बुद्धींत अनुगत असलेलें जें अव्याकृत आकाश त्यांत ब्रह्म
आहे, असा अर्थ होतो. आकाशशब्दाचा भूताकाश हा मुख्य अर्थ आहे. पण भूताकाश
कार्य असल्यामुळे अपर आहे व अव्याकृताकाश कारण असल्यामुळे पर आहे. त्याच-
प्रमाणें अव्याकृताचें अक्षर ब्रह्माशी सामीप्य आहे. त्यामुळे त्यांत तें राहते, असें म्ह-
णतां येतें. म्हणून येथें व्योमशब्दानें अव्याकृत लक्षित होतें. पण ‘गुहायां’ व ‘व्यो-
मन् (व्योम्नि)’ हीं दोन पदे व्यधिकरण नसून समानाधिकरण आहेत; म्हणजे त्यांच्या
मध्ये विशेषण-विशेष्यभाव आहे, असें जर समजलें तर अव्याकृत हीच गुहा असून
त्यांत ब्रह्म स्थित आहे, असा अर्थ निष्पन्न होतो. पण भाष्यकारांनीं हीं दोन्ही व्याख्यानें

पूर्वीच्या व्याख्यात्यांच्या अनुरोधाने केली आहेत. त्यांना स्वतःला तीं संमत नाहीत. यास्तव आतां स्वतःचा अभिप्राय प्रकट करितात—)='तु हार्द एव परमं व्योम इति न्याय्यं' (परमे व्योमन् (व्योम्नि) गुहायां ब्रह्म (साक्षितया) निहितं अभिव्यक्तं इति व्याख्यानं युक्तम्)=पण हृदयावच्छिन्न आकाशांत जी 'बुद्धि' या नांवाची गुहा आहे तिच्यामध्ये ब्रह्म साक्षिरूपाने अभिव्यक्त झाले आहे, असें व्याख्यान करणे, सयुक्तिक आहे. (कारण द्रष्टव्याशीं अभिन्न असलेल्या ब्रह्माचे अपरोक्ष ज्ञान हृदयांतच होतें.) कारण तें आकाश विज्ञानाचें अंग व उपासनेचें अंग या रूपाने विवक्षित आहे. (पण भूताकाशाला 'परम व्योम' म्हणणें उपपन्न होत नाही, असें जें म्हटलें आहे त्याचें उत्तर 'यो वै०' या भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—“यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय आकाशः” इति श्रुत्यन्तरात्प्रसिद्धं हार्दस्य व्योम्नः परमत्वम् । तस्मिन्हार्दे व्योम्नि या बुद्धिर्गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म तद्वृत्त्या विविक्ततयोपलभ्यत इति । न ह्यन्यथा विशिष्टदेशकालसंबन्धोऽस्ति ब्रह्मणः सर्वगतत्वाभिर्विशेषत्वाच्च ॥

भाष्यार्थ—“तो जो शरीरसंज्ञक पुरुषाच्या बाहेरील आकाश; जो पुरुषाच्या आंतील आकाश व जो हा हृदयांत आकाश” अशा दुसऱ्या श्रुतीवरून हृदयस्थ आकाशाचें परमत्व प्रसिद्ध आहे. त्या हार्द (हृदयगत) आकाशांत जी बुद्धि-गुहा तिच्यामध्ये ब्रह्म निहित आहे. कारण बुद्धिवृत्तीनें तें अगदीं पृथक्पणें उपलब्ध होतें. (अहोपण, निहित म्हणजे स्थित, असें असतांना त्याचें व्याख्यान-अगदीं पृथक्पणें उपलब्ध होतें-असें कसें करतां? म्हणून कोणी विचारील तर 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—) =कारण त्यावांचून (म्ह० अविद्यावस्थेंत उपलब्ध होणें, यावांचून) ब्रह्माचा विशिष्ट देश व काल यांच्याशीं संबंध असत नाही. कारण तें सर्वगत व निर्विशेष आहे.

श्रुतिः—सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

अर्थ—तो सर्व कामांना एकाचवेळीं भोगतो. कशांनं? सर्वज्ञ ब्रह्मानें.

भाष्यं—स एवं ब्रह्म विजानन्किमित्याह-अश्नुते भुङ्क्ते सर्वाभिरवाशिष्टान्कामान्भोगानित्यर्थः । किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेण नेत्याह । सह युगपदेकक्षणोपारूढानैवैकयोपलब्ध्या सवितृप्रकाशवन्नित्यया ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्त्या यामबोचाम सत्यं ज्ञानमनन्तमिति । एतत्तदुच्यते—ब्रह्मणा सहेति ॥

भाष्यार्थ—तो अशा रीतीनें ब्रह्माला जाणणारा काय करतो, तें श्रुति सांगते-तो सर्व म्ह० निःशेष कामांना म्ह० भोगांना, असा अर्थ; भोगतो. तो आह्मां-तुम्हांप्रमाणें

पुत्र; स्वर्ग इत्यादि भोगांना पर्यायानें (म्ह० क्रमानें) भोगतो कीं काय, तर नाही, असें वेद सांगतो. तो 'सह'—एकाच वेळीं भोगतो. एका क्षणांतच बुद्धीवर आरूढ झालेल्या सर्व भोगांस ब्रह्मस्वरूपाहून व्यतिरिक्त नसलेल्या व सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें नित्य असलेल्या उपलब्धीनें—ज्ञानीनें तो त्यांस भोगतो. त्या उपलब्धीलाच आम्हीं सत्य, ज्ञान व अनन्त असें वर म्हटलें आहे. 'ब्रह्मणा सह' अशा या वाक्यानें हा अर्थ सांगितला जातो—

भाष्य—ब्रह्मभूतो विद्वान्ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वाङ्कामान्सहाश्नुते, न यथोपाधिकृतेन स्वरूपेणाऽऽत्मना जलसूर्यकादिवत्प्रतिबिम्बभूतेन सांसारिकेण धर्मादिनिमित्तापेक्षांश्चक्षुरादिकरणापेक्षांश्च कामान्पर्यायेणाश्नुते लोकः कथं तर्हि यथोक्तेन प्रकारेण सर्वज्ञेन सर्वगतेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्मादिनिमित्तानपेक्षांश्चक्षुरादिकरणनिरपेक्षांश्च सर्वाङ्कामान्सहैवाश्नुत इत्यर्थः । विपश्चिता मेधाविना सर्वज्ञेन । तद्वि वैपश्चित्यं यत्सर्वज्ञत्वं तेन सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणाऽश्नुत इति । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्मभूत विद्वान् ब्रह्मस्वरूपानेंच सर्व कामांचा एकाच वेळीं उपभोग घेतो, म्हणजे ज्याप्रमाणें इतर सर्व लोक उपाधिकृत स्वरूपानें म्हणजे जलांतील सूर्याच्या प्रतिबिंबाप्रमाणें वेगवेगळे प्रतिबिम्बभूत सांसारिक आत्म्याच्या योगानें धर्मादि निमित्तांची व चक्षुरादि इंद्रियांची—साधनांची ज्यांना अपेक्षा आहे अशा कामांना क्रमानें भोगतात त्याप्रमाणें तो धर्मादि निमित्तापेक्ष व इंद्रियापेक्ष भोग औपाधिक आत्म्याच्या योगानें क्रमानें भोगीत नाही, तर तो वर सांगितलेल्या प्रकारच्या सर्वज्ञ, सर्वगत, नित्यब्रह्मात्मस्वरूप अशा सर्वात्मरूपानें ज्यांना धर्मादि निमित्तांची व चक्षुरादि इंद्रियांची अपेक्षा नाही अशा सर्व कामांस एकाच वेळीं भोगतो, असा याचा अर्थ. विपश्चित् म्ह० मेधावी, सर्वज्ञ अशा ब्रह्माच्या योगानें; जें सर्वज्ञत्व तेंच विपश्चित्त्व होय. यास्तव त्या सर्वज्ञस्वरूप ब्रह्मानें पुरुष उपभोग घेतो. मूळ श्रुतींत 'विपश्चिता इति' असा जो 'इति' शब्द आहे तो मंत्राच्या परिसमाप्त्यर्थ आहे. (जे सुखाचे प्रकार हिरण्यगर्भादि उपाधींमध्ये भोग्यत्वानें अभिमत आहेत ते सर्व ब्रह्मानन्दाहून भिन्न नाहीत. त्यामुळे ब्रह्मीभूत विद्वान् सर्व आनंदांचा उपभोग घेतो. म्हणून गौण रीतीनें 'सर्वां च कामान्' असें मुळांत बहुवचन योजलें आहे. पुढील ग्रंथाच्या अवतरणार्थ मानील ग्रंथाचा अनुवाद 'सर्व एव' या भाष्यानें करितात—)

भाष्य—सर्व एव ब्रह्मवर्धो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितः । स च सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतो मन्त्रेण व्याख्यातः । पुनस्तस्यैव विस्तरेणार्थनिर्णयः कर्त्तव्य इत्युत्तरस्तद्वृत्तिस्थानीयो मन्थ आरभ्यते तस्माद्वा एतस्मादित्यादिः ॥

भाष्यार्थ—‘ब्रह्मविद्वाप्नोति परं’ या ब्राह्मणवाक्यानें या वल्लीक्त सर्वक अर्थ सूत्रित केला आहे व त्या सूत्रित अर्थाचें मंत्रानें संक्षेपतः व्याख्यान केलें आहे. पण पुनरपि त्याचाच विस्तारानें अर्थनिर्णय करावा म्हणून त्याच्याच वृत्तीप्रमाणें असलेला फुटील ‘तस्माद्वा एतस्मात्०’ इत्यादि ग्रंथ आरंभिला जात आहे.

भाष्य—तत्र च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तं मन्त्रादौ तत्कथं सत्यं ज्ञानमनन्तं चेत्सक्त आहे । तत्र त्रिविधं ज्ञानन्यं देशतः कालतो वस्तुतश्चेति । तद्यथा देशतोऽनन्त आकाशो न हि देशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति । न तु कालतश्चाऽऽनन्तं वस्तुतश्चाऽऽकाशस्य । कस्मात्कार्यत्वात् । नैवं ब्रह्मण आकाशवत्कालतोऽप्यन्तत्त्वमकार्यत्वात् । कार्यं हि वस्तु कालेन परिच्छिद्यते । अकार्यं च ब्रह्म । तस्मात्कालतोऽप्यनन्तम् । तथा वस्तुतः ॥

भाष्यार्थ—(ब्रह्म आकाशादिकांचें कारण आहे, असें सांगून त्याच्या आनन्त्याचा विस्तार करावयासाठीं पुढील ग्रंथ आहे, असें दाखविण्याच्या उद्देशानें सत्यादि-शब्दांच्या विशेष अर्थाचा अनुवाद करितात—) = त्या मंत्रांत आरंभीच ‘सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म’ असें म्हटलें. पण तें सत्य, ज्ञान व अनन्त कसें? म्हणून कोणी विचारील, त्यासाठीं सांगतात—त्यांतील आनन्त्य तीन प्रकारचें आहे. देशतः, कालतः व वस्तुतः. जसें—आकाश देशतः अनन्त आहे. कारण त्याचा देशतः परिच्छेद होत नाही. पण आकाशाचें आनन्त्य कालतः व वस्तुतः नाही. कां? तर तें कार्य आहे. पण ब्रह्माला तसें आकाशाप्रमाणें कालतः सुद्धां अन्तवत्च नाही. कारण तें कार्य नाही. कार्य वस्तुच कालाकडून परिच्छिन्न केली जाते. ब्रह्म तर अकार्य आहे. त्यामुळें तें कालतःहि अनन्त आहे. तसेंच त्याला वस्तुतःहि आनन्त्य आहे.

भाष्यं—कथं पुनर्वस्तुत आनन्त्यं सर्वानन्यत्वात् । भिन्नं हि वस्तु वस्त्वन्तरस्यान्तो भवति । वस्त्वन्तरबुद्धिर्हि प्रसक्ता वस्त्वन्तराभिवर्तते । यतो यस्व बुद्धेर्विनिवृत्तिः स तस्यान्तः । तद्यथा गोत्वबुद्धिरश्वत्वाद्भिनिवर्तते इत्यश्वन्वान्तं गोत्वमित्यन्तवदेव भवति । स चान्तो भिन्नेषु वस्तुषु दृष्टो नैवं ब्रह्मणो भेदः । अतो वस्तुतोऽप्यानन्त्यम् ।

भाष्यार्थ—वस्तुतः आनन्त्य कसें तर तें सर्वोशीं अनन्य आहे, म्हणून. (म्ह० तें कोणत्याहि पदार्थाहून पृथक् नाही.) = भिन्न वस्तुच दुसऱ्या वस्तूचा अंत होते. (घटाहून पट भिन्न आहे. त्यामुळें तो घटाचा परिच्छेदक आहे.) = कारण वस्तूच्या एखाद्या वस्तूचे ठिकाणीं प्रसक्त झालेली बुद्धि त्याहून इतर वस्तूपासून निवृत्त होते. ज्या पदार्थापासून ज्या पदार्थाविषयीची बुद्धि निवृत्त होते तो पदार्थ त्याचा अन्त आहे. जबाः

गोत्वबुद्धि अश्वत्वबुद्धीपासून निवृत्त होते. म्हणून गोत्व अश्वत्वान्त आहे. (म्ह० गो-
त्वाचा अश्वत्वानें अंत-परिच्छेद होतो.) यास्तव तें गोत्व अन्तवत्च आहे आणि तो
(अशा प्रकारचा) अन्त भिन्नवस्तूंमध्येच अनुभवास येतो. ब्रह्माचा तसा अन्त अनु-
भवास येत नाही. यास्तव ब्रह्माला वस्तुतःहि आनन्त्य आहे.

भाष्यं—कथं पुनः सर्वानन्यत्वं ब्रह्मण इति । उच्यते सर्ववस्तुकारणत्वात् ।
सर्वेषां हि वस्तूनां कालाकाशादीनां कारणं ब्रह्म । कार्यापेक्षया वस्तुतोऽन्तवत्त्व-
मिति चेन्न । अनृतत्वात्कार्यवस्तुनः । न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तु-
तोऽस्ति । यतः कारणबुद्धिर्विनिवर्तेत । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् ॥

भाष्यार्थ—पण ब्रह्माला सर्वांशीं अनन्यत्व कसें आहे, म्हणून विचाराल तर सांगतों.
तें सर्व वस्तूंचें कारण आहे; म्हणून त्याला सर्वांनन्यत्व आहे. काल, आकाश इत्यादि सर्व
वस्तूंचें ब्रह्म कारण आहे. पण कार्याच्या अपेक्षेनें ब्रह्माला वस्तुतः अन्तवत्त्व आहे, म्हणून
म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण कार्यरूप वस्तूला मिथ्यात्व आहे. कार्य म्हणून
कारणाहून निराळें वस्तुतः कांहीं नाही, कीं ज्या कार्यापासून कारणबुद्धि निवृत्त होऊं
शकेल! “ मातीचा विकार नुस्ता वाणीनेंच आरंभ करतां येण्याजोगा—नुस्तें नांव आहे.
मृत्तिकाच काय ती सत्य आहे. ” अशाप्रकारें सत्-च सत्य आहे. असें सांगणारी
दुसरी श्रुति आहे.

भाष्यं—तस्मादाकाशादिकारणत्वाद्देशतस्तावदनन्तं ब्रह्म आकाशो ह्यनन्त
इति प्रसिद्धं देशतस्तस्य चायं कारणं तस्मात्प्रसिद्धं देशत आत्मन आनन्त्यम् । न
ह्यसर्वगतात्सर्वगतमुत्पद्यमानं लोके किञ्चिद्दृश्यते । अतो निरतिशयमात्मन आन-
न्त्यं देशतस्तथाऽकार्यत्वात्कालतस्तद्भिन्नवस्त्वन्तराभावाच्च वस्तुतोऽत एव निर-
तिशयसत्यत्वम् ॥

भाष्यार्थ—तस्मात् आकाशादिकांचें कारण असल्यामुळें ब्रह्म देशतः तर अनन्त
आहेच. कारण आकाश देशतः अनन्त आहे, हें तर प्रसिद्ध आहे व हा आत्मा (ब्रह्म)
त्याचें कारण आहे. त्यामुळें आत्म्याचें देशतः आनन्त्य सिद्ध झालें. कारण व्यवहारांत
असर्वगत (म्ह० अव्यापक) पदार्थापासून कोणतीहि सर्वगत (म्ह० व्यापक) वस्तु
उत्पन्न होते, असें आढळत नाही. यास्तव आत्म्याचें देशतः अनन्तत्व निरतिशय आहे.
त्याचप्रमाणें तो आत्मा कार्य नसल्यामुळें कालतःहि अनन्त आहे; आणि त्याहून भिन्न
अशी दुसरी वस्तु नसल्यामुळें वस्तुतः अनन्त आहे. त्यामुळेंच त्या आत्म्याला निरति-
शय-सत्यत्वहि आहे. (निरतिशय आनन्त्यामुळेंच त्याचें सत्यत्वहि सिद्ध होतें. कारण

परिच्छिन्न पदार्थांलाच असत्यत्व असते. असो; याप्रमाणे पुढील सृष्टिवाक्याचें तात्पर्य सांगून भाष्यकार त्या वाक्याच्या पदांचें व्याख्यान करितात—)

श्रुतिः—तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायो-
रग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् ।
अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ।

अर्थ—त्या या आत्म्यापासून आकाश उत्पन्न झालें. आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून आप, आपापासून पृथिवी, पृथिवीमध्ये ओषधि, ओषधीपासून अन्न, अन्नापासून पुरुष, तोच हा पुरुष अन्नरसमय आहे.

भाष्यं—तस्मादिति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । एतस्मादिति मन्त्रवा-
क्येनानन्तरं यथालक्षितम् । यद्ब्रह्माऽऽदौ ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितं यच्च सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तरमेव लक्षितं तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्मशब्दवा-
च्यात् । आत्मा हि तत्सर्वस्य तत्सत्यं स आत्मेति श्रुत्यन्तरादतो ब्रह्माऽऽत्मा ।
तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपादाकाशः संभूतः समुत्पन्नः ॥

भाष्यार्थ—‘तस्मात्’ या पदांतील ‘तत्’ या शब्दानें मूल वाक्यानें सूत्रित केलेल्या ब्रह्माचा परामर्श केला जातो व मंत्रवाक्यानें त्यानंतर जसें लक्षण सांगितलें आहे तशा ब्रह्माचा ‘एतस्मात्’ या वाक्यांतील ‘एतत्’ या शब्दानें परामर्श केला आहे. यास्तव जें ब्रह्म आरंभीं ब्राह्मणवाक्यानें सूत्रित केलें आहे व जें ब्रह्म त्यानंतर लागलेंच ‘सत्यं ज्ञानं अनन्तं,’ अशा रीतीनें लक्षित केलें आहे त्या ब्रह्मापासून—आत्मशब्दवाच्य ब्रह्मा-पासून, कारण ब्रह्म सर्वांचा आत्मा आहे. कारण ‘तें सत्च सत्य आहे. तो आत्मा आहे,’—छां. भा.६.८. सु. उ.पृ. ४३३.—अशी दुसरी श्रुति आहे. त्यामुळें ब्रह्म आत्मा आहे. त्या ह्या आत्मस्वरूप ब्रह्मापासून आकाश उत्पन्न झालें.

भाष्यं—आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम् । तस्मादाका-
शात्स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण च कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः संभूत इत्यनुव-
र्तते । वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च त्रिगुणोऽग्निः संभूतः । अग्नेः स्वेन
रसगुणेन पूर्वैश्च त्रिभिश्चतुर्गुणा आपः संभूताः । अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वै-
श्चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी संभूता । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् ।
अन्नाद्रेतोरूपेण परिणतात्पुरुषः शिरःपाण्याद्याकृतिमान् ॥

भाष्यार्थ—आकाश म्हणजे शब्द हा ज्याचा गुण आहे व जो मूर्त द्रव्यांना अव-काश देतो तो पदार्थ. त्या आकाशापासून स्वतःच्या स्पर्शगुणानें व पूर्वीच्या शब्द या कारणगुणानें द्विगुण वायु उत्पन्न झाला. (पहिल्या पर्यायांतील ‘संभूतः’ या पदाची

सर्वत्र अनुवृत्ति कशवी.) वायूपासून स्वतःच्या रूपगुणानें व पूर्वीच्या दोन गुणांनी युक्त असा त्रिगुण अग्नि झाला. अग्नीपासून स्वतःच्या रसगुणानें व पूर्वीच्या तीन गुणांनी युक्त असें चक्षुरीण आप झालें. आपापासून स्वतःच्या गंधगुणानें व पूर्वीच्या चार गुणांनी युक्त अग्नी पंचगुणा पृथिवी झाली. पृथिवीपासून ओषधी झाल्या. ओषधीपासून अन्न, वीर्याच्या रूपानें परिणत झालेल्या अन्नापासून मस्तक, हात, पाय इत्यादि आकृतींनी युक्त असलेला पुरुष झाला.

भाष्यं—स चा एष पुरुषोऽन्नरसमयोऽन्नरसविकारः । पुरुषाकृतिभावितं हि सर्वेभ्योऽङ्गोभ्यस्तेजः संभूतं रेतो बीजं तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेष स्यात् । सर्वजातिषु जायमानानां जन्माकृतिनियमदर्शनात् ॥

भाष्यार्थ—तो हा प्रसिद्ध पुरुष अन्नरसमय—अन्नरसाचा विकार आहे. पुरुषाच्या आकृतीनें भावित—वासित व सर्व अंगांपासून उत्पन्न झालेलें तेज असें जें रेत तेंच बीज आहे, हें प्रसिद्ध आहे. त्यापासून जो होतो तोहि तसा पुरुषाच्या आकाराचाच होतो. कारण सर्व जातींमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या देहांची नियमानें जनकाकृतिच असते, असा अनुभव आहे. म्ह० बीजद पिता ज्या जातीचा असतो त्याच जातीचें अपत्य होतें, असें दिसतें. (पुरुष म्ह० शरीर, हें अन्त्य कार्य आहे. पण तेथपर्यंत सर्व कार्यांचें उपादान कारण मायाविशिष्ट ब्रह्मच आहे. यास्तव आकाशभावास प्राप्त झालेल्या परमात्म्यापासूनच वायु झाला. म्हणूनच आकाशाच्या गुणाची वायूमध्ये, वायूच्या गुणांची तेजामध्ये इत्यादि उत्तरत्र अनुवृत्ति होते. आतां 'सर्वच शरीरें अन्नापासून होत असतांना अन्नापासून पुरुष होतो,' असें म्हणून मनुष्यशरीराचेंच ग्रहण कां केलें आहे,' असें कोणी विचारील म्हणून 'सर्वेषां०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—सर्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे ब्रह्मवंश्यत्वे चाविशिष्टे कस्मात्पुरुष एव गृह्यते । प्राधान्यात् । किं पुनः प्राधान्यम् । कर्मज्ञानाधिकारः । पुरुष एव हि शक्तत्वावर्धित्वादिपर्युदस्तत्वाद्यर्थी विद्वान्समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते—'पुरुषे ह्येवाऽऽविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद सस्तं वेदः लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सतीत्येवं संपन्नः । अथेतरेषां भ्रून्तामहमाभिष्वसे एवाभिबिज्ञानम् ।' इत्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात् ॥

भाष्यार्थ—सृष्टीतील सर्वहि आकारांना अन्नरसविकारत्व असतांना (म्ह० सर्व पदार्थ अन्नरसाचेच विकार असतांना) व सर्वांचें ब्रह्मवंश्यत्व (ब्रह्माच्या वंशत उत्पन्न होणें, हें सर्वामध्ये) एकत्वास्त्वेच असतांना वरील श्रुतिवचनांत 'अन्नात्पुरुषः' असें म्हणून पुरुषाचेंच ग्रहण कां केलें आहे? (म्हणून म्हणाल तर सांगतां—) अन्नरस पुरुषाला

प्राधान्य आहे. त्याचें प्राधान्य तें कोणतें? (म्हणून विचाराल तर तेंहि सांगतों—)=कर्म व ज्ञान यांचा अधिकार हेंच प्राधान्य आहे. कारण पुरुषच समर्थ असल्यामुळें (म्ह० तो विधि व निषेध यांचा विवेक करण्याच्या सामर्थ्यानें युक्त असल्यामुळें) व त्याला स्वर्गादि-उत्कर्षाची इच्छा असल्यामुळें व त्याचा पर्युदास केलेला नसल्यामुळें (म्ह० त्यानें कर्म व ज्ञान संपादन करूं नये, असा निषेध केलेला नसल्यामुळें) अर्था, विद्वान् व समर्थ पुरुषच ज्ञान व कर्म यांचा अधिकारी आहे. [याविषयीं ऐतरेयक श्रुतीची संमति दाखवितात—]=“ ब्राह्मण्यादि जातीनें युक्त असलेल्या मनुष्यादि उच्च प्रतीच्या देहांतच आत्मा अतिशय प्रकट झालेला आहे. कारण तो अतिशय—प्रकृष्ट ज्ञानानें अत्यंत संपन्न असतो. त्यामुळें आदल्या दिवशीं त्याला ज्या वस्तूचें ज्ञान झालेलें असतें तिचें स्मरण करून ‘मला हें माहीत आहे,’ असें तो लोकांपुढें सांगू शकतो. त्याचप्रमाणें पूर्वादिवशीं जी वस्तु चांगल्या रीतीनें जाणलेली असते तिलाच आज स्मरून, तिला पाहूं शकतो. तसेंच त्याला उद्यां आपणाला काय करणें उचित आहे तें आज कळतें. त्याचप्रमाणें त्याला स्वर्गासारख्या उत्तम व नरकासारख्या अधम लोकांचें ज्ञान शास्त्रावरून होतें. तसेंच तो ज्ञान-कर्मरूप नश्वर साधनांनं अविनश्वर मुक्तिपदाची इच्छा करतो. अशा रीतीनें मनुष्य अत्यंत विवेकसंपन्न असतो. पण मनुष्येतर पशूंना खाण्याची इच्छा व पाणी पिण्याची इच्छा यांना अनुलक्षूनच ज्ञान होत असतें. ” इत्यादि अर्थाची दुसरी श्रुति आढळते. [कोशपंचकाच्या उपन्यासाचें तात्पर्य “स हि०” इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—स हि पुरुष इह विद्ययाऽन्तरतमं ब्रह्म संक्रामान्नि तुमिष्टस्तस्य च बाह्याकारविशेषेष्वनात्मस्वात्मभाविता बुद्धिरनालम्ब्य विशेषं कंचित्सहसाऽन्तर-तमप्रत्यगात्मविषया निरालम्बना च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्यकल्पनया शाखाचन्द्रनिदर्शनवदन्तः प्रवेशयन्नाह—

भाष्यार्थ—तोच पुरुष येथें या [ब्रह्मवह्यीमध्ये] विद्येच्या योगानें सर्व कोशांच्या अगदीं आंत असलेल्या ब्रह्माला नेऊन पोंचवावयास इष्ट आहे (म्ह० त्यालाच सर्वांतर ब्रह्म करण्याची इच्छा आहे.) आणि त्याची अनात्मभूत बाह्य विशेष आकारांमध्ये आत्मदृष्टीनें भावित झालेली बुद्धि (म्ह० अनात्म्यांतील आत्मबुद्धि) कोणत्या तरी एखाद्या विशेषाचा आश्रय न करतां एकाएकीं अगदीं सर्वांच्या आंत असलेला जो प्रत्यगात्मा तद्विषय (म्ह० तो आत्माच जिचा विषय आहे अशी) व निराधार करतां येत नाहीं. यास्तव शाखाचन्द्रदृष्टान्ताप्रमाणें दृष्ट जें शरीर तोच आत्मा या सामान्य—साधारण—कल्पनेनें त्याचा आंत प्रवेश करवीत वेद म्हणतो—

श्रुतिः—तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति ब्रह्मवल्ग्वध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अर्थ—त्याचें प्रसिद्ध शिर हेंच शिर आहे. दक्षिणबाहु हाच उजवा पंख आहे, डावा हात हाच डावा पंख आहे. शरीरमध्यभाग हाच आत्मा आहे. खालचा भाग हेंच पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. त्याअर्थी हा श्लोक आहे. ॥ १ ॥

भाष्यं—तस्येदमेव शिरः । तस्यास्य पुरुषस्यान्नरसमयस्येदमेव शिरः प्रसिद्धम् । प्राणमयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनादिहापि तत्प्रसङ्गो मा भूदितिदमेव शिर इत्युच्यते । एवं पक्षादिषु योजना । अयं दक्षिणो बाहुः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षः । अयं सव्यो बाहुरुत्तरः पक्षः । अयं मध्यमो देहभाग आत्माङ्गानाम् । “ मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा ” इति श्रुतेः ॥

भाष्यार्थ—‘ तस्य इदं एव शिरः ’—त्या ह्या अन्नरसमय पुरुषाचें हें प्रसिद्ध शिर, हेंच शिर आहे. प्राणमयादि पुढील कोशांत वस्तुतः शिर नसलेल्याहि वस्तूंना शिर म्हटलेलें आहे, असें दिसतें. येथेहि तसाच प्रसंग न यावा म्हणून ‘ इदं एव शिरः ’ म्ह० त्याचें प्रत्यक्ष असलेलें हेंच शिर आहे, असें म्हटलें आहे. पक्षादि पुढील अवयवांमध्येहि अशीच योजना करावी. ‘ अयं दक्षिणः पक्षः ’—पूर्वाभिमुख पुरुषाचा हा जो दक्षिण बाहु [दक्षिण दिशेकडील बाहु] तोच त्याचा दक्षिण पक्ष (पंख) आहे. ‘ अयं उत्तरः० ’—हा डावा बाहुच उत्तर पक्ष आहे. ‘ अयं आत्मा ’—हा मधील देहभाग अंगांचा आत्मा आहे. ‘ या अंगांचा मध्य हाच आत्मा आहे ’ अशी श्रुति आहे.

भाष्यं—इदमिति नाभेरधस्ताद्यदङ्गं तत्पुच्छं प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठित्यनयेति प्रतिष्ठा पुच्छमिव पुच्छमधोलम्बनसामान्याद्यथा गोः पुच्छम् । एतत्प्रकृत्योत्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वासिद्धिः । मूषानिषिक्तद्रुतताम्रप्रतिमावत् । तदप्येष श्लोको भवति । तत्तस्मिन्नेवार्थे ब्राह्मणोक्तेऽन्नमयात्मप्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति ॥ इति श्रीशांकरभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—‘ इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ’—हें म्ह० नाभीच्या खालीं जें अंग आहे तें पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. जिच्या योगानें शरीर प्रतिष्ठित होतें, ती प्रतिष्ठा. खालीं लोंबणें, या समान धर्मांमुळें जसें गाथीचें पुच्छ त्याप्रमाणें तें पुच्छासारखें आहे. या अन्नमयापासून आरंभ करून पुढील प्राणमयादिकांच्या रूपकत्वाची सिद्धि होते. मुर्तीत ओतलेल्या तांब्याच्या पातळ रसाची प्रतिमा जशी होते त्याप्रमाणें (अन्नमयादिकांच्या आकाराच्या अनुशेषानें प्राणमयादिकांच्या शिर, दक्षिणोत्तर पक्ष, आत्मा व पुच्छ यांच्या रूपकाची सिद्धि

होते.) 'तदप्येष श्लोकः भवति'—त्याच ब्राह्मणोक्त अर्थी हा अन्नमय आत्म्याचा प्रकाशक श्लोक ह्य० मंत्र आहे. (इतिब्रह्मवल्थध्याये प्रथमोऽनुवाकः)

श्रुतिः—अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीऽश्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपियन्त्यन्ततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ॥

अर्थ—रस-रक्तादि भावानें परिणत झालेल्या अन्नापासून स्थावर-जंगम प्रजा उत्पन्न होतात. ज्या कांहीं प्रजा पृथिवीचा आश्रय करून राहिल्या आहेत त्या प्रजा उत्पन्न होतात. नंतर अन्नानेंच त्या जिवंत राहतात. शेवटी अन्नांतच लीन होतात. कारण अन्नच प्राण्यांचें ज्येष्ठ आहे. म्हणून अन्न सर्वौषध म्हटलें जातें.

भाष्यं—अन्नाद्रसादिभावपरिणतात् । वा इति स्मरणार्थः । प्रजाः स्थावर-जङ्गमाः प्रजायन्ते । याः काश्चाविशिष्टाः पृथिवीं श्रिताः पृथिवीमाश्रितास्ताः सर्वा अन्नादेव प्रजायन्ते । अथो अपि जाता अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्त इत्यर्थः । अथाप्येनदन्नमपियन्त्यपिगच्छन्ति ॥

भाष्यार्थ—रस-रक्तादि भावानें परिणत झालेल्या अन्नापासून, 'अन्नात् वै' येथील 'वै' हा निपात स्मरणार्थ आहे. (त्याच्या योगानें इतरत्र सांगितलेल्या अन्नाच्या परिणामाचें स्मरण होतें.) स्थावर-जंगमरूप प्रजा उत्पन्न होतात. सामान्यतः ज्या कांहीं प्रजा पृथिवीचा आश्रय करून राहिलेल्या आहेत त्या सर्व अन्नापासूनच उत्पन्न होतात. तशाच अन्नापासून झालेल्या त्या अन्नानेंच जिवंत राहतात; प्राणांना धारण करतात; वाढतात; असा याचा अर्थ. तशाच त्या या अन्नांत लीन होतात.

भाष्यं—अपिशब्दः प्रतिशब्दार्थे । अन्नं प्रति प्रलीयन्त इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते जीवनलक्षणया वृद्धेः परिसमाप्तौ । कस्मात् । अन्नं हि यस्माद्भूतानां प्राणिनां ज्येष्ठं प्रथमजम् । अन्नमयादीनां हीतरेषां भूतानां कारणमन्नमतोऽन्नप्रभवा अन्नजीवना अन्नप्रलयाश्च सर्वाः प्रजाः । यस्माच्चैवं तस्मात्सर्वौषधं सर्वप्राणिनां देहदाहप्रशमनमन्नमुच्यते ॥

भाष्यार्थ—'अपि-यन्ति' येथील 'अपि-शब्द 'प्रति' या शब्दाच्या अर्थी आहे. त्यामुळें त्या प्रजा अन्नांत प्रलीन होतात; असा त्याचा अर्थ. (पण त्या केव्हां प्रलीन होतात तर)='अन्ततः'—म्ह० शेवटी. जीवनलक्षणवृद्धीची परिसमाप्ति झाली असतां. कारण की, अन्नच प्राण्यांचें ज्येष्ठ, त्यांच्या पूर्वी उत्पन्न झालेलें आहे. अन्न अन्नमयादि इतर भूतांचें (भौतिक कार्यांचें) कारण आहे; त्यामुळें सर्व प्रजा अन्नापासून उत्पन्न होणाऱ्या, अन्नाच्या योगानें जिवंत राहणाऱ्या व अन्नामध्ये प्रलीन होणाऱ्या आहेत;

आणि ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी अन्न सर्वौषध आहे, म्ह०सर्व प्राण्यांच्या देहांतील जाठराग्नीच्या दाहाचें प्रशमन करणारें आहे, असें म्हटलें जातें.

श्रुतिः—सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेऽस्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति ॥

अर्थ—अन्न ब्रह्म आहे, अशी जे उपासना करितात ते सर्व अन्नजाताला प्राप्त होतात. अन्न भूतांतील ज्येष्ठ आहे. म्हणून सर्वौषध म्हटलें जातें. अन्नापासून भूतें उत्पन्न होतात. उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नानें वाढतात. अन्न भूतांकडून खाल्लें जातें व तें भूतांना खातें. म्हणून त्याला अन्न म्हटलें जातें.

भाष्यं—अन्नब्रह्मविदः फलमुच्यते । सर्वं वै ते समस्तमन्नजातमाप्नुवन्ति । के । येऽन्नं ब्रह्म यथोक्तमुपासते । कथमन्नजोऽन्नात्माऽन्नप्रलयोऽहं तस्मादन्नं ब्रह्मेति । कुतः पुनः सर्वान्नप्राप्तिफलमन्नात्मोपासनमित्युच्यते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । भूतेभ्यः पूर्वं निष्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । तस्मादुपपन्ना सर्वान्नात्मोपासकस्य सर्वान्नप्राप्तिः ॥

भाष्यार्थ—अन्न ब्रह्म आहे, अशी उपासना करणाराला कोणतें फल मिळतें तें सांगतात. 'सर्वं वै०'—ते त्या समस्त अन्न-जाताला प्राप्त होतात. कोण? 'ये अन्नं०'—जे अन्न वर सांगितलेल्या प्रकारचें ब्रह्म आहे, अशी उपासना करितात ते. कशी उपासना करितात; 'मी अन्नापासून झालेला, अन्नरूप व अन्नांत प्रलय पावणारा आहे. त्यामुळें अन्न ब्रह्म आहे,' अशी उपासना करितात. पण 'अन्नच आत्मा—ब्रह्म आहे, अशी उपासना सर्वान्नप्राप्ति हें फल देणारी आहे, असें कां म्हटलें आहे?' (म्हणून विचाराल तर सांगतो) 'अन्नं हि०'—कारण अन्न भूतांचें ज्येष्ठ (कारण) आहे. भूतांच्या पूर्वीं निष्पन्न झालेलें असल्यामुळें ज्याअर्थी अन्न ज्येष्ठ आहे त्याअर्थी त्याला सर्वौषध म्हटलें जातें. त्यामुळें सर्वान्नच आत्मा आहे, अशी उपासना करणाराला सर्वान्नप्राप्ति होणें उपपन्न आहे.

भाष्यं—अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्त इत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् । इदानीमन्ननिर्वचनमुच्यते । अद्यते भुज्यते चैव यद्भूतैरन्नमस्ति च भूतानि स्वयं तस्माद्भूतैर्भुज्यमानत्वाद्भूतभोक्तृत्वाच्चान्नं तदुच्यते । इतिशब्दः प्रथम-कोशपरिसमाप्त्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—अन्नापासून भूतें उत्पन्न होतात. उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नानें वाढतात. हें उपसंहारासाठीं पुनर्वचन आहे. आतां अन्नाचें निर्वचन—व्युत्पत्ति सांगतात—'अद्यते'—जे भूतांकडून खाल्लें जातें तें अन्न; त्याचप्रमाणें 'अस्ति च०'—तें अन्न स्वतःभूतांना खातें. यास्तव

भूतांकडून खाल्ले जात असल्यामुळे व भूतांना खाणारें असल्यामुळे त्याला अन्न असें ह्मटलें जातें. श्रुतींतील शेषवृत्ता इतिशब्द प्रथम कोशाच्या परिसमाप्तीकरितां आहे.

भाष्यं—अन्नमयादिभ्य आनन्दमयान्तेभ्य आत्मभ्योऽभ्यन्तरतमं ब्रह्म विद्यया प्रत्यगात्मत्वेन दिदर्शयिषु शास्त्रमविद्याकृतपञ्चकोशापनयनेनानेकतुष-कोद्रववितुषीकरणेनेव तदन्तर्गततण्डुलान्प्रस्तौति तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमया-दित्यादि ॥

भाष्यार्थ—ज्याच्यावर अनेक वेष्टनें—सालें आहेत अशा भाताला कुटून जसें तुषरहित करितात व त्यांतील तांदुळ बाहेर काढतात त्याप्रमाणें अविद्याकृत पंचकोशांचें अपनयन करून अन्नमयादिकांपासून आनंदमयापर्यंत जे कल्पित आत्मे आहेत त्यांच्या अतिशय आंत असलेले ब्रह्म विद्येच्या योगानें प्रत्यगात्मरूपानें दाखविण्याची इच्छा करणारें शास्त्र (म्ह० सर्वान्तर ब्रह्मच प्रत्यगात्मा आहे, असें विद्येच्या योगानें दाखविण्याची इच्छा करणारें शास्त्र) ' तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् ' इत्यादि सांगावयास आरंभ करितें.

श्रुतिः—तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः ।

अर्थ—त्या या पूर्वोक्त अन्नरसमय पिंडाहून निराळा त्यांत असणारा मिथ्याकल्पित अन्तर आत्मा प्राणमय आहे. त्याच्या योगानें हा अन्नमय पूर्ण आहे.

भाष्यं—तस्मादेतस्माद्यथोक्तादन्नरसमयात्पिण्डान्यो व्यतिरिक्तोऽन्तरोऽ-भ्यन्तर आत्मा पिण्डवदेव मिथ्यापरिकल्पित आत्मत्वेन प्राणमयः प्राणो वायु-स्तन्मयस्तत्प्रायः । तेन प्राणमयेनान्नरसमय आत्मैष पूर्णो वायुनेव दृतिः ॥

भाष्यार्थ—'तस्मात्०'—त्या या पूर्वोक्त अन्नरसमय पिंडाहून निराळा, त्यांत असणारा व या स्थूल पिंडाप्रमाणेंच आत्मत्वानें मिथ्या कल्पिलेला अन्तर आत्मा प्राणमय आहे. प्राण म्ह० वायु. तन्मय म्ह० तत्प्राय (म्ह० ज्यांत वायूचें बाहुल्य आहे, असा.) त्या प्राण-मय आत्म्याच्या योगानें हा अन्नमय आत्मा पूर्ण आहे. म्ह० वायूच्या योगानें जशी चामड्याची पिशवी—भाता पूर्ण—भरलेली असते (तसा स्थूल पिंड प्राणमयानें पूर्ण आहे.)

श्रुतिः—स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुष-विधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥२॥

अर्थ—तो हा प्राणमय पुरुषाकारच आहे. अन्नरसमय पुरुषाकारतेच्या अनुसार हा प्राणमय पुरुषाकार आहे. प्राणमयाचें प्राण हेंच शिर, व्यान दक्षिण पंख, अपान

उत्तर पंख, समानाख्य आकाश हा आत्मा आहे. पृथिवी पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. त्या अर्थी हा श्लोक आहे. २.

भाष्यं— स वा एष प्राणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव । शिरःपक्षादिभिः किं स्वत एव, नेत्याह । प्रसिद्धं तावदन्नरसमयस्याऽऽत्मनः पुरुषविधत्वम् । तस्यान्नरसमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां । अन्वयं प्राणमयः पुरुषविधो मूषानिषिक्तप्रतिमावन्न स्वत एव । एवं पूर्वस्य पूर्वस्य पुरुषविधतामनूत्तरोत्तरः पुरुषविधो भवति पूर्वः पूर्वश्चोत्तरोत्तरेण पूर्णः ॥

भाष्यार्थ— तो हा प्रसिद्ध प्राणमय आत्मा पुरुषविधच म्ह० पुरुषाकारकच आहे. म्ह० तो शिर, पक्ष इत्यादि अवयवांनीं स्वतःच युक्त आहे कीं काय ? 'नाहीं,' असें श्रुति सांगते. अन्नरसमय आत्म्याचें पुरुषविधत्व तर प्रसिद्ध आहे. त्या अन्नरसमय पुरुषविधतेच्या—पुरुषाकारतेच्या अनुसार हा प्राणमय पुरुषाकार झाला आहे. मुर्शीत ओतलेल्या रसाची जशी प्रतिमा होते (त्याप्रमाणें तो पुरुषाकार झाला आहे) स्वतः नव्हे. अशा रीतीनें पूर्व पूर्व कोशाच्या पुरुषाकाराच्या अनुसार पुढचा पुढचा कोश पुरुषाकार होतो व पूर्व पूर्व कोश पुढच्या पुढच्या कोशांनं पूर्ण आहे.

भाष्यं— कथं पुनः पुरुषविधताऽस्येत्युच्यते । तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिरः प्राणमयस्य वायुविकारस्य प्राणो मुखनासिकानिःसरणो वृत्तिविशेषः शिर एव परिकल्प्यते वचनात् । सर्वत्र वचनादेव पक्षादिकल्पना । व्यानो व्यानवृत्तिर्दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तर पक्षः । आकाश आत्मा य आकाशस्थो वृत्तिविशेषः समानाख्यः स आत्मेवाऽऽत्मा । प्राणवृत्त्यधिकारात् । मध्यस्थत्वादितराः पर्यन्ता वृत्तीरपेक्षयाऽऽत्मा । “ मध्यं हेषामद्भृगानामात्मा ” इति-श्रुतिप्रसिद्धं मध्यमस्थस्याऽऽत्मत्वम् ॥

भाष्यार्थ— पण याला पुरुषाकारता कशी आहे, म्हणून विचाराल तर सांगतो— 'तस्य प्राणः०'—त्या प्राणमय कोशाचें प्राण हेंच शिर आहे. प्राणमय म्ह० वायूचा विकार असा जो कोश त्याची मुख व नासिका यांतून बाहेर पडणारी प्राण या नांवाची एक विशेष वृत्ति, हेंच शिर आहे, अशी या श्रुतिवचनावरून कल्पना केली जाते. केवळ येथेंच नव्हे तर पुढच्या सर्व कोशांमध्येहि श्रुतिवचनावरूनच पक्षादिकांची कल्पना केली जाते. 'व्यानः०'—म्हणजे वायूची व्यानवृत्ति. हा प्राणमयाचा दक्षिण पक्ष आहे. अपान उत्तर पक्ष आहे. आकाश हा त्याचा आत्मा आहे. म्ह० समान या नांवाची जी एक प्रकारची आकाशस्थ वृत्ति ती जणुंकाय त्या प्राणमय कोशाच्या आत्म्यासारखीच आहे. कारण प्राणवृत्तीचें हें प्रकरण आहे. (त्यामुळें श्रुतीतील आकाशशब्दानें आकाशस्थ समान-

संज्ञक वृत्ति ध्यावी.) त्याचप्रमाणे समान ही वृत्ति इतर आसपासच्या वृत्तींच्या अपक्षेने मध्यवर्ती आहे. त्यामुळे ती त्यांचा आत्मा आहे. मध्य प्रदेशीं असलेल्या अंगाचे आत्मत्व 'या अंगांचा मध्य हाच आत्मा आहे' या श्रुतीवरून प्रसिद्ध आहे.

भाष्यं—पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । पृथिवीति पृथिवीदेवताऽऽध्यात्मिकस्य प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात् । “सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य” इति हि श्रुत्यन्तरम् । अन्यथोदानवृत्त्योर्ध्वगमनं गुरुत्वाच्च पतनं वा स्याच्छरीरस्य तस्मात्पृथिवीदेवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणमयस्याऽऽत्मनः । तत्तस्मिन्नेवार्थे प्राणमयात्मविषय एष श्लोको भवति ॥ इति शांकरभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—पृथिवी प्राणमयाचें पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे. पृथिवी या शब्दानें पृथिवी-देवता ध्यावी. ती आध्यात्मिक म्ह० शरीरांतिल प्राणाचें धारण करणारी आहे. कारण ती त्याच्या स्थितीचें निमित्त आहे. 'ती पृथिवीदेवताच या पुरुषाच्या अपानवृत्तीचें आकर्षण करून, तिला आपल्या अधीन करून घेऊन (शरीरावर अनुग्रह करीत राहते. कारण तिनें जर त्याच्यावर तसा अनुग्रह केला नसता तर शरीर जडपणामुळे पडलें असतें किंवा पोकळीत कोणीकडे तरी गेलें असतें)' अशी दुसरी श्रुति—सु.उ.पृ. १०८पहा—आहे. कारण ती देवता जर प्राणाचें धारण करीत नसती तर उदानवृत्तीमुळे शरीराचें ऊर्ध्वगमन झालें असतें किंवा गुरुत्वामुळे तें पडलें असतें. तस्मात् पृथिवीदेवता प्राणमय आत्म्याचें पुच्छ—प्रतिष्ठा आहे. त्याचार्थी म्ह० या प्राणमय आत्म्याविषयी हा पुढील श्लोक आहे. [इति ब्रह्मवल्ग्यध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।] २

श्रुतिः—प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च यं । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्यं ॥

अर्थ—अग्न्यादिक देव या प्राणाच्या अनुसार प्राणन कर्म करितात. जे मनुष्य व पशु तेहि प्राणन कर्मानेंच चेष्टायुक्त होतात. प्राणच भूतांचें जीवन आहे. म्हणून त्याला सर्वायुष म्हणतात. जे प्राणाची ब्रह्मदृष्ट्या उपासना करितात ते या लोकीं पूर्ण आयुष्याला प्राप्त होतात. प्राणच सर्व भूतांचें आयुष्य आहे. म्हणून त्याला 'सर्वायुषं' म्हटलें जातें. पूर्व अन्नमयाचा हाच शारीर आत्मा आहे. हा कोण ? जो हा प्राण.

भाष्यं—प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । देवा अग्न्यादयः प्राणं वाय्वात्मानं प्राणनशक्तिमन्तमनु तदात्मभूताः सन्तः प्राणन्ति प्राणनकर्म कुर्वन्ति प्राणन-

क्रियया क्रियावन्तो भवन्ति । अध्यात्माधिकाराद्देवा इंद्रियाणि प्राणमनु प्राणन्ति मुख्यप्राणमनु चेष्टन्त इति वा ॥

भाष्यार्थ—‘प्राणं०’—अग्न्यादिक देव वायुरूप प्राणनशक्तीनें युक्त असलेल्या प्राणाच्या अनुसार तद्रूप होत्साते प्राणन-कर्म करितात. प्राणन-क्रियेनें (प्रकृष्ट—अतिशय गति ह्य० बाहेर येणे ह्या क्रियेनें) क्रियावान् होतात. किंवा हें अध्यात्मप्रकरण असल्यामुळे ‘देवाः’ ह्य० इंद्रिये, प्राणाच्या अनुसार, मुख्य प्राणाच्या मागून चेष्टा करितात, असा अर्थ समजावा.

भाष्यं—तथा मनुष्याः पशवश्च ये ते प्राणनकर्मणैव चेष्टावन्तो भवन्ति । अतश्च नात्रमयेनैव परिच्छिन्नेनाऽऽत्मनाऽऽत्मवन्तः प्राणिनः । किं तर्हि तदन्त-गतेन प्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्वपिण्डव्यापिनाऽऽत्मवन्तो मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्वव्यापिभिरुत्तरोत्तरैः सूक्ष्मैरानन्दमयान्तैराकाशादि-भूतारब्धैरविद्याकृतैरात्मवन्तः सर्वे प्राणिनः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें जे मनुष्य व पशू ते प्राणनकर्मीनेच चेष्टायुक्त होतात. त्यामुळे केवल परिच्छिन्न अन्नमय आत्म्यानेच प्राणी आत्मवान् नसतात, तर त्यांतील साधारण अशाच सर्व पिंडव्यापी प्राणमयानेहि मनुष्यादिक आत्मवान् असतात. अशाच प्रकारें—पूर्वपूर्वव्यापी, उत्तरोत्तर सूक्ष्म व आकाशादि भूतांपासून ज्यांचा आरंभ झाला आहे अशा, अविद्याकृत मनोमयादि-आनंदमयान्त कोशांच्या योगानें सर्व प्राणी आत्मवान् झाले आहेत. [आपातदृष्ट्या पूर्वपूर्व कोशाचा उत्तरोत्तर कोशाच आत्मा आहे, असें व्याख्यान केलें. पण तें असत्—बाधित होणारें आहे. कारण त्यामुळे आत्मशब्दाला अ-मुख्यार्थत्वप्रसंग येतो व प्रकृताचा परामर्श करणाऱ्या ‘एतत्-’शब्दाचा बाध होतो. यास्तव सर्व कोशाध्यासाचा अधिष्ठानभूत चिदात्माच येथें आत्मशब्दानें विवक्षित आहे, असें तात्पर्ये ‘तथा स्वाभाविकेन०’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—तथा स्वाभाविकेनाऽऽप्याकाशादिकारणेन नित्येनाविकृतेन सर्व-गतेन सत्यज्ञानानन्तलक्षणेन पञ्चकोशातिगेन सर्वात्मनाऽऽत्मवन्तः । स हि पर-मार्थत आत्मा सर्वेषामित्येतदप्यर्थादुक्तं भवति । प्राणं देवा अनु प्राणन्तीत्युक्तं तत्कस्मादित्याह । प्राणो हि यस्माद्भूतानां प्राणिनामायुर्जीवनम् । “यावद्ध्यास्मि-व्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः” इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सर्वायुषम् । सर्वेषामायुः सर्वायुः सर्वायुरेव सर्वायुषमित्युच्यते । प्राणापगमे मरणप्रसिद्धेः । प्रसिद्धं हि लोके सर्वायुष्टवं प्राणस्य ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें आकाशादिकांचें कारण, नित्य, अविकृत, सर्वगत, सत्य-ज्ञानानन्तलक्षण व पंचकोशातीत अशाहि स्वाभाविक सर्वात्म्याच्या योगानें सर्व आत्मवान्

ज्ञाले आहेत; परमार्थतः तोच सर्वांचा आत्मा आहे, हेहि अर्थात् सांगितलें आहे, असें होतें. [अर्थात् म्ह० आत्मशब्दसामर्थ्यामुळें व कल्पित आत्म्याच्या अधिष्ठानत्वाची अनुपपत्ति असल्यामुळें असा भावार्थ.]=देव प्राणाच्या मागून प्रमणनक्रिया क्वचित्सात, असें वर सांगितलें, पण तें कोणत्या कारणानें, तें सांगतात—करण प्राणच भूतांचें—प्राण्यांचें आयु म्ह० जीवन आहे. 'जोंवर या शरीरांत प्राण रहातो तोंवर आयुष्य असतें.' सु.उ.पृ.८६७. अशा अर्थाची दुसरी श्रुति आहे. त्यामुळें त्याला 'सर्वायुष' असें म्हणतात. सर्वांचें जो आयु तो सर्वायु. सर्वायूलाच येथें 'सर्वायुष' असें म्हटलें आहे. कारण प्राण निघून गेले असतां मरण येतें, अशी प्रसिद्धि आहे. त्यामुळें व्यवहारांत प्राणाचें 'सर्वायुष्ट्व' प्रसिद्ध आहे.

भाष्यं—अतोऽस्माद्ब्रह्मादसाधारणादन्नमयादात्मनोऽपक्रम्यान्तः साधारणं प्राणमयमात्मानं ब्रह्मोपासते येऽहमस्मि प्राणः सर्वभूतानामात्माऽऽयुर्जीवनहेतुत्वादिति ते सर्वमेवाऽऽयुरस्मिन्नल्लोके यन्ति नापमृत्युना भ्रियन्ते प्राक्प्राप्तद्वायुष इत्यर्थः । शतं वर्षाणीति तु युक्तं सर्वमायुरिति श्रुतिप्रसिद्धेः ॥

भाष्यार्थ—यास्तव या बाह्य असाधारण—व्यावृत्तरूप अन्नमय आत्म्यापासून अपक्रमण करून म्ह० त्याच्या ठिकाणची आत्मबुद्धि सोडून सर्वेन्द्रियसाधारण प्राणमय आत्म्यालाच जे ब्रह्मदृष्ट्या उपासितात म्ह० मी तो प्राण—सर्व भूतांचा आत्मा—जीवनाचें कारण असल्यामुळें आयु आहे, अशा प्रकारें जे प्राणाची उपासना करितात ते या लोकीं सर्वच (पूर्ण) आयुष्याला प्राप्त होतात. प्राप्त आयुष्याच्या पूर्वी अपमृत्यूनें ते मरत नाहींत, असा याचा इत्यर्थ. (प्राणकृत अन्नभक्षणादिकांच्या योगानें सर्व इंद्रियांचें पोषण होत असल्याचें दिसतें. त्यामुळें प्राण साधारण—सर्वेन्द्रियसाधारण आहे असा भावार्थ.)=येथें शंभर वर्षे, हेच सर्व आयु आहे, असें समजणें युक्त आहे. कारण " शतायुर्वै पुरुषः " अशी श्रुतिप्रसिद्धि आहे.

भाष्यं—किं कारणं प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । यो यद्गुणकं ब्रह्मोपास्ते स तद्गुणभागभवतीति विद्याफलप्राप्तेर्हेत्वर्थं पुनर्वचनं प्राणो हीत्यादि । तस्य पूर्वस्यान्नमयस्यैष एव शरीरेऽन्नमये भवः शरीर आत्मा । कः, य एष प्राणमयः ॥

भाष्यार्थ—प्राणाला सर्वायु समजण्याचें काय कारण? म्हणून विचारल तर सांगतो—प्राणच सर्व भूतांचें आयुष्य आहे. म्हणून त्याला 'सर्वायुष' असें म्हटलें आहे. जो ज्या गुणांनी युक्त असलेल्या ब्रह्माची उपासना करितो तो त्या गुणाला पात्र होतो; असा प्रकार असल्यामुळें विद्याफलप्राप्तीच्या हेतूकरितां ' प्राणी हि भूतानां अयुः ' हें पुनर्वचन ते. १३.

आहे. त्या पूर्व अन्नमयाचा शरीरांत-अन्नमयांत-होणारा शरीर आत्मा-चिद्धातु आहे. तो कोण, तर जो हा प्राणमय.

श्रुतिः—तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथ-वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ३ ॥

अर्थ—त्या या प्रसिद्ध प्राणमयाहून दुसरा अन्तर आत्मा मनोमय आहे. त्यानें हा पूर्ण आहे, त्याच्या पुरुषाकारतेच्या अनुसार हा पुरुषाकार आहे. त्या मनोमयाचें 'यजु' हें शिर, ऋक् दक्षिण पक्ष, साम उत्तर पक्ष, कर्तव्योपदेश करणारें ब्राह्मण, हा आत्मा, अथवाङ्गिरस पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. त्या अर्थीहि हा श्लोक आहे. ३.

भाष्यं—तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थमन्यत् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । मन इति संकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मयो मनोमयो यथाऽन्नमयः । सोऽयं प्राणमयस्याऽऽभ्यन्तर आत्मा । तस्य यजुरेव शिरः । यजुरित्यनियताक्षरपादावसानो मन्त्रविशेषस्तज्जातीयवचनो यजुःशब्दस्तस्य शिरस्त्वं प्राधान्यात् । प्राधान्यं च यागादौ संनिपत्योपकारात् । यजुषा हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना । वाचनिकी वा शिरआदिकल्पना सर्वत्र ॥

भाष्यार्थ—'तस्माद्वा एतस्मात्०' इत्यादि इतर पदांचा अर्थ वर सांगितला आहे. दुसरा अन्तर आत्मा मनोमय आहे. मन ह्यणजे संकल्पादिरूप अन्तःकरण; तन्मय म्ह० मनोमय, जसा अन्नमय त्याप्रमाणें. तो हा प्राणमयाचा अभ्यंतर आत्मा आहे. त्याचें यजु हेंच शिर आहे. ज्याच्या पादाची समाप्ति अनियत अक्षरांनीं होते, तशा प्रकारचा विशेष मंत्र हाच 'यजु' होय. त्याच्या जातीच्या शब्दसमूहाचा उल्लेख करणारा 'यजुः' शब्द आहे. त्याला प्राधान्यामुळे शिरस्त्व आहे. यागादिकांमध्ये संनिपत्य उपकारामुळे त्याला प्राधान्य आहे. (अंगें दोन प्रकारचीं असतात. एक संनिपत्य उपकारक व दुसरीं आरात् उपकारक. त्यांतील जीं अंगें साक्षात् किंवा परंपरेनें प्रधान यागाचें शरीर निष्पन्न करून त्याच्या द्वारा अपूर्वाच्या उपयोगीं असतात तीं संनिपत्य उपकारक होत. यजुर्मंत्र यागशरीर निष्पन्न करणारे आहेत.)=कारण यजुर्मंत्रानेंच स्वाहाकारादिकांच्या योगानें हवी दिला जातो. अथवा या सर्व पर्यायांत शिर इत्यादिकांची कल्पना वाचनिक आहे. (वाचनिक म्ह० वचनप्रामाण्यामुळेच; श्रुतीचें तसें वचन आहे, म्हणून. "अहोपण यजु म्ह० बाह्य यजुर्वेद-तो आन्तर मनोमयाचें शिर कसा असेल? अशी आशाका घेऊन 'मनसो हि०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—मनसो हि स्थानप्रयत्ननादस्वरवर्णपदवाक्यविषया तत्संकल्पात्मिका तद्भाविता वृत्तिः श्रोत्रादिकरणद्वारा यजुःसंकेतविशिष्टा यजुरित्युच्यते । एवमृगेवं साम च । एवं च मनोवृत्तित्वे मन्त्राणां वृत्तिरेवाऽऽवर्त्यत इति मानसो जप उपपद्यते । अन्यथाऽविषयत्वान्मन्त्रो नाऽऽवर्तयितुं शक्यो घटादिवदिति मानसो जपो नोपपद्यते । मन्त्रावृत्तिश्च चोद्यते बहुशः कर्मसु ॥

भाष्यार्थ—स्थान, प्रयत्न, नाद, स्वर, वर्ण, पद, वाक्य; एतद्विषयक; त्यांच्या संकल्पात्मक; त्यांनीं भावित झालेली, श्रोत्रादि इंद्रियांच्या द्वारा उत्पन्न होणारी व ' यजुः ' या शब्दसंकेतानें युक्त असलेली अशी जी मनाची वृत्ति तिला ' यजुः ' असें येथें म्हटलें जातें. अशीच या श्रुतिवचनांतील ऋग् ही वृत्ति व साम ही वृत्ति आहे. (म्ह० यजुःशब्द बाह्य शब्दराशीमध्ये जरी रूढ असला तरी श्रुतिविषयीं अति शंका घेणें युक्त नसल्यामुळें ' यजुः- 'शब्दाच्या संकेताची विषयभूत, व संकल्परूप विशिष्ट मनोवृत्तिच येथें यजुःशब्दानें घ्यावी. आम्हीं यजुर्वेदाचें अध्ययन करावें, अशा अशा क्रमानें युक्त असलेल्या वर्णांचें यजुर्वेदरूपानें अध्ययन करावें, इत्यादि प्रकारचे संकल्प हेंच त्या वृत्तीचें रूप जाणावें. ' एवं च० ' या भाष्यानें श्रुत्यनुग्राहक युक्तीहि सांगतात—)=अशा रीतीनें मंत्रांना मनोवृत्तित्व आहे, असें जाणलें म्हणजे वृत्तीचीच आवृत्ति केली जाते, आणि त्यामुळें मानस जप उपपन्न होतो. नाहीतर (म्ह० मंत्र घटादिकांप्रमाणें बाह्य द्रव्यरूप आहे असें समजल्यास) मंत्र मनाचा विषयच होत नसल्यामुळें घटादिकांप्रमाणेंच त्याची आवृत्ति करतां येणार नाही; आणि त्यामुळें मानस जप उपपन्न होणार नाही. पण कर्मांमध्ये तर बहुत प्रकारें मंत्राची आवृत्ति करावयास सांगितलें आहे.

भाष्यं—अक्षरविषयस्मृत्यावृत्त्या मन्त्रावृत्तिः स्यादिति चेन्न । मुख्यार्थासंभवात् । " त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् " इति ऋगावृत्तिः श्रूयते । तत्रचोऽविषयत्वे तद्विषयस्मृत्यावृत्तौ च क्रियमाणयां त्रिः प्रथमामन्वाहेति ऋगावृत्तिर्मुख्योऽर्थश्चोदितः परित्यक्तः स्यात् । तस्मान्मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचैतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यमात्मविज्ञानं मन्त्रा इति ॥

भाष्यार्थ—अक्षरविषयक स्मृतीच्या आवृत्तीनें मंत्राची आवृत्ति होते, म्हणून जर म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण तसें समजल्यास ' मंत्राची आवृत्ति करावी ' या मुख्य अर्थाना असंभव होतो. ' तीनदा प्रथम ऋचेची आवृत्ति करतो व तीन वेळां शेवटच्या ऋचेचें अन्वाख्यान करतो ' अशा अर्थान्या ब्राह्मणवाक्यांत ऋचेची आवृत्ति सांगितली आहे. (अथर्व्यु जेव्हां सामिधेनी सामिधांचा होम करतो तेव्हां ' प्र वो वाजा

अभिधायः०' इत्यादि अंशस्य ऋचांश्चै तूक्तं म्हटलें जातें. त्यांतील पहिल्या व शेवटच्या ऋचांची तमिदा आवृत्ति करणवयास सांगितलें आहे.]—पण त्या ठिकाणीं ब्रह्म अक्षरस्मक ऋचा मनाचा विषय होणाऱ्या नाहींत. म्हणून तद्विषयक स्मृतीची आवृत्ति जर करूं लागलें तर 'तीन वेळ पहिली ऋचा म्हणतो' इत्यादि प्रकारें ऋचेची आवृत्ति हा जो मुख्य अर्थ सांगितला आहे तो सोडल्याखारखें होईल. यास्तव मनोवृत्तिरूप उपाधीनें परिच्छिन्न, मनोवृत्तिनिष्ठ, अनादिनिघन, आत्मचैतन्य, यजुःशब्दवाच्य आत्मविज्ञान हेच मंत्र आहेत. [मंत्रांना मनोवृत्तित्व असल्यामुळें त्यांची आवृत्ति उपपन्न होते, असें सांगितलें. आतां 'एवं च०' इत्यादि भाष्यानें त्यांना परंपरेनें चिदात्मत्वामुळें नित्यत्वहि उपपन्न होतें, असें सांगतात—]

भाष्यं—एवं च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम् । अन्यथा विषयत्वे रूपादिवदनित्यत्वं च स्यान्नैतद्युक्तम् । “सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा” इति च श्रुतिनिर्यात्मनेकत्वं ब्रुवत्युगादीनां नित्यत्वे समञ्जसा स्यात् । “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यास्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः” इति च मन्त्रवर्णः ॥

भाष्यार्थ—अशा रीतीनेंच वेदांच्या नित्यत्वाची उपपत्ति लागते. कारण त्या वृत्तीला स्वप्रकाश चिदात्मत्व आहे, असें जर न मानलें तर रूपादिकांप्रमाणें वेदाला विषयत्व आहे, असें होऊन अनित्यत्व प्राप्त होईल. पण तें युक्त नव्हे. कारण 'सर्व वेद ज्यामध्ये एकरूप होतात ती साक्षरूपांनें मनांत असणारा आत्मा होय.' अशी ऋग्वेदादिकांचें नित्य आत्म्याशीं एकत्व आहे, असें सांगणारी श्रुति ऋग्वेदादिकांना नित्यत्व असलें तरच समंजस होईल. 'ज्यामध्ये सर्व देव असतात त्या अक्षर व आकाशकल्प परब्रह्मामध्ये विधिनियेधरूप ऋचा तादात्म्यानें व्यवस्थित आहेत,' असें सांगणारा मंत्र आहे. असे.

भाष्यं—आदेशोऽत्र ब्राह्मणम् । अतिदृष्टव्यविशेषानतिदिशतीति । अथर्वाङ्गिरसा च दृष्ट्य मन्त्रा ब्राह्मणं च शान्तिकपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात्पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति मनोमयात्मप्रकाशकः पूर्ववत् ॥ इति शांकरभाष्ये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—आदेश मनोमय कोशाचा आत्मा आहे. येथें आदेश म्ह० ब्राह्मण. हेच कर्तव्य आहे, अशा रीतीनें कर्तव्याचे विशेष तो सांगतो—उपदेशितो ह्यणून तो आदेश होय. अथर्वाङ्गिरसानें पाहिलेले मंत्र व ब्राह्मण पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. कारण ते भग्न शान्तिकपौष्टिकादि प्रतिष्ठेला कारण होणारें जें कर्म तत्प्रधान आहे. 'तदप्येषः०'—पूर्वप्रमाणेंच त्या अर्थीहि म्ह० मनोमय आत्म्याचा प्रकाशक, असा हा श्लोक आहे. [इति ब्राह्मणवल्बध्याये तृतीयोऽनुवाकः] ३.

श्रुतिः—यत्ने वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष र्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ॥

अर्थ—ज्याच्यापासून वाणी मनासह त्याला प्राप्त न होतां निवृत्त होतात त्या मनोमय ब्रह्माच्या आनंदाला जाणणारा विद्वान् गर्भवासादि कोणत्याहि दुःखाला भीत नाही. त्या पूर्व प्राणमयाचा हाच शारीर आत्मा आहे. तो कोण ? मनोमय. त्या या मनोमयापासून इत्यादि पुढील अर्थ स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २१३ पहा.

भाष्यं—यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहेत्यादि । तस्य पूर्वस्य प्राणमयस्यैष एवाऽऽत्मा शारीरः शरीरे प्राणमये भवः शारीरः । कः । य एष मनोमयः । तस्माद्वा एतस्मादित्यादि पूर्ववत् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयो मनोमयस्याऽऽभ्यन्तरो विज्ञानमयः । मनोमयो वेदात्माक्तः । वेदार्थविषया बुद्धि-निश्चयात्मिका विज्ञानं तच्चाध्यवसायलक्षणमन्तःकरणस्य धर्मः । तन्मयो निश्चयविज्ञानैः प्रमाणस्वरूपैर्निवर्तित आत्मा विज्ञानमयः । प्रमाणविज्ञानपूर्वको हि यज्ञादिस्तायते । यज्ञादिहेतुत्वं च वक्ष्यति श्लोकेन ॥

भाष्यार्थ—ज्याच्यापासून वाणी मनासह त्याला प्राप्त न होतां निवृत्त होतात त्या मनोमय ब्रह्माच्या उपासनाफलभूत आनंदाला जाणणारा पुरुष गर्भवासादी कोणत्याहि दुःखाला भीत नाही. त्या पूर्व प्राणमयाचा हाच शारीर आत्मा आहे. जो प्राणमय-शरीरांत होणारा तो शारीर. तो कोण ? तर जो हा मनोमय. ' तस्माद्वा एतस्मात् ० ' इत्यादि पूर्वाप्रमाणेच जाणावे. (म्ह० त्या या मनोमयाहून) दुसरा अन्तर आत्मा विज्ञानमय; मनोमयाचा अभ्यंतर विज्ञानमय आहे. मनोमय वेदात्मा, वेदरूप आहे, असें वर सांगितलें आहे. वेदाच्या अर्थाविषयांची निश्चयात्मिका बुद्धि हेंच विज्ञान आहे. तें निश्चयरूप विज्ञान अन्तःकरणाचा धर्म आहे. (येथें निश्चयरूप लौकिकज्ञानहि ध्यावे) तन्मय म्ह० प्रमाणस्वरूप निश्चयविज्ञानांनीं झालेला जो आत्मा तो विज्ञानमय. प्रमाण-विज्ञानपूर्वकच (म्ह० प्रमाणाचें विज्ञान असलें म्हणजेच) यज्ञादिकांचें अनुष्ठान होतें. श्रुति पुढें श्लोकानें ' विज्ञान ' यज्ञादिकांचें कारण आहे, असें सांगेल.

श्रुतिः— तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

अर्थः—त्या विज्ञानमयाचें श्रद्धा हेंच शिर, ऋत दक्षिण व सत्य उत्तर पक्ष. समाधान आत्मा. महत्त्व पुच्छ-प्रतिष्ठा. या अर्थी हा श्लोक आहे. ४

भाष्यं—निश्चयविज्ञानवतो हि कर्तव्येष्वर्थेषु पूर्वं श्रद्धोत्पद्यते । सा सर्वकर्तव्यानां प्राथम्याच्छिर इव शिरः । ऋतसत्ये यथाव्याख्याते एव । योगो युक्तिः समाधानम् । आत्मेवाऽऽत्मा । आत्मवतो हि युक्तस्य समाधानवतोऽङ्गानीव श्रद्धादीनि यथार्थप्रतिपत्तिक्षमाणि भवन्ति । तस्मात्समाधानं योग आत्मा विज्ञानमयस्य । महः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥

भाष्यार्थ—निश्चयज्ञानवान् पुरुषाचे ठिकाणीच पूर्वी कर्तव्य विषयांविषयीं श्रद्धा उत्पन्न होते. ती सर्व कर्तव्यांच्या आरंभीं अवश्य लागते. त्यामुळें ती जणुंकाय 'शिर' आहे. ऋत व सत्य यांचा अर्थ पूर्वीं जसा सांगितला आहे, तसाच जाणावा. योग म्ह० युक्ति—समाधान. तोच जणुंकाय आत्मा आहे. आत्मवान् जो योगी म्ह० समाधानवान् त्याचीं श्रद्धादिक जणुंकाय अंगें असून तीं यथार्थ ज्ञानाला समर्थ होतात. (किंवा समाधानवान् पुरुषाच्या अंगांप्रमाणें श्रद्धादिक यथार्थ ज्ञानाला समर्थ होतात.) यास्तव समाधान म्हणजे योग, हा विज्ञानमयाचा आत्मा आहे. 'महः' हें त्याचें पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे.

भाष्यं—मह इति महत्तत्त्वं प्रथमजम् । “ महद्यक्षं प्रथमजम् ” इति श्रुत्यन्तरात् । पुच्छं प्रतिष्ठा कारणत्वात् । कारणं हि कार्याणां प्रतिष्ठा । यथा वृक्षवीरुधां पृथिवी । सर्वबुद्धिविज्ञानानां च महत्तत्त्वं कारणम् । तेन तद्विज्ञानमयस्याऽऽत्मनः प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति पूर्ववत् । यथाऽन्नमयादीनां ब्राह्मणोक्तानां प्रकाशकाः श्लोका एवं विज्ञानमयस्यापि ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—' महः ' या शब्दानें प्रथमज महत्तत्त्व घ्यावें. ' महत् यक्ष पूज्य प्रथम उत्पन्न झालेलें ' अशी दुसरी श्रुति आहे. तें कारण असल्यामुळें पुच्छ प्रतिष्ठा होय. कारण कोणतेंहि कारणच कार्याची प्रतिष्ठा असते. जशी वृक्ष, वेली इत्यादिकांची प्रतिष्ठा पृथिवी आहे. सर्व बुद्धिविज्ञानांचें कारण महत्तत्त्व आहे. त्यामुळें तें विज्ञानमय आत्म्याची प्रतिष्ठा आहे. पूर्वींप्रमाणेंच त्या अर्थींहि हा श्लोक आहे. म्ह० ज्याप्रमाणें ब्राह्मणोक्त अन्नमयादिकांचे प्रकाशक श्लोक वर आहेत त्याचप्रमाणें विज्ञानमयाचाहि प्रकाशक हा श्लोक आहे. (इति ब्रह्मवल्क्यध्याये चतुर्थोऽनुवाकः) ४

श्रुतिः—विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्त्समश्नुत इति ॥

अर्थ—विज्ञानवान् पुरुषच यज्ञ व कर्म यांचा विस्तार करितो. सर्व देव ज्येष्ठ विज्ञान ब्रह्माची उपासना करितात. विज्ञान ब्रह्म आहे, असें जर साधक जाणूं लागला व

त्यापासून प्रमाद पावला नाही तर शरीरांत पापांचा त्याग करून सर्व भोगांस विज्ञानमय आत्म्यानेच चांगल्या प्रकारें भोगितो.

भाष्यं—विज्ञानं यज्ञं तनुते । विज्ञानवान्हि यज्ञं तनोति श्रद्धादिपूर्वकम् । अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वं तनुत इति कर्माणि च तनुते । यस्माद्विज्ञानकर्तृकं सर्वं तस्माद्युक्तं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्मेति । किंच विज्ञानं ब्रह्म सर्वे देवा इन्द्रादयो ज्येष्ठं प्रथमजत्वात्सर्वप्रवृत्तीनां वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्मोपासते ध्यायन्ति तस्मिन्विज्ञानमये ब्रह्मण्यभिमानं कृत्वोपासत इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—‘विज्ञानं यज्ञं’ विज्ञानच यज्ञ करतें. विज्ञानवान् पुरुषच श्रद्धादिपूर्वक यज्ञाचा विस्तार करतो. यास्तव विज्ञानाला कर्तृत्व आहे. ‘कर्माणि तनुते’—कर्मांचा विस्तार करतें. ज्या अर्थी सर्व विज्ञानकर्तृक आहे त्याअर्थी विज्ञानमय आत्मा ब्रह्म आहे, असें म्हणणें युक्त आहे. तसेंच, ‘विज्ञानं देवाः०’—इंद्रादि सर्व देव विज्ञान ब्रह्म, कीं जें प्रथम उत्पन्न झालेलें असल्यामुळें ज्येष्ठ आहे किंवा सर्व प्रवृत्ति तत्पूर्वक असल्यामुळें प्रथमज आहे तें विज्ञान ब्रह्म उपासितात; त्याचें ध्यान करितात. त्या विज्ञानमय ब्रह्माचे ठिकाणीं अभिमान धरून म्ह० तेंच मी आहे, अशी उपासना करितात, असा याचा अर्थ.

भाष्यं—तस्मात्ते महतो ब्रह्मण उपासनाज्ज्ञानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं ब्रह्म चेद्यादि वेद विजानाति न केवलं वेदैव तस्माद्ब्रह्मणश्चेन्न प्रमाद्यति बाह्येष्वेवानात्मस्वात्मभावितत्वात्प्राप्तं विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनं तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते तस्माच्चेन्न प्रमाद्यतीति अन्नमयादिष्वात्मभावं हित्वा केवले विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते चेदित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—त्यामुळें म्ह० त्या महत् ब्रह्माची उपासना केल्यामुळें ते देवादिक ज्ञानैश्वर्यवान् होतात. ‘विज्ञानं ब्रह्म चेत्०’—तें विज्ञान ब्रह्म आहे, असें जर साधक जाणू लागला; केवळ जाणू लागला इतकेंच नव्हे तर तो त्या ब्रह्मापासून जर प्रमाद न पावला; बाह्य अनात्म्यांच्या ठिकाणींच आत्म्याची भावना केल्यामुळें विज्ञानमय ब्रह्माविषयींच्या आत्मभावनेपासून प्रमाद पावणें प्राप्त आहे (म्ह० विज्ञानमय ब्रह्म आत्मा आहे, या भावनेपासून च्युत होणें सर्वथा प्राप्तच आहे.) यास्तव त्या प्रमादाची निवृत्ति करण्यासाठीं ‘तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ’ असें म्हटलें आहे. अर्थात् अन्नमयादिकांविषयींची आत्मभावना सोडून केवळ विज्ञानमय ब्रह्माचे ठिकाणीं आत्मत्वाची भावना करित जर राहिला, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—ततः किं स्यादित्युच्यते—शरीरे पाप्मनो हित्वा । शरीराभिमाननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानस्तेषां च विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्माभिमानान्निमित्तापाये हानमुपपद्यते । छत्रापाय इव च्छायापायः । तस्माच्छरीराभिमानानिमित्तान्स-

वर्णात्पन्नः शरीरप्रभवाञ्शरीर एव हित्वा विज्ञानमयब्रह्मस्वरूपापन्नस्तत्स्थान्स-
वर्णात्कामान्विज्ञानमयेनैवाऽऽत्मना समश्नुते सम्यग्भुङ्क्त इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—तर मग त्यापासून काय होतें, तें सांगतों—‘शरीरे०’—शरीरांत पापें सोडून
कारण शरीराभिमान या निमित्तामुळेच सर्व पापें लागतात. पण विज्ञानमय ब्रह्मामध्ये
आत्माभिमान धरल्यामुळे निमित्ताचाच अभाव झाला असतां त्या पापांचा त्याग युक्त
होतो. म्ह० छत्रीचा अभाव झाला असतां जसा छायेचा अभाव होतो त्याप्रमाणें.
(शरीरच आत्मा आहे, अशा प्रकारचा अभिमान सोडला असतां त्या निमित्तामुळेच
लागणारीं सर्व पापें क्षीण होतात.)=तस्मात् शरीराभिमान हेंच ज्यांचें निमित्त आहे,
अशा शरीरापासून उद्भवलेल्या सर्व पापांना शरीरामध्येच सोडून विज्ञानमय ब्रह्मस्वरू-
पास प्राप्त झालेला साधक त्यांतील ‘सर्वान् कामान्०’—सर्व कामांस (भोगांस) विज्ञानमय
आत्म्यानेच चांगल्या प्रकारें भोगतो, असा याचा अर्थ.

श्रुतिः—तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानम-
यात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव
तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ॥

अर्थ—स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २१८-१९ पहा.

भाष्यं—तस्य पूर्वस्य मनोमयस्याऽऽत्मैष एव शरीरे मनोमये भवः शरीरः ।
कः । य एष विज्ञानमयः । तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थम् । आनन्दमय इति
कार्यात्मप्रतीतिरधिकारान्मयदशब्दाच्च । अन्नादिमया हि कार्यात्मानो भौतिका
इहाधिकृताः । तदाधिकारपतितश्चायमानन्दमयः । मयट्चात्र विकारार्थे दृष्टो यथाऽ-
न्नमय इत्यत्र । तस्मात्कार्यात्माऽऽनन्दमयः प्रत्येतव्यः ॥

भाष्यार्थ—त्या पूर्वीच्या मनोमयाचा—आत्मा हाच मनोमय शरीरांत झालेला
शरीर आत्मा आहे. हा कोण ? तर जो हा विज्ञानमय. ‘तस्माद्वा०’ इत्यादि या
पुढील दोन वाक्यें उक्तार्थ आहेत. म्ह० त्यांचा अर्थ सांगितला आहे. (आनंदमय
परमात्मा आहे, असें वृत्तिकारांनीं सांगितलें आहे. त्याच्या निषेधानें ‘कार्यात्मप्रतीतिः०’
इत्यादि व्याख्यान करितात—)=‘आनन्दमय’ या शब्दानें कार्यात्म्याची प्रतीति होते.
कारण हा अधिकार—आरंभ—प्रकरण कार्यात्म्याचें आहे व ‘मयट्’ (मय) हा शब्द
(प्रत्यय) आनंदाला लाविला आहे. या अध्यायांत अन्नमयादि भौतिक कार्यात्म्यांचाच
आरंभ केलेला आहे. त्या अधिकारांतच हा आनंदमय पडलेला आहे. जसा ‘अन्नमयः’
इत्यादि स्थानीं त्याचप्रमाणें ‘आनन्दमय’ या शब्दांतीलहि ‘मयट्’ विकार या अर्थी अस-
ल्याचें दिसतें. यास्तव आनन्दमय हा कार्यात्मा आहे असें जाणावें.

भाष्यं—संक्रमणाच्च, आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति वक्ष्यति । कार्यात्मनां च संक्रमणमनात्मनां दृष्टम् । संक्रमणकर्मत्वेन चाऽऽनन्दमय आत्मा श्रूयते । यथाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । न चाऽऽत्मन एवोपसंक्रमणम् । अधिकारविरोधादसंभवाच्च । न ह्यात्मनैवाऽऽत्मन उपसंक्रमणं संभवति । स्वात्मनि भेदाभावात् । आत्मभूतं च ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—संक्रमणावरूनहि तेंच ठरतें. श्रुति 'आनन्दमय आत्म्याचें उपसंक्रमण-अतिक्रमण करितो,' असें पुढें सांगणार आहे. कार्यरूप अनात्म्याचेंच संक्रमण होत असल्याचें दिसतें. संक्रमणाचें कर्म या रूपानें आनन्दमय आत्मा श्रुतीत सांगितला आहे. म्ह० ज्याप्रमाणें अन्नमय आत्म्याचें पुरुष अतिक्रमण करितो असें सांगितलें, त्याच-प्रमाणें आनन्दमय आत्म्याचें अतिक्रमण करितो असें म्हटलें आहे. ('संक्रामति' म्ह० अतिक्रामति अशा अभिप्रायानें हें व्याख्यान केलें. पण संक्रमण म्ह० प्राप्ति या अभिप्रायानें त्याचें व्याख्यान कां केलें जात नाहीं, अशी आशंका घेऊन 'न चात्मनः०' इत्यादि म्हणतात—)=आत्म्याचेंच कांहीं उपसंक्रमण-प्राप्ति सांगितलेली नाहीं. कारण तसें मानणें अधिकाराच्या म्ह० प्रकरणाच्या विरुद्ध आहे व आत्म्याच्या संक्रमणाचा-प्राप्तीचा संभव नाहीं. कारण स्वतःच स्वतःला प्राप्त होण्याचा संभव नाहीं. स्वतःच्या स्वरूपांत भेदाचा अभाव असतो. ब्रह्म तर आत्मभूत आहे. (आनंदमयाच्या परमात्मतेचा असंभव आहे, याविषयीं आणखी हेतु 'संक्रामितुः०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—संक्रामितुः शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च । न हि यथोक्तलक्षण आकाशादिकारणेऽकार्यपतिते शिरआद्यवयवरूपकल्पनोपपद्यते । अदृश्येऽनात्म्येऽनिलयनेऽनिरुक्तेऽस्थूलमनणु नेति नेत्यात्मेत्यादिविशेषापोहश्रुतिभ्यश्च ॥

भाष्यार्थ—शिवाय जो संक्रमण करणारा त्याच्या मस्तकादि अवयवांची कल्पना करणें अयुक्त आहे. कारण आकाशादिकांचें कारण व कार्यामध्ये न पडलेल्या आणि ज्याचें लक्षण वर सांगितलें आहे, अशा आत्म्याच्या ठिकाणीं शिर-आदि अवयवरूपाची कल्पना उपपन्न होत नाहीं. त्याचप्रमाणें 'अदृश्य, अनात्म्य, अनिलयन, अनिरुक्त, अस्थूल, अनणु नेति नेति आत्मा' इत्यादि सर्व विशेषांचा निषेध करणाऱ्या श्रुती आहेत. (त्यामुळेंहि आत्म्याच्या अवयवांची कल्पना उपपन्न होत नाहीं. आनंदमय परमात्मा, असें जर विवक्षित असेल तर पुढील मंत्रांत त्याचीच असंत्वाशंका सांगावयास पाहिजे. पण तिचा असंभव असल्यामुळें आनंदमय परमात्मत्वानें प्रतिपादिला जात नाहीं, असें 'मंत्रोदाहरणं०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च । न हि प्रियशिरआद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतोऽनुभूयमान आनन्दमय आत्मनि ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्मेत्याशङ्काभावात् “ असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ” इति मन्त्रोदाहरणमुपपद्यते । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यपि चानुपपन्नं पृथग्ब्रह्मणः प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणम् । तस्मात्कार्यपतित एवाऽऽनन्दमयो न पर एवाऽऽत्माऽऽनन्द इति विद्याकर्मणोः फलं तद्विकार आनन्दमयः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणे पुढें मंत्राचें जें उदाहरण दिलें आहे तेंहि आनंदमयपक्षीं अनुपपन्न होतें. कारण प्रिय हेंच शिर, मोद दक्षिण पक्ष, प्रमोद उत्तर पक्ष इत्यादि अवयवांनीं विशिष्ट, प्रत्यक्षतः अनुभविला जाणारा, जो आनंदमय आत्मा—ब्रह्म, त्याविषयीं ‘तें ब्रह्म नाहीं’ अशी आशंकाच येऊं शकत नाहीं. त्यामुळें ‘ब्रह्म नाहीं, असें जो जाणतो तो असत्च होतो,’ या मंत्राचें उदाहरण देणें, ह्या मंत्राचा प्रमाण म्हणून उल्लेख करणें, उपपन्न होत नाहीं. ‘ब्रह्म पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे,’ असें ब्रह्माचें प्रतिष्ठारूपानें पृथक् ग्रहण करणेंहि अनुपपन्न आहे. यास्तव आनन्दमय कार्यरूप आत्म्यांतीलच एक आहे, तो पर आत्मा—आनन्दच नव्हे. यास्तव तो आनन्दमय विद्या व कर्म यांचें फल आहे, त्याचा विकार आहे. (विशिष्टाला विशेषणकार्यत्व असल्यामुळें ‘मी सुखी’ इत्यादि प्रकारें उपलब्ध होणारा भोक्ता आनंदमय आहे, असें सांगितलें. आतां ‘त्याला विज्ञानमयाहून अन्तरत्व कसें’ असें कोणी विचारील म्हणून ‘स च०’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—स च विज्ञानमयादन्तरः । यज्ञादिहेतोर्विज्ञानमयस्यान्तरत्वश्रुतेः । ज्ञानकर्मणोर्हि फलं भोक्त्रर्थत्वादन्तरतमं स्यात् । अन्तरतमश्चाऽऽनन्दमय आत्मा पूर्वभ्यः । विद्याकर्मणोः प्रियाद्यर्थत्वाच्च । प्रियादिप्रयुक्ते हि विद्याकर्मणी । तस्मात्प्रियादीनां फलरूपाणामात्मसंनिकर्षाद्विज्ञानमयस्याऽऽभ्यन्तरत्वमुपपद्यते । प्रियादिवासनानिर्वृतो ह्यानन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्न उपलभ्यते ॥

भाष्यार्थ—आणि तो विज्ञानमयाहून अन्तर आहे, कारण तो यज्ञादिकांना कारण होणाऱ्या विज्ञानमयाच्या अन्तर आहे, असें सांगणारी श्रुति आहे. (कर्त्याच्या अपेक्षेनें प्रसिद्धच असलेलें भोक्तृत्वाचें उत्तरभावित्व श्रुतीनें सांगितलें आहे, असा याचा भावार्थ. ‘ज्ञानकर्मणोर्हि०’ या भाष्यानें हेंच स्पष्ट करितात—) = ज्ञान व कर्म यांचें फल भोक्त्यासाठीं असल्यामुळें अतिशय अंतर असतें. अन्नमयादि पूर्व कोशाहून आनंदमय आत्मा अतिशय अंतर आहे. (आनंदाचीं साधनें, अशा शरीरादिकांहून साध्य आनंदानें विशिष्ट असलेला आनंदमय अन्तरतम आहे, असें ब्रह्मेति, असा भावार्थ. शिवाय त्याचें साधन असें जें प्रिय त्याला उद्देशून कर्ता

विज्ञान व कर्म करितो. त्यामुळे—उद्देश्यत्वामुळे आनंदमयाचें आन्तरत्व सिद्ध आहे, असें 'विद्याकर्मणोः०' या भाष्यानें सांगतात—)=विद्या व कर्म हीं प्रिय, मोद इत्यादिकां-करतांच आहेत. कारण विद्या व कर्म हीं दोन्ही प्रियादिप्रयुक्तच आहेत, (म्ह० प्रिया-दिकांसाठीं त्यांची प्रवृत्ति होते) हें प्रसिद्ध आहे. तस्मात् आत्म्याच्या सांनिध्यामुळे फलरूप प्रिय-मोदादिकांना विज्ञानमयाचें आभ्यंतरत्व उपपन्न होतें. (म्ह० प्रिय, मोद, व प्रमोद हे आनंदाचे अवयव आत्म्याच्या अगदीं समीप अभिव्यक्त होतात. त्यामुळे ते विज्ञानमयाच्याहि आंत आहेत, असें समजणें उपपन्न होतें. शिवाय स्वप्नामध्ये साक्षी प्रियादिविशिष्ट असल्याचा अनुभव येतो. त्यामुळेहि आनंदमय हा मुख्य आत्मा नव्हे, असें 'प्रियादिवासना०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=स्वप्नामध्ये प्रियादि-कांच्या वासनांनीं झालेला आनंदमय विज्ञानमयाचा आश्रय करून असलेलाच अनुभ-वास येतो. (असो, आतां श्रुति आनंदमयाचे शिरःप्रभृति अवयव सांगते—)

श्रुतिः—तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ५

अर्थ—त्याचें प्रिय हेंच शिर० इत्यादि अर्थ स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २१९ पहा.

भाष्यं—तस्याऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यमात्मा प्रियादीनां सुखावयवानां । तेष्वनुस्यूतत्वात् ॥

भाष्यार्थ—' त्या आनंदमय आत्म्याचें ' इष्ट पुत्रादिकांच्या दर्शनामुळे होणारें जें 'प्रिय' या नांवाचें सुख 'तेंच शिर' आहे. खरोखर शिर नव्हे; तर शिरासारखें शिर. कारण त्या प्रियाला प्राधान्य आहे. 'मोद' म्हणजे प्रिय वस्तूचा लाभ झाला असतां त्या निमित्तानें होणारा हर्ष. तोच हर्ष प्रकृष्ट म्ह० अतिशय झाला असतां 'प्रमोद' होतो. (इष्ट वस्तूचा लाभ होऊन त्याचा उपभोग घेत असतांना प्रकृष्ट हर्ष होतो, हें प्रसिद्ध आहे.) 'आनन्द' म्हणजे सामान्य सुख. तोच प्रियादि सुखावयवांचा 'आत्मा' आहे. कारण तो त्यांमध्ये अनुस्यूत (ओतप्रोत भरलेला) असतो. (आतां आनंदमय ज्ञान व कर्म यांच्या फलभूत आहे, असें जें वर म्हटलें आहे त्याचें स्वमतानुसार औपनिषद् साध्यत्व ' आनन्द इति परं० ' या भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—आनन्द इति परं ब्रह्म । तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्र-मित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसाऽप्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते । तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात्सुखस्य क्षणिकत्वम् ॥

भाष्यार्थ—आनंद म्ह० परब्रह्म. तें शुभ कर्माकडून प्रत्युपस्थापित केल्या जाण-
न्या, पुत्र-मित्रादि विशेष प्रकारचे विषय हीच ज्याची उपाधि आहे अशा व तमनें
आच्छादित न केलेल्या अन्तःकरणाच्या विशेष प्रकारच्या प्रसन्न वृत्तीमध्ये अभिव्यक्त
होतें. तेंच या लोकांत विषयसुख म्हणून प्रसिद्ध आहे. (‘तर मग विषयसुखाला क्षणि-
कत्व व सातिशयत्व कसें?’ ‘त्याला व्यक्त करणाऱ्या वृत्तीमुळे’ असें याचें उत्तर
‘तद्ब्रुत्तिविशेष०’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=त्या विशेष प्रकारच्या सुखवृत्तीला
प्रत्युपस्थापित करणारें कर्म अनवस्थित(अस्थिररूप) असल्यामुळे सुखाला क्षणिकत्व आहे.

भाष्यं—तद्यदाऽन्तःकरणं तपसा तमोग्नेन विद्यया ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च
निर्मूलत्वमापद्यते यावद्यावत्तावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरण आनन्दविशेष
उत्कृष्यते विपुली भवति । वक्ष्यति च—“रसो वै सः । रसश्चेवायं लब्ध्वाऽऽ-
नन्दी भवति एष हेवाऽऽनन्दयाति” । “ एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति ” इति च श्रुत्यन्तरात् । एवं च कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शत-
गुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते ॥ एवं चोत्कृष्यमाणस्याऽऽनन्दमयस्याऽऽ-
त्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव ॥

भाष्यार्थ—तें अन्तःकरण जेव्हां तमाचा नाश करणाऱ्या तपानें, विद्येनें, ब्रह्मचर्यानें
व श्रद्धेनें जों जों किंवा जितक्या जितक्या प्रमाणानें निर्मलतेस प्राप्त होतें तों तों
किंवा तितक्या प्रमाणानें पवित्र व प्रसन्न झालेल्या अन्तःकरणांत विशेष आनंद
उत्कर्ष पावतो; विपुल होतो. (‘पण ब्रह्माच्या आनंदस्वभावत्वाविषयांचे काय प्रमाण
आहे? याचें उत्तर—‘वक्ष्यति०’ या भाष्यानें सांगतात—) “ तो रस आहे—त्या रसाला
प्राप्त होऊनच हा पुरुष आनंदी होतो. हाच रस सर्वांना आनंदित करतो, ” असें याच
न्यायांत पुढें सांगणार आहेत. “ याच आनंदाच्या लेशावर अन्य भूतें उपजीविका
करितात. ” अशीहि दुसरी श्रुति आहे; (अन्तःकरणशुद्धीच्या उत्कर्षामुळेच आनंदाला
सातिशयत्व आहे, या विषयां लिंग ‘एवं च०’ या भाष्यानें सांगतात—)=आणि अशा
प्रकारें कामशांतीच्या उत्कर्षाच्या अपेक्षेनें आनंदाचा उत्तरोत्तर शतपट उत्कर्ष यांतच पुढें
सांगितला जाणार आहे. (म्ह० कामशांतीचें प्रमाण जसें जसें वाढत जातें तसें तसें आन-
न्दाचें प्रमाणहि उत्तरोत्तर वाढतें, हें पुढें मानुष, गंधर्व, इत्यादिकांच्या आनंदांच्या उदाहर-
णांनें श्रुति सांगणार आहे. उत्तरोत्तर उत्तम विषयांपासून होणाऱ्या आनंदाचाच जर वास्त-
विक उत्कर्ष श्रुतीला मान्य असता तर तिनें त्रिष्काम श्रोत्रियाच्या आनंदोत्कर्षाचें वर्णन
केलें नसतें, त्यामुळे)=याप्रमाणें उत्कर्ष पावणाऱ्या आनन्दमय आत्म्याच्या परमार्थ-
ब्रह्मविज्ञानाच्या अपेक्षेनें ब्रह्म परच आहे.

भाष्यं—यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चाङ्गाविमयाः कोशा उपन्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदेव च सर्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा आनन्दमयस्य । एकत्वावसानत्वात् । अस्ति तदेकमविद्याकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छं । तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति ॥ इति शांकरभाष्ये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—जें सत्य-ज्ञानानन्तलक्षण प्रकृत ब्रह्म, ज्याच्या ज्ञानाकरितां आज्ञादिमय पांच कोशांचा उपन्यास केला आहे, जें त्यांच्याहून अभ्यंतर (आंत) आहे, आणि ज्याच्या योगानें ते सर्व कोश आत्मवान् आहेत तें ब्रह्म पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे. तेंच सर्वे अविद्याकल्पित द्वैताचें अवसानभूत अद्वैत ब्रह्म आनन्दमयाची प्रतिष्ठा आहे. कारण त्याचें एकत्वामध्ये पर्यवसान होतें. तें एक अविद्याकल्पित द्वैताचें पर्यवसानभूत अद्वैत 'ब्रह्म प्रतिष्ठा व पुच्छ आहे.' 'या अर्थाहि हा पुढील श्लोक आहे.' ५.

श्रुतिः—असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेनं ततो विदुरिति ॥

अर्थ—ब्रह्म असत्-अविद्यमान आहे, असें जर कोणी जाणिल तर तो स्वतःच असत् होईल. ब्रह्म आहे, असें जर त्यानें जाणलें तर त्याला सन्त समजतात.

भाष्यं—असन्नेवास्तसम एव यथाऽसन्न पुरुषार्थसंबध्येवं स भवति अपुरुषार्थसंबन्धी । कोऽसौ । योऽसदविद्यमानं ब्रह्मेति वेद विजानाति चेद्यदि । तद्विपर्ययेण यत्सर्वविकल्पास्पदं सर्वप्रवृत्तिबीजं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमप्यस्ति तद्ब्रह्मेति वेद चेत् । कुतः पुनराशङ्का तस्मास्तित्वे, व्यवहारातीतत्वं ब्रह्मण इति ब्रूमः ॥

भाष्यार्थ—'असत्-च,' असत्-सारखाच, ज्याप्रमाणें असत् (म्ह० अविद्यमान पदार्थ) पुरुषार्थाशीं संबंध ठेवणारा नसतो त्याप्रमाणें 'तो अपुरुषार्थसंबन्धी होतो.' तो कोण ? तर जो ब्रह्म असत् म्ह० अविद्यमान आहे, असें जाणतो. 'त्यानें जर ब्रह्म असत् आहे असें जाणलें तर तो स्वतःच असत्-सारखा होतो.' पण त्याच्या उलट सर्व विकल्पांचें अधिष्ठान, सर्व प्रवृत्तींचें बीज, सर्व विशेषशून्य असेंही जें तत्त्व आहे, 'तें ब्रह्म आहे,' असें जर त्यानें जाणलें (तर त्याला सन्त समजतात, असा पुढच्या वाक्याशीं अन्वय.) 'पण त्याच्या नास्तित्वाविषयीं शंकाच कां येते ? ' म्हणून विचाराल तर ब्रह्माचें व्यवहारातीतत्व, हें तिचें कारण आहे, असें आम्ही सांगलों,

भाष्यं—व्यवहारविषये हि वाचारम्भणमात्रेऽस्तित्वभाविता बुद्धिस्तद्विपरीते व्यवहारातीते नास्तित्वमपि प्रतिपद्यते । यथा घटादिव्यवहारविषयतयोपपन्नः संस्तद्विपरीतोऽसन्निति प्रसिद्धम् । एवं तत्सामान्यादिहापि स्याद्ब्रह्मणो नास्तित्वप्रत्याशङ्का । तस्मादुच्यते—अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति ॥

भाष्यार्थ—व्यवहारविषयामध्ये केवल शब्दांनीच ज्यांचा उच्चार करतां येतो अशा नाममात्र विषयांच्या अस्तित्वानें भावित झालेली बुद्धि व्यवहारातीत विषयांविषयी नास्तित्वहि जाणते. (व्यवहारातील शब्दमात्र विषयांनाच 'ते आहेत' असें जाणणारी बुद्धि व्यवहारातीत ब्रह्म नाही, असेंहि जाणते.) म्हणजे ज्याप्रमाणें पाणी आणणें इत्यादि व्यवहाराचा विषय या रूपानें उपपन्न झालेला घटादि पदार्थ सन् (विद्यमान आहे, असें समजलें जातें) व त्याच्या विपरीत असलेला बंध्यापुत्रादि पदार्थ असन् (अविद्यमान आहे असें जाणलें जातें) हें प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणें तत्तुल्य प्रकारामुळें प्रस्तुत प्रकरणींहि ब्रह्माच्या नास्तित्वाविषयी आशंका येते. म्हणून ' ब्रह्म आहे, असें जर त्यानें जाणलें, ' असें म्हटलें आहे.

भाष्यं—किं पुनः स्यात्तदस्तीति विजानतस्तदाह—सन्तं विद्यमानब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मापन्नमेनमेवंविदं विदुर्ब्रह्मविदस्ततस्तस्मादस्तित्ववदनात्सोऽन्येषां ब्रह्मवद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—पण तें आहे असें जाणणाराला कोणतें फल मिळतें तें सांगतात— 'ततः'—त्या अस्तित्वज्ञानामुळें 'एनं'—याला तत्त्ववेत्ते 'संत' समजतात. विद्यमान ब्रह्मस्वरूपानें परमार्थसदात्म्यास प्राप्त झालेल्या या असें जाणणाराला ब्रह्मवेत्ते संत समजतात. कारण तो त्याचें अस्तित्व मानतो. त्यामुळें तो ब्रह्मवेत्ता इतरांना विशेष-विशेषतःच जाणण्यास योग्य होतो, असा याचा अर्थ.

भाष्यं—अथवा यो नास्ति ब्रह्मेति मन्यते स सर्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणस्याश्रद्धानतया नास्तित्वं प्रतिपद्यतेऽब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तस्य अतो नास्तिकः सोऽसन्नसाधुरुच्यते लोके । तद्विपरीतः सन्नोऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद स तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गं वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणं श्रद्धानतया यथावत्प्रतिपद्यते यस्मात्ततस्तस्मात्सन्तं साधुमार्गस्थमेनं विदुः साधवः तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यार्थः ॥

भाष्यार्थ—किंवा जो ब्रह्म नाही, असें मानतो तो सर्वच वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षण सन्मार्गाचें अश्रद्दालुत्वामुळें नास्तित्व जाणतो. कारण ' ब्रह्म नाही ' या त्याच्या समजुतीमुळें सन्मार्ग ब्रह्मप्राप्त्यर्थ आहे, असें त्याला म्हणतांच येत नाही. त्यामुळें तो सन्मार्ग

ब्रह्मप्राप्त्यर्थे नाहीं असें होतें. यास्तव व्यवहारांत तो नास्तिक असन्—असाधू म्हटला जातो. (सन्मार्ग कांहीं कामाचा नाहीं, असें जाणणाऱ्या नास्तिकाला लोक असाधु—असत्-पुरुष असें म्हणतात. त्यामुळे ब्रह्म नाहीं असें म्हणणारा पुरुष असत् ठरतो;) =पण त्याच्या अगदीं उलट असलेला जो 'ब्रह्म आहे,' असें जाणतो तो सन् होय. ज्या अर्थी तो त्या ब्रह्माच्या प्राप्तीला कारण होणाऱ्या वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षण सन्मार्गाला श्रद्धालुत्वामुळे यथावत् जाणतो त्याअर्थी त्याला दुसरे साधु लोक (शिष्ट) 'सन्त' म्ह० साधुमार्गस्थ (शिष्टांच्या मार्गांनै चालणारा) समजतात. यास्तव ब्रह्म आहे, असेंच जाणावें, असा वाक्यार्थ आहे.

श्रुतिः—तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः ॥

अर्थ—त्या पूर्व विज्ञानमयाचा हाच शारीर आत्मा आहे. हा कोण ? जो आनन्दमय. आतां त्या अर्थी असे अनुप्रश्न आहेत.

भाष्यं—तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शरीरे विज्ञानमये भवः शारीर आत्मा । कोऽसौ । य एष आनन्दमयः । तं प्रति नास्त्याशङ्का नास्तित्वे । अपो-ढसर्वविशेषत्वात्तु ब्रह्मणो नास्तित्वं प्रत्याशंका युक्ता । सर्वसामान्याच्च ब्रह्मणः । यस्मादेवमतस्तस्मात्, अथानन्तरं श्रोतुः शिष्यस्यानुप्रश्ना आचार्योक्तिमन्वेते प्रश्ना अनुप्रश्नाः ॥

भाष्यार्थ—'त्या पूर्व विज्ञानमयाचा हाच विज्ञानमय शरीरांत होणारा—शारीर आत्मा आहे.' हा कोण ? तर 'जो हा आनन्दमय.' (कित्येक वरील मंत्र आनन्दमयाचा प्रकाशक आहे असें समजतात. यास्तव त्यांचें निराकरण 'तं प्रति०' या भाष्यानें कारितात—)= त्याच्या नास्तित्वाविषयीं तर मुळीं शंकाच नाहीं. (कारण आनन्दमय सविशेष असल्यामुळे प्रत्यक्ष आहे.)पण ब्रह्म सर्वविशेषशून्य असल्यामुळे त्याच्या नास्तित्वाविषयीं शंका येणें योग्य आहे. तसेंच ब्रह्म सर्वाना समान असल्यामुळे (त्याचा सर्वाना व्यवहार करतां येणें शक्य आहे; पण तसा अनुभव मात्र कोठेहि नाही. त्यामुळेहि 'तै नाहीं' अशी त्याच्या नास्तित्वाची शंका येते.)=आणि 'ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी आतां यानंतर श्रोत्या शिष्याचे हे अनुप्रश्न म्ह० आचार्यांच्या उत्कीनंतर हे प्रश्न आहेत.'

श्रुतिः—उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन गच्छती३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुता३ उ ॥

अर्थ—कोणीहि अविद्वान् सुद्धां या शरीरांतून निघून जाऊन परमात्म्याला पांचतो ? कीं नाहीं ? कीं कोणी विद्वान् ब्रह्मवेत्ताहि या शरीरांतून निघून जाऊन त्या लोकास—पर-मात्म्याला प्राप्त होतो ? कीं नाहीं ?

भाष्यं—सामान्यं हि ब्रह्माऽऽकाशादिकारणत्वाद्द्विबुधोऽविदुषश्च । तस्माद-
विदुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिराशङ्क्यते । उतापि । अविद्वानमुं लोकं परमात्मानमितः
प्रेत्य कश्चन । चनशब्दोऽप्यर्थे । अविद्वानपि गच्छति प्राप्नोति किंवा न गच्छ-
तीति द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्योऽनुप्रश्ना इति बहुवचनात् ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्म आकाशादिकांचै (भूतविशिष्ट सर्व जीवांचै) कारण असल्यामुळे
विद्वान् व अविद्वान् या उभयतांनाहि तुल्य आहे. यास्तव अविद्वानालाहि ब्रह्मप्राप्ति
होते अशी शंका घेतली जाते. 'उत' म्ह० अपि—हि; अविद्वान्—हि त्या लोकास म्ह०
परमात्म्याला या लोकाहून—या शरीरांतून निघून जाऊन पोंचतो—प्राप्त होतो कीं नाही?
'कश्चन' यांतील 'चन' हा शब्दहि 'अपि' या अर्थी आहे व 'कश्चन' हें पद अवि-
द्वान् या पदाशीं संबंध ठेवतें. त्यामुळे १ कोणी अविद्वानसुद्धां ब्रह्माला प्राप्त होतो, २
कीं नाही? असा दुसराहि प्रश्न येथें आहे, असें जाणावें. कारण वर 'अनुप्रश्नाः' असें
बहुवचन आहे.

भाष्यं—विद्वान्सं प्रत्यन्यौ प्रश्नौ । यद्यविद्वान्सामान्यं कारणमपि ब्रह्म न
गच्छति ततो विदुषोऽपि ब्रह्मागमनमाशङ्क्यते । अतस्तं प्रति प्रश्न आहो
विद्वानिति । विद्वान्ब्रह्मविदपि कश्चिदितः प्रेत्यामुं लोकं समश्नुते उ इत्येवं स्थिते
यादेशे यलोपे च कृतेऽकारस्य प्लुतिः समश्नुताऽ उ इति । उकारं च वक्ष्य-
माणमधस्तादपकृष्य तकारं च पूर्वस्मादुतशब्दाभ्यासज्याऽऽहो इत्येतस्मात्पूर्व-
मुतशब्दं संयोज्य पृच्छथत उताऽहो विद्वानिति । विद्वान्समश्नुतेऽमुं लोकम् ।
किंवा यथाऽविद्वानेवं विद्वानपि न समश्नुत इत्यपरः प्रश्नः ॥

भाष्यार्थ—तसेच विद्वानाकरितां, विद्वानाला उद्देशून दुसरे दोन प्रश्न आहेत. जर
अविद्वान् (विद्वान् व अविद्वान् या उभयतांचै) साधारण कारण असलेल्याहि ब्र-
ह्माला प्राप्त होत नाहीं तर विद्वान्हि ब्रह्माला जाऊं शकणार नाहीं, अशी आशंका घेतली
जाते. यास्तव त्या विद्वानाला उद्देशून 'आहो विद्वान्०' हा प्रश्न आहे. कोणी विद्वान्
ब्रह्मवेत्ताहि या लोकाहून किंवा या शरीरांतून निघून जाऊन त्या लोकाला म्ह० परमा-
त्म्याला प्राप्त होतो का ? मूळ उपनिषदांत 'समश्नुताऽ उ' असा पाठ आहे. त्याचीं
पदें 'समश्नुते उ' अशीं आहेत. पण 'ते' यांतील एच्या पुढें 'उ' आल्यामुळे एचा अय्
झाला. नंतर पुढें 'उ' असल्यामुळे पाणिनीच्या 'लोपः शाकल्यस्य' या सूत्रानें 'य-
चा' लोप झाला. तेव्हां 'समश्नुत उ' असें राहिलें. नंतर 'त' या अक्षरांतील अकार
प्लुत केला. त्यामुळे 'समश्नुताऽ उ' असा पाठ झाला. 'उ' हा पुढील उकार मागे
ओहून घेऊन आणि पूर्वीच्या 'उत-'शब्दांतील तकार त्याला जोडून झालेल्या 'उत-'शब्दांचा

‘आहो’ याच्या पूर्वी योजना करून, त्यांचा संयोग करून शिष्य ‘उताहो विद्वान्’ इत्यादि प्रश्न करित आहे. विद्वान् या आत्माला जातो का? की ‘जसा अविद्वान् तसाच विद्वान्-हि त्याला प्राप्त होत नाही?’ असा दुसरा प्रश्न. (मिळून अविद्वानाविषयी दोन व विद्वानाविषयी दोन असे चार प्रश्न होतात.)

भाष्यं—द्ववेव वा प्रश्नौ विद्वद्विद्वद्विषयौ । बहुवचनं तु सामर्थ्यप्राप्तप्रभान्तरापेक्षया घटते । “ असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद ” इति श्रवणादास्ति नास्तीति संशयस्ततोऽर्थप्राप्तः किमस्ति नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः । ब्रह्मणोऽपक्षपातित्वाद्विद्वान्गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः । ब्रह्मणः समत्वेऽप्यविदुष इव विदुषोऽप्यगमनमाशङ्क्यते । किं विद्वान्समश्नुते न समश्नुत इति तृतीयोऽनुप्रश्नः ॥

भाष्यार्थ—किंवा विद्वान् व अविद्वान् यांतील प्रत्येकाविषयी एकेक, असे दोनच प्रश्न समजावे. (पण मग ‘ अथातोऽनुप्रश्नाः ’ या बहुवचनाची उपपत्ति कशी लागणार? तर सांगतो—)=बहुवचन तर सामर्थ्याने प्राप्त होणाऱ्या दुसऱ्या प्रश्नाच्या अपेक्षेने उपपन्न होतें. (कोणत्या सामर्थ्याने दुसरा प्रश्न प्राप्त होतो, तें सांगतात—)=‘ असत् ब्रह्म असें जर जाणलें; ब्रह्म आहे असें जर जाणलें’ इत्यादिश्रुतिवचनांत ‘चेत्’ म्ह० जर या संशयबोधक पदाचा प्रयोग केला आहे, त्यावरून दुसऱ्या पक्षां ब्रह्म आहे व नाही, असा संशय येतो. त्यावरून ‘काय ब्रह्म आहे, कीं नाही,’ असा अर्थावरूनच प्राप्त झालेला पहिला अनुप्रश्न आहे. ब्रह्म पक्षपाती नसल्यामुळे अविद्वान् ब्रह्माला प्राप्त होतो व प्राप्त होत नाही, हा दुसरा अनुप्रश्न आहे. ब्रह्माला समत्व जरी असलें तरी अविद्वानाप्रमाणें विद्वानाच्याहि अगमनाविषयी आशंका घेतली जाते. काय विद्वान् ब्रह्माला पोंचतो कीं पोंचत नाही, असा तिसरा अनुप्रश्न आहे.

भाष्यं—एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तरग्रन्थ आरभ्यते । तत्रास्तित्वमेव तावदुच्यते । यच्चोक्तं “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति, तच्च कथं सत्यत्वमित्येतद्वक्तव्यमितीदमुच्यते सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । उक्तं हि “ सदेव सत्यम् ” इति । तस्मात्सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । कथमेवमर्थताऽवगम्यतेऽस्य ग्रन्थस्य शब्दानुगमात् । अनेनैव ह्यर्थेनान्वितान्युत्तराणि वाक्यानि । “ तत्सत्यमित्याचक्षते ” “ यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ” इत्यादीनि ॥

भाष्यार्थ—त्या तीन प्रश्नांच्या प्रतिवचनाकरितां पुढील ग्रंथ आरंभिला जातो. त्यांपैकीं प्रथम त्याचें अस्तित्वच सांगितलें जातें—‘सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं ब्रह्म’ असें जें सांगितलें आहे, तें सत्यत्व कसें, हें सांगितलें पाहिजे, असें जें म्हटलें होतें तेंच हें आतां

सांगितलें जात आहे. ब्रह्माच्या सत्त्वकथनानेच त्याचें सत्यत्व सांगितलें आहे. (म्ह० तें सत् आहे, असें म्हटल्यानेच तें सत्य आहे, असें सिद्ध होतें.) 'सत्-च सत्य आहे,' असें वर सांगितलेंच आहे. तस्मात् सत्त्वकथनानेच सत्यत्व सांगितलें जातें. पण या ग्रंथाला ' एवमर्थताच ' आहे म्ह० याचा हाच अर्थ, हें कसें कळतें? म्हणून विचाराल तर 'शब्दानुगामांमुळें तें कळतें' (असें आम्ही सांगतो). 'तें सत्य आहे असें सांगतात; जर हा आकाश आनंद नसता,' इत्यादि पुढर्चीं वाक्यें याच अर्थाशीं अन्वित आहेत. (ब्रह्माचें अस्तित्व सिद्ध करणें म्ह० त्याच्या असत्त्वाची व्यावृत्ति करणेंच आहे, अशा आशयानें ' तत्रासदेव० ' या भाष्यानें असत्त्वाशंका उत्थापित करितात—)

भाष्यं—तत्रासदेव ब्रह्मेत्याशङ्क्यते । कस्मात् । यदस्ति तद्विशेषतो गृह्यते यथा घटादि । यन्नास्ति तन्नोपलभ्यते यथा शशविषाणादि । तथा नोपलभ्यते ब्रह्म । तस्माद्विशेषतोऽग्रहणान्नास्तीति । तन्न । आकाशादिकारणत्वाद्ब्रह्मणः । न नास्ति ब्रह्म कस्मादाकाशादि हि सर्वं कार्यं ब्रह्मणो जातं गृह्यते । यस्माच्च जायते किञ्चित्तादस्तीति दृष्टं लोके यथा घटाङ्कुरादिकारणं मृद्धीजादि तस्मादाकाशादिकारणत्वादस्ति ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—त्या शंकांतील 'ब्रह्म असत्च आहे' ही शंका घेतली जाते. ती कां? तर जें असतें त्याचें विशेषतः ग्रहण केलें जातें. जसे—घटादि पदार्थ. जें नसतें तें उपलब्ध होत नाहीं. जसें—शशविषाणादिक. तसेंच ब्रह्म उपलब्ध होत नाहीं. तस्मात् विशेषतः ग्रहण होत नसल्यामुळें ब्रह्म नाहीं. पण ही शंका बरोबर नाहीं. कारण ब्रह्म आकाशादिकांचें कारण आहे. (आतां याच सूत्रभूत वाक्याचा विस्तार करितात—)=ब्रह्म नाहीं, असें नाहीं. कारण आकाशादिक सर्व कार्यजात ब्रह्मापासून झालें आहे, असें श्रुतीवरून प्रतीत होतें, आणि ज्याच्यापासून जें काहीं कार्य होतें तें विद्यमान असतें, असें व्यवहारांत दिसतें. जसें—घट, अंकुर इत्यादि कार्यांचें कारण मृत्तिका, बीज इत्यादि. यास्तव ब्रह्म आकाशादिकांचें कारण असल्यामुळें आहे. ('आकाशादि सत्पूर्वक आहे. कारण त्याला कार्यत्व आहे, घटादिकांप्रमाणें,' अशा लौकिक व्याप्तीच्या आधारानें सत् कारण तर सिद्ध झालेंच. त्याला देशादिकांचें कारणत्व असल्यामुळें तें देशादिकांनीं अनवच्छिन्न आहे. त्यामुळें तें ब्रह्मपदवाच्य आहे, हें सिद्ध झालें. पण त्याचा विशेष उपलब्ध होत नसल्यामुळें त्याच्या अभावाची शंका येते. तिची 'कारणत्व' या हेतूनें निवृत्ति केली जाते. पण आश्रयासिद्धीचा प्रसंग येत असल्यामुळें या कथनानें कारणत्वामुळें सत्त्व साधलें जातें, असा भावार्थ. 'न चासतः०' या भाष्यानें जगदुपादानाविषयीं असत्त्वाशंका करूं नये, याविषयीं आणखी हेतु सांगतात—)

भाष्यं—न चासतो जातं किंचिद्गृह्यते लोके कार्यम् । असतश्चेन्नामरूपादि कार्यं निरात्मकत्वान्नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु । तस्मादस्ति ब्रह्म । असतश्चेत्कार्यं गृह्यमाणमप्यसदन्वितमेव तत्स्यात् । न चैवं । तस्मादस्ति ब्रह्म । तत्र कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्यन्तरमसतः सज्जन्मासंभवमन्वाचष्टे न्यायतः । तस्मात्सदेव ब्रह्मेति युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—कोणतेंहि कार्य असत्-पासून झालें आहे, असें दिसत नाही. असत्-पासून जर हें नाम-रूपादि कार्य झालेलें असतें तर तें निरात्मक असतें; आणि त्यामुळेंच उपलब्ध झालें नसतें. पण तें सर्व उपलब्ध होतें. यास्तव ब्रह्म आहे. असत्-पासून जर कार्य झालेलें असतें व त्याचा अनुभवहि आला असता तर तें असदन्वितच अनुभवास आलें असतें. (म्ह० प्रत्येक कार्य 'आहे, आहे' असा सदन्वित अनुभव न येतां तें 'नाहीं, नाही' असा असदन्वित अनुभव आला असता. पण तसा अनुभव येत नाही. यास्तव ब्रह्म आहे.) त्याविषयी 'असत्-पासून सत् कसें होईल,' अशा अर्थाची दुसरी (छान्दोग्य) श्रुति असत्-पासून सत्च्या जन्माचा असंभव न्यायतः (कारण असत्चा अन्वय कार्यात दिसत नाही, या युक्तीनें) सागते. त्यामुळें ब्रह्म सत्च आहे, असें म्हणणें योग्य आहे. (याप्रमाणें असत्वाशंकेचें निरसन करून प्रसंगतः प्रधानवाद्याच्या अचेतन-त्वाशंकेचें निरसन 'तद्यादि०' या भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—तद्यादि मृद्वीजादिवत्कारणं स्यादचेतनं तर्हि, न, कामयितृत्वात् । न हि कामयित्रचेतनमस्ति लोके । सर्वज्ञं हि ब्रह्मेत्यवोचाम । अतः कामयितृत्वोपपत्तिः । कामयितृत्वादस्मदादिवदनाप्तकामं चेत्, न । स्वातन्त्र्यात् । यथाऽन्यान्परवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्तयन्ति न तथा ब्रह्मणः प्रवर्तकाः कामाः । कथं तर्हि सत्यज्ञानलक्षणाः स्वात्मभूतत्वाद्विशुद्धा न तैर्ब्रह्म प्रवर्त्यते । तेषां तु तत्प्रवर्तकं ब्रह्म प्राणिकर्मापेक्षया । तस्मात्स्वातन्त्र्यं कामेषु ब्रह्मणः । अतो नानाप्तकामं ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—'अहो पण तें ब्रह्म जर मृत्तिका, बीज इत्यादिकांप्रमाणें कारण असेल तर तें अचेतन होईल' म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण त्याला कामयितृत्व आहे. (म्ह. कामना करणें, हा चेतनाचा धर्म त्याच्या ठिकाणीं आहे. सांख्यांच्या मतीं चेतन निर्विकार असल्यामुळें त्याच्या कामयितृत्वाची जरी असिद्धि होते तरी लौकिक व्याप्तिबलानें त्याला कामयितृत्व असल्यामुळें अचेतनत्वशंका निवृत्त केली जाते, असें 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=व्यवहारांत कामना करणारें कोणीहि अचेतन नसतें. ब्रह्म सर्वज्ञ आहे, हें आहीं सांगितलें आहे. त्यामुळें त्याच्या कामयितृत्वाची उपपत्ति लागते. पण 'त्याला कामयितृत्व असल्यामुळें आहां पामरांप्रमाणें तें अनाप्तकाम

(अपूर्ण, अतृप्त, ज्याला सर्व भोग प्राप्त झालेले नाहीत असें) आहे, असें होईल, म्हणून म्हणाल तर तैहि बरोबर नाही. कारण त्याला स्वातंत्र्य आहे. ज्याप्रमाणें कामादि दोष इतरांना परवश करून प्रवृत्त करितात त्याप्रमाणें काम ब्रह्माचे प्रवर्तक नाहीत; तर ते कसे आहेत! ते स्वात्मभूत असल्यामुळें सत्यज्ञानादिलक्षण व अत्यंत शुद्ध आहेत. त्यांच्याकडून ब्रह्म प्रवृत्त केले जात नाही. उलट प्राण्यांच्या कर्मांच्या अपेक्षेनें तें ब्रह्मच त्यांचें प्रवर्तक आहे. तस्मात् ब्रह्माला कामाविषयीं स्वातंत्र्य आहे. त्यामुळें ब्रह्म अनाप्त-काम नाही. (पण 'शरीरादि-संबंधावांचून कामांचा उद्भव होत नाही. यास्तव कामना करणाऱ्या ब्रह्माला शरीर असतें, असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो.' अशी शंका घेऊन 'साधनान्तरा०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च । किंच यथाऽन्येषामनात्मभूता धर्मादि-निमित्तापेक्षाः कामाः स्वात्मव्यतिरिक्तकार्यकरणसाधनान्तरापेक्षाश्च न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वं किं तर्हि स्वात्मनोऽनन्याः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें ब्रह्माला दुसऱ्या साधनाची अपेक्षा नसते, (कामसंस्कार-युक्त मायेचें ब्रह्मार्शी तादात्म्य असल्यामुळें मायापरिणामरूप कामांचेंहि ब्रह्मार्शी तादात्म्य असतें. त्यामुळें त्याला शरीरादि निमित्तांची अपेक्षा नाही, असा याचा भावार्थ.) त्यामुळेंहि ते स्वतंत्र आहेत. गृह० ज्याप्रमाणें इतर पामरांचे काम (इच्छा) अनात्मभूत धर्मादिनिमित्तांची अपेक्षा करणारे व स्वात्म्याहून व्यतिरिक्त—दुसऱ्या देहेन्द्रियादि साधनांची अपेक्षा करणारे असतात त्याप्रमाणें ब्रह्माच्या कामनांना निमित्तादिकांची अपेक्षा नसते. तर ते स्वात्म्याहून अनन्य असतात.

श्रुतिः—सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तप-स्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत ।

अर्थ—मीं बहु व्हावें, उत्पन्न व्हावें, अशी तो कामना करिता झाला, तो तप करिता झाला. तो तप करून हें सर्व उत्पन्न करिता झाला.

भाष्यं—तदेतदाह सोऽकामयत स आत्मा यस्मादाकाशः संभूतोऽकामयत कामितवान् । कथं, बहु स्यां बहु प्रभूतं स्यां भवेयम् । कथमेकस्यार्थान्तराननु-प्रवेशे बहुत्वं स्यादित्युच्यते । प्रजायेयोत्पद्येय । न हि पुत्रोत्पत्त्येवार्थान्तर-विषयं बहुभवनं कथं तर्ह्यात्मस्थानभिव्यक्तनामरूपाभिव्यक्त्या । यदाऽऽत्मस्थे अनभिव्यक्ते नामरूपे व्यक्रियेते तदा नामरूपे आत्मस्वरूपापरित्यागेनैव ब्रह्म-णाऽप्रविभक्तदेशकाले सर्वावस्थासु व्याक्रियेते तदा तन्नामरूपव्याकरणं ब्रह्मणो बहुभवनम् । नान्यथा निरवयवस्य ब्रह्मणो बहुत्वापत्तिरुपपद्यतेऽल्पत्वं वा ॥

भाष्यार्थ—आतां श्रुति तैच सागतै—ज्याच्यापासून आकाश हा पदार्थ उत्पन्न झाला 'सः'—तो आत्मा 'अकामयत'—कामना करता झाला. ती कशी ? 'बहु स्यां'—मी बहु पुष्कळ व्हावें, अशी. पण एकाला दुसऱ्या पदार्थात प्रवेश केल्यावांचून बहुत्व कसें संभवे, अशी शंका येते, म्हणून 'प्रजायेय' असें म्हटलें आहे. 'प्रजायेय' म्हणजे उत्पन्न होतो. ब्रह्माचें हें बहुभवन—पुष्कळ होणें पुत्रोत्पत्तीप्रमाणें भिन्न पदार्थाविषयक नाही; तर कसें ? आत्म्यामध्येच स्थित असलेल्या अव्यक्त नाम-रूपांना व्यक्त करून बहु होणें आहे. जेव्हां आत्मस्थ अव्यक्त नामरूपें व्यक्त केलीं जातात तेव्हां तीं नामरूपें सर्व अवस्थांमध्ये आत्मस्वरूपाचा परित्याग न करतांच ज्यांचा देश व काल ब्रह्माहून पृथक् नाही, अशीच व्यक्त केलीं जातात. त्यामुळें तें नाम-रूपव्याकरण [म्ह० नामरूपाला व्यक्त करणें] हेंच ब्रह्माचें बहुभवन आहे. त्यावांचून निरवयव ब्रह्माची बहुत्वापत्ति (म्ह० बहु होणें) किंवा अल्पत्व उपपन्न होत नाही.

भाष्यं—यथाऽऽकाशस्याल्पत्वं बहुत्वं च वस्त्वन्तरकृतमेव । अतस्तद्द्वारे-
णैवाऽऽत्मा बहु भवति । न ह्यात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रविभक्तदेशकालं सूक्ष्मं
व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वा वस्तु विद्यते । अतो नामरूपे सर्वावस्थे
ब्रह्मणैवाऽऽत्मवती, न ब्रह्म तदात्मकम् । ते तत्प्रत्याख्याने न स्त एवेति तदात्मके
उच्येते । ताभ्यां चोपाधिभ्यां ज्ञातृज्ञेयज्ञानशब्दार्थादिसर्वसंव्यवहारभागब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—जसें आकाशाचें अल्पत्व किंवा बहुत्व दुसऱ्या वस्तूंमुळेंच संभवतें (त्याप्रमाणें ब्रह्माचेंहि अल्पत्व व बहुत्व नाम-रूप-उपाधीमुळेंच संभवनीय आहे.) यास्तव त्याच्या द्वाराच म्ह० नाम-रूपशक्त्यात्मकमायापरिणामाच्या द्वाराच आत्मा पुष्कळ होतो. आत्म्याहून पृथक्, अनात्मभूत त्याहून अगदीं भिन्न देश व काल यांत राहणारी, सूक्ष्म, आड असलेली, दूर असलेली, भूत, वर्तमान किंवा भविष्यत् वस्तु नाही. यास्तव सर्व अवस्थांमधील नामरूपें ब्रह्माच्या योगानेंच आत्मवन्त आहेत. [तर मग ब्रह्म सप्रपंच—सविशेष होण्याचा प्रसंग येतो, अशी शंका घेऊन म्हणतात—] = 'न०'—पण ब्रह्म तद्रूप नाही. (कारण तें चेतन आहे. त्यामुळें नाम-रूपांच्या परिहारानेंहि त्याची सिद्धि होऊं शकते, असा याचा भावार्थ. "तर मग नाम-रूप ब्रह्मात्मक कसें?" "ते तत्प्रत्याख्याने०" इत्यादि भाष्यानें उत्तर—] = ब्रह्माचा निषेध केला असतां नाम-रूपांचा अभावच होतो. म्हणून नाम-रूपें ब्रह्मात्मक आहेत, असें म्हटलें आहे. [स्वप्न पाहून उठलेल्या मनुष्याच्या आकाशभक्षणप्रमाणें अनुभवाच्या प्रत्याख्यानांनं आरोपित पदार्थाची सिद्धि संभवत नाही. त्यामुळें अनुभवाचा विषय, अशीं नाम-रूपें अनुभवात्मक ब्रह्मरूप आहेत, असें सांगितलें जातें. त्यांचें ब्रह्माशीं ऐक्य आहे, अशा

आशयाने तसें सांगितले जात नाही, असा याचा भावार्थ. ब्रह्माचे नुस्तें बहुरूपत्वच मायोपाधिक नाही तर सर्व व्यवहारास्पदत्वहि मायोपाधिक आहे, असें ' ताभ्यां चोपाधिभ्यां० या भाष्यानें सांगतात—]=नाम व रूप या दोन उपार्धांच्या योगानें ब्रह्म ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान इत्यादि शब्द व त्यांचे अर्थ इत्यादि सर्वांच्या उत्तम व्यवहाराला पात्र होतें.

भाष्यं—स आत्मैवंकामः संस्तपोऽतप्यत । तप इति ज्ञानमुच्यते । “ यस्य ज्ञानमयं तपः ” इति श्रुत्यन्तरात् । आप्तकामत्वाच्चेतरस्यासंभव एव तपसः । तत्तपोऽतप्यत तप्तवान् । सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालोचनामकरोदात्मेत्यर्थः । स एवमालोच्य तपस्तप्त्वा प्राणिकर्मादिनिमित्तानुरूपमिदं सर्वं जगद्देशतः कालतो नाम्ना रूपेण च यथानुभवं सर्वैः प्राणिभिः सर्वावस्थैरनुभूयमानमसृजत सृष्टवान् ॥

भाष्यार्थ—तो आत्मा अशा कामनेनें युक्त होत्साता 'तप करता झाला.' 'तप' या पदानें ज्ञान सांगितलें जातें. कारण 'ज्याचें तप ज्ञानमय आहे' अशी दुसरी श्रुति आहे. त्याचप्रमाणें ब्रह्म आप्तकाम असल्यामुळें इतर तपाचा असंभवच आहे. तें ब्रह्म तप करतें झालें, म्ह० आत्मा उत्पन्न केल्या जाणाऱ्या जगाच्या रचनादिकांविषयीं आलोचन-विचार करता झाला, असा याचा अर्थ. 'तो असें आलोचन-तप करून' प्राण्यांच्या कर्मादि निमित्तांच्या अनुसार 'हें सर्व जगत् देशतः, कालतः, नामतः व रूपतः अनुभवानुसार-सर्व अवस्थांतील सर्व प्राण्यांकडून जसें अनुभविळें जात आहे तसें उत्पन्न करता झाला.'

श्रुतिः—यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् ॥

अर्थ—हें जें कांहीं आहे, तें उत्पन्न करून तो त्यांतच मागून प्रविष्ट झाला.

भाष्यं—यदिदं किंच यत्किंचेदमविशिष्टम् । तदिदं जगत्सृष्ट्वा किमकरोदित्युच्यते-तदेव सृष्टं जगदनुप्राविशदिति । तत्रैतच्चिन्त्यं कथमनुप्राविशदिति । किं यः स्रष्टा स तेनैवाऽऽत्मनाऽनुप्राविशदुतान्येनेति, किं तावद्युक्तम् । क्त्वाप्रत्यय-श्रवणाद्यः स्रष्टा स एवानुप्राविशदिति ॥

भाष्यार्थ—'हें जें कांहीं सर्वसाधारण जगत् आहे तें हें जगत् उत्पन्न करून' त्यानें काय केलें, तें सांगतात—'त्याच उत्पन्न केलेल्या जगांत मागून तें प्रवेश करतें झालें.' (प्रवेश कसा झाला हें सांगतां येणें शक्य नाही, असें प्रकट करून जीवाला ब्रह्मरूपत्व असल्यामुळें प्रवेशावाक्याचें तात्पर्य दाखविण्यासाठीं ' तत्रैतत् ० ' या भाष्यानें विचाराचा आरंभ करितात—)=पण त्याविषयीं तें कसें प्रवेश करतें झालें, या गोष्टीचा विचार केला जातो. जो स्रष्टा तो त्याच रूपानें प्रवेश करता झाला कीं दुसऱ्या रूपानें? पण ह्या दोन पक्षांतील युक्त प्रश्न कोणता दिसतो? 'तत्सृष्ट्वा' येथें 'त्वा' हा प्रत्यय असल्यामुळें जो

सद्यः तोच मागून प्रवेश करता झाला, हें युक्त दिसतें. (संस्कृतांतील 'क्त्वा-'प्रत्ययाच्या जागीं मराठीत 'ऊन' हा प्रत्यय होतो. 'क्त्वा-'प्रमाणेंच ऊनप्रत्ययान्त धातु-साधित अव्ययाचा कर्ता व मुख्य क्रियेचा कर्ता एकच असतो. जसें—' रामा जेवून गांवाला गेला ' या वाक्यांत रामा हें पद जेवून या 'ऊन-'प्रत्ययान्ताचा व गेला या मुख्य क्रियापदाचा कर्ता आहे. त्याच न्यायानें जगत् उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश करणारा एकच आहे असा भावार्थ. यावर पूर्ववादी ' ननु० ' इत्यादि भाष्यानें शंका घेतो—)

भाष्यं—ननु न युक्तं मृद्वृत्तेकारणं ब्रह्म तदात्मकत्वात्कार्यस्य । कारणमेव हि कार्यात्मना परिणतमित्यतोऽप्रविष्ट इव कार्योत्पत्तेरूर्ध्वं पृथक्कारणस्य पुनः प्रवेशोऽनुपपन्नः । न हि घटपरिणामव्यतिरेकेण मृदो घटे प्रवेशोऽस्ति ॥

भाष्यार्थ—अहोपण मृत्तिकेप्रमाणें ब्रह्म जर कारण असेल तर कार्य तदात्मक असल्यामुळे ब्रह्मच त्यांत प्रविष्ट झालें, हें म्हणणें युक्त नव्हे. [सृष्टि व प्रवेश या क्रियांना पूर्वात्तर कालीनत्व जर असेल तर ' त्वा-'प्रत्ययानें त्यांचा कर्ता एकच आहे, असा बोध होईल. पण प्रवेशाची उत्तरकालता संभवत नाही. कारण उपादान सृष्टिसमयांचे कार्यरूपानें अवस्थित होतें. ' कारणमेव० ' या भाष्यानें याचेंच विवरण—]=कारणच कार्यरूपानें परिणाम पावले आहे. यास्तव प्रविष्ट न झालेल्या दुसऱ्या एखाद्या पदार्था-प्रमाणें कार्योत्पत्तीच्या नंतर कारणाचा पुनरपि पृथक् प्रवेश अनुपपन्न आहे. कारण घटरूपानें परिणाम पावणें, यावांचून मृत्तिकेचा घटामध्ये प्रवेश होत नाही. [अप्रविष्ट गृहादिकांत देवदत्ताचा प्रवेश झालेला जसा दिसतो त्याप्रमाणें कार्योत्पत्तीनंतर कारणाचा पृथक् प्रवेश संभवत नाही, असा भावार्थ. सिद्धान्ति-एकदेशीचें मत ' यथा घटे० ' इत्यादि भाष्यानें उत्थापित करून पूर्ववादी त्याला दूषित करितो—]

भाष्यं—यथा घटे चूर्णात्मना मृदोऽनुप्रवेश एवमन्येनाऽऽत्मना नामरूपकार्येऽनुप्रवेश आत्मन इति चेच्छ्रुत्यन्तराच्च "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य" इति । नैवं युक्तमेकत्वाद्ब्रह्मणः । मृदात्मनस्त्वनेकत्वात्सावयवत्वाच्च युक्तो घटे मृदश्चूर्णात्मनाऽनुप्रवेशः । मृदश्चूर्णस्याप्रविष्टदेशवत्त्वाच्च । न त्वात्मन एकत्वे सति निरवयवत्वादप्रविष्टदेशाभावाच्च प्रवेश उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—' ज्याप्रमाणें घटामध्ये चूर्णरूपानें (म्ह० धुळीच्या रूपानें) मृत्तिकेचा मागून प्रवेश होतो त्याप्रमाणें अन्य स्वरूपानें आत्म्याचा नाम-रूपकार्यामध्ये अनुप्रवेश होतो, ' म्हणून म्हणाल आणि या ' जीवरूप आत्म्याच्या योगानें अनुप्रवेश करून ' अशी दुसरी श्रुतिहि आहे, असें म्हणाल, तर तसें होणें युक्त नाही. कारण ब्रह्माला एकत्व आहे. (म्ह० तें एक आहे.) मृत्तिकारूप कारणाला तर अनेकत्व व सावयवत्व

असल्यामुळें घटामध्ये मृत्तिकेचा धुळीच्या रूपानें अनुप्रवेश होणें युक्त आहे. शिवाय घटाची माती धुळीच्या प्रदेशांत प्रविष्ट झालेली नसते. (तर ती धुळीच्या प्रदेशाहून निराळ्याच प्रदेशांत असते. त्यामुळें धुळीचा प्रवेश तिच्यामध्ये होऊं शकतो)=पण आत्म्याचा तसा प्रवेश उपपन्न होत नाही. कारण आत्मा एक असून निरवयव आहे आणि तो प्रविष्ट झालेला नाही, असा मुळीं देशच नाही. (स्रष्टा किंवा दुसरा कोणी याचा प्रवेश जर संभवतच नाही तर मग प्रवेश कसा संभवतो असें सिद्धांति-एक-देशी 'कथं तर्हि०' या भाष्यानें विचारतो—)

भाष्यं—कथं तर्हि प्रवेशः स्यात् । युक्तश्च प्रवेशः श्रुतत्वात्तदेवानुप्राविशदिति । सावयवमेवास्तु तर्हि सावयवत्वान्मुखे हस्तप्रवेशवन्नामरूपकार्ये जीवात्मनाऽनुप्रवेशो युक्त एवेति चेन्नाशून्यत्वात् । न हि कार्यात्मना परिणतस्य नामरूपकार्यदेशव्यतिरेकेणाऽऽत्मशून्यः प्रदेशोऽस्ति यं प्रविशेज्जीवात्मना । कारणमेव चेत्प्रविशेज्जीवात्मत्वं जह्याद्यथा घटो मृत्प्रवेशे घटत्वं जहाति । तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेर्न कारणानुप्रवेशो युक्तः ॥

भाष्यार्थ—तर मग त्याचा प्रवेश कसा होणार? 'तदेवानुप्राविशत्' म्ह० त्वांतच मागून प्रवेश करता झाला, अशी श्रुति असल्यामुळें त्याचा प्रवेश होणें तर युक्त आहे. (त्यामुळें प्रवेश नाही, असें म्हणतां येत नाही. आतां तोच प्रवेशाची गति 'सावयवमेव०' या भाष्यानें सांगतो.)=यास्तव तें ब्रह्म सावयवच असूंदे. तें सावयव असल्यामुळें मुखामध्ये जसा हस्तप्रवेश होतो त्याप्रमाणें त्याचा नाम-रूपकार्यामध्ये जीवरूपानें अनुप्रवेश होणें युक्तच आहे, म्हणून म्हणाल तर (पूर्ववादीच या मध्यस्थाच्या म्हणण्याचें निकारण 'न अशून्यत्वात्०' या भाष्यानें करतो.)=तेंहि बरोबर नाही. कारण त्याला अशून्यत्व आहे. (या संक्षिप्त वाक्याचेंच विवरण करितात—)=कार्यरूपानें परिणत झालेल्या ब्रह्माचा नाम-रूपात्मक कार्य हाच प्रदेश आहे. त्याहून निराळा आत्मशून्य प्रदेशच नाही, कीं ज्यामध्ये तो जीवात्मरूपानें प्रवेश करील! (कार्याकारानें परिणत झालेल्या ब्रह्माचा नाम-रूपात्मक कार्य हाच देश आहे, त्याहून अन्य देश नाही. कारण, कारणच कार्यरूपानें परिणत झालें आहे. यास्तव कार्याचा एक प्रकार असा जीवात्मा प्रवेश करूं शकेल, म्हणून जर म्हणाल तर)=कारणांतच जर त्यानें प्रवेश केला तर तो आपल्या जीवात्मत्वाचाच त्याग करील. जसा—घट मृत्तिकेंत प्रवेश करतांच घटत्वाचा त्याग करतो, त्याप्रमाणें. (कार्याविशेषाचा प्रवेश मानून हें दूषण दिलें. पण श्रुतिविरोधामुळें कार्याचा प्रवेशच संभवत नाही, असें वादी 'तदेव०' या भाष्यानें सांगतो—)=शिवाय 'त्या कार्यांतच मागून प्रवेश करता झाला,' अशी श्रुति असल्यामुळें

कारणामध्ये अनुप्रवेश युक्त नव्हे. [आतां पूर्वपक्षवादीच मध्यस्थाच्या क्लृप्ताचा 'कार्यान्तरमेव०' या भाष्याने अनुवाद करून त्यावर दूषण देतो—]

भाष्यं—कार्यान्तरमेव स्यादिति चेत् । तदेवानुप्राविशदिति जीवत्स्वरूपं कार्यं नामरूपपरिणतं कार्यान्तरमेवाऽऽपद्यत इति चेन्न । विरोधात् । न हि घटो घटान्तरमापद्यते । व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च । जीवस्य नामरूपकार्यव्यतिरेकानुवादिन्यः श्रुतयो विरुध्येरन् । तदापत्तौ मोक्षासंभवाच्च । न हि यतो मुच्यमानस्तदेवाऽपद्यते । न हि शृंखलापत्तिर्बद्धस्य तस्करादेः ॥

भाष्यार्थः—प्रवेश करणारे दुसरे कार्यच आहे, असें हणाल म्ह० 'तदेवानुप्राविशत्'—तेंच कारण मागून त्या कार्यात प्रविष्ट झालें, या श्रुतीचा अर्थ—जीवात्मरूप कार्य नाम-रूपांच्या आकारानें परिणत झालेल्या दुसऱ्या कार्यास प्राप्त होतें, हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण त्याच्याशीं विरोध येतो. घटच कांहीं दुसऱ्या घटास प्राप्त होत नाही. तसाच व्यतिरेकप्रतिपादक श्रुतीशींही विरोध येतो. म्ह० जीव नाम-रूपात्मक-कार्याहून पृथक् आहे, असा अनुवाद करणाऱ्या श्रुतीशीं विरोध येतो. शिवाय जीव जर कार्यत्वास प्राप्त झाला तर त्याच्या मोक्षाचा असंभव होतो. कारण ज्याच्यापासून मुक्त होणार त्यालाच तो प्राप्त होत नाही. (जीव नाम-रूपात्मक कार्यापासून मुक्त होणारा आहे. त्यामुळें तो नाम-रूपात्मकच होणें युक्त नव्हे.)=तस्करादि बद्ध पुरुषाला शृंखला-भाव प्राप्त होत नसतो, हें प्रसिद्ध आहे. [पुनः दुसऱ्या मध्यस्थाची 'बाह्यान्तर्भेदेन०' इत्यादि शंका घेऊन पूर्ववादीच दोष देतो—]

भाष्यं—बाह्यान्तर्भेदेन परिणतमिति चेत्तदेव कारणं ब्रह्म शरीराद्याधारत्वेन तदन्तर्जावात्मनाऽऽधेयत्वेन च परिणतमिति चेन्न, बहिष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः । न हि यो यस्यान्तःस्थः स एव तत्प्राविष्ट उच्यते । बहिष्ठस्यानुप्रवेशः स्यात्प्रवेशशब्दार्थस्यैवं दृष्टत्वात् । यथा गृहं कृत्वा प्राविशदिति ॥

भाष्यार्थ—तें कारण बाह्य व अन्तर्भेदानें परिणत झालें आहे म्ह० तेंच कारण ब्रह्म शरीरादि आधाररूपानें व तदन्तर्गत जीवरूप अधेयरूपानें परिणत होतें, म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण जो ज्याच्या बाहेर स्थित असतो त्याचाच त्यांत प्रवेश उपपन्न होतो. जो ज्याच्या आंत स्थित असतो तोच त्यांत प्रविष्ट झाला, असें म्हटलें जात नाही. त्याचप्रमाणें जो बाहेर स्थित असतो त्याचाच अनुप्रवेश होतो. कारण प्रवेश या शब्दाचा अर्थ असाच अनुभवास येतो. जसें—गृह करून त्यांत प्रविष्ट झाला. (आतां वादी 'जलसूर्भ०' इत्यादि भाष्यानें आणखीं एका वेदान्त्याच्या मताला उक्तापित करून त्यावर दोष देतो—)

भाष्यं—जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न। अपरिच्छिन्नत्वाद-
मूर्तत्वाच्च। परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रसादस्वभावके जलादौ सूर्यकादि-
प्रतिबिम्बोदयः स्यात्। न त्वात्मनः, अमूर्तत्वादाकाशादिकारणस्याऽऽत्मनः,
अव्यापकत्वात्तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिम्बाधारवस्त्वन्तराभावाच्च प्रतिबिम्बवत्प्रवेशो
न युक्तः ॥

भाष्यार्थ—‘अहोपण, जलमध्ये सूर्यादिकांच्या प्रतिबिंबाप्रमाणें प्रवेश होऊं
शकेल, ’ म्हणून म्हणाल तर तेंहि बरोबर नाहीं. कारण ब्रह्म अपरिच्छिन्न व अमूर्त
आहे. ‘प्रसाद’ या स्वभावानें युक्त असलेल्या दुसऱ्या जलादि पदार्थांमध्ये परिच्छिन्न,
मूर्त (साकार) व भिन्न असलेल्या—सूर्यादिपदार्थांच्याच प्रतिबिंबाचा उदय होतो.
आत्म्याचा नाहीं. कारण आकाशादिकांचें कारण असा तो आत्मा अमूर्त आहे, त्याचप्रमाणें
आकाशादिकांचें ब्रह्माच्या अपेक्षेनें अव्यापक आहेत; व त्याहून दूर देशीं असणाऱ्या
प्रतिबिंबाधारभूत दुसऱ्या वस्तूचा अभाव आहे. त्यामुळेहि ब्रह्माचा कार्यामध्ये प्रतिबिंबा-
प्रमाणें प्रवेश होणें युक्त नव्हे. (याप्रमाणें मध्यास्थांच्या—सिद्धान्त-एकदेशीयांच्या शंकांचें
निरसन करून पूर्ववादी आपल्या पूर्वपक्षाचा उपसंहार ‘एवं तर्हि०’ या भाष्यानें करतो-)

भाष्यं—एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो न च गत्यन्तरमुपलभामहे। “तदेवा-
नुप्राविशत्” इति च श्रुतेः। श्रुतिश्च नोऽतीन्द्रियविषये विज्ञानोत्पत्तौ निमि-
त्तम्। न चास्माद्वाक्याद्यत्नवतामपि विज्ञानमुत्पद्यते। हन्त तर्ह्यनर्थकत्वादपो-
ह्यमेतद्वाक्यं “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति ॥

भाष्यार्थ—मग असें जर असेल तर त्याचा प्रवेशच होत नाहीं. (ब्रह्माचा प्रवेश
तर नाहींच. पण त्याहून निराळ्या जीवाचाहि प्रवेश संभवत नाहीं, असें सांगितलें आहे.
असें ‘न च०’ या भाष्यानें सांगतात—)=आम्हांला दुसरी गतिहि उपलब्ध होत नाहीं व
‘तैच अनुप्रवेश करतें झालें,’ अशी श्रुति आहे. (त्यामुळे इतराचाहि प्रवेश कल्पितां
येत नाहीं, कारण ती श्रुति स्रष्ट्याचा प्रवेश सांगते. आम्हां मीमांसकांना ती प्रमाण आहे.
त्यामुळे तिच्या विरुद्ध दुसऱ्याची प्रवेशकल्पना अयुक्त आहे, असा भावार्थ.)
=अतीन्द्रिय विषयाचें ज्ञान होण्यास आम्हांला श्रुति हेंच निमित्त आहे.
(‘तर मग श्रुतीचा आश्रय करून ब्रह्माचाच प्रवेश माना.’ ‘न च०’ इत्यादि भाष्यानें
याचें उत्तर—)=पण या वाक्यावरून मोठ्या यत्नशील पुरुषांनाहि कांहींच विज्ञान होत
नाहीं. (तस्मात् ‘आंधळ्याला रत्न सांपडलें, दिसलें’ या वाक्याप्रमाणें हें वाक्य अर्थ-
शून्य आहे, असें पूर्वपक्षाचें ‘हन्त तर्हि०’ या भाष्यानें निगमन—)=यास्तव ‘तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशत्’ हें वाक्य अर्थरहीत असल्यामुळे निषेध करण्यास योग्य आहे. (या
वाक्याचा शक्तिगोचर अर्थ संभवत नाहीं, म्हणून हें अर्थशून्य आहे कीं तात्पर्यगोचर

अर्थ संभवत नाही म्हणून ! अमूर्त आकाशादिकांचें जलांत जसे प्रतिबिंब पडतें त्याप्रमाणें अनिर्वाच्य अविद्यांमध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या अमूर्त ब्रह्माचेंहि सृष्टीनंतर अन्तःकरणादिकांत प्रतिबिंब संभवत असल्यामुळे शक्तिगोचर अर्थ संभवत नाही, असें म्हणतां येत नाही, असें सिद्धान्ती ' न० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—न । अन्यार्थत्वात् । किमर्थमस्थाने चर्चा । प्रकृतो ह्यन्यो विवक्षितोऽस्य वाक्यस्यार्थोऽस्ति स स्मर्तव्यः । “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” “यो वेद निहितं गुहायाम्” इति । तद्विज्ञानं च विवक्षितं प्रकृतं च तत् । ब्रह्मस्वरूपानुगमाय चाऽऽकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं प्रदर्शितं ब्रह्मानुगमश्चाऽऽरब्धः । तत्रान्नमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तदन्तर्मनोमयो विज्ञानमय इति विज्ञानगुहायां प्रवेशितस्तत्र चाऽऽनन्दमयो विशिष्ट आत्मा प्रदर्शितः ॥

भाष्यार्थ— नाही; तसें मुळींच नाही. [दुसरा पक्षहि संभवत नाही—]=कारण त्या वाक्याचा अर्थ तुम्ही समजतां त्याहून निराळा आहे. [याचेंच स्पष्टीकरण—]= ही अस्थानीं चर्चा कशासाठीं करतां? कारण या वाक्याचा प्रकृत विवक्षित अर्थ अगदींच निराळा आहे. तो कोणता, याची आठवण केली पाहिजे. ‘ ब्रह्मवित् परब्रह्माला प्राप्त होतो; ’ ‘ सत्य, ज्ञान व अनन्त ब्रह्म आहे; ’ ‘ जो तें बुद्धिरूप गुहेंत अवस्थित आहे, असें जाणतो; ’ अशा अर्थाच्या या अध्यायाच्या आरंभाच्या वाक्यांवरून येथें ब्रह्माचें विज्ञान विवक्षित आहे व तें प्रकृतहि आहे. ब्रह्मस्वरूपाचा सर्वत्र अनुगम होतो, हें दाखविण्यासाठीं आकाशापासून अन्नमयापर्यंत कार्याचें प्रदर्शन केले आहे. ब्रह्माचा अनुगम (ह्य० अनुवृत्ति) आरंभिलेला आहे. त्यांत अन्नमय आत्म्याहून दुसरा अंतर आत्मा प्राणमय आहे. त्याच्या आंत मनोमय व विज्ञानमय सांगून विज्ञानगुहेमध्ये आत्म्याचा प्रवेश करविला व त्यांत आनन्दमय हा विशिष्ट आत्मा दाखविला आहे.

भाष्यं—अतःपरमानन्दमयलिङ्गाधिगमद्वारेणाऽऽनन्दविवृद्धयवसान आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वविकल्पास्पदो निर्विकल्पोऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य इति तत्प्रवेशः प्रकल्प्यते ॥

भाष्यार्थ—त्यापुढें आनन्दमय या लिंगाच्या ज्ञानाच्या द्वारा आनन्दाच्या विशेष वृद्धीमध्ये पर्यवसान पावणारा आत्माच ब्रह्म, पुच्छ, प्रतिष्ठा, सर्व विकल्पांचें आस्पद (स्थान, आधार), व निर्विकल्प आहे, आणि तो या गुहेमध्येच जाणावा, अशा हेतूनें त्याचा प्रवेश कल्पिलेला आहे. (बुद्धिगुहाप्रवेशानंतर आनन्दमय हाच विशिष्ट अर्थ विशेष्य चिदात्तचें लिंग आहे. कारण विशिष्ट अर्थ विशेष्याला सोडून कर्षांच कोठें उपलब्ध

होत नाही. वास्तव त्या विशिष्ट आनंदमयाच्या ज्ञानाच्या द्वारा आनंदाच्या विशेष बुद्धीची अवधि असा जो ब्रह्मरूप आत्मा ते याच गुह्येत जाणावा, अशा आज्ञायाने जलांतील सूर्यप्रवेशाप्रमाणे त्याचा अनिर्वाच्य प्रवेश सांगितला जातो, असा याचा भावार्थ. बुद्धिरूप गुह्येमध्येच ब्रह्माची उपलब्धि संभवनीय असल्यामुळे त्या बुद्धीतच त्याचा प्रवेश सांगण्याची इच्छा केली आहे, असे भाष्यकार 'न हि०' इत्यादि म्हाण्याने सांगतात—)

भाष्यं—न ह्यन्यत्रोपलभ्यते ब्रह्म निर्विशेषत्वात् । विशेषसंबन्धो ह्युपलब्धि-
हेतुर्दृष्टः । यथा राहोश्चन्द्रार्कविशिष्टसंबन्धः । एवमन्तःकरणगुहात्मसंबन्धो ब्रह्मण
उपलब्धिर्हेतुः । सैनिकर्षादवभासात्मकत्वाच्चान्तःकरणस्य । यथा चाऽऽलोकवि-
शिष्टा घटाद्युपलब्धिरेवं बुद्धिप्रस्थयालोकविशिष्टात्मोपलब्धिः स्यात्तस्मादुपलब्धि-
हेतौ गुहायां निहितमिति प्रकृतमेव । तद्बुद्धिस्थानीये त्विह पुनस्तत्सृष्ट्वा तदेवा-
नुप्राविशदित्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्म निर्विशेष असल्यामुळे बुद्धीवाचून दुसऱ्या कोठेहि उपलब्ध होत नाही. ('पण दुसऱ्या कोठेहि उपलब्ध होण्यास योग्य नसलेले ब्रह्म बुद्धीत तरी कसे उपलब्ध होते? 'विशेषसंबंधः०' इत्यादि भाष्याने 'उपाधीचा योग्यताविशेष संभवत असल्यामुळे' असे याचे उत्तर—)=कारण विशेषसंबंधच उपलब्धीचे निमित्त आहे, असे दिसते. जसे राहूच्या उपलब्धीचे चंद्र व सूर्य यांचा विशिष्ट संबंध हेच निमित्त आहे त्याप्रमाणे अन्तःकरणगुहा व आत्मा यांचा संबंध ब्रह्माच्या उपलब्धीचा हेतु आहे. कारण अन्तःकरणाचे आत्म्याशी सांनिध्य आहे. (अन्तःकरणाच्या संसर्गामुळेच देह-घटादिकांमध्ये चैतन्याची अभिव्यक्ति होते. त्यावाचून स्वतःच होत नाही आणि अन्तःकरण अन्वय-व्यतिरेकन्यायाने साक्षात् चैतन्याचे अभिव्यंजक आहे, असा भावार्थ. ज्याप्रमाणे अस्वच्छ स्वभाव घटादिकांत मुख प्रतिबिंबित होत नाही पण स्वच्छस्वभाव जलादिकांत प्रतिबिंबित होतें, त्याप्रमाणे सत्त्वगुणप्रधान अन्तःकरणाचा प्रसाद हा स्वभावच असल्यामुळे त्यांत ब्रह्माची उपलब्धि होऊं शकते असे 'अवभासात्मकत्वाच्च०' या भाष्याने सांगतात—)=तें अवभासात्मक आहे. (प्रकाश व अंधकार यांच्यामध्ये जडत्व जरी एकसारखेच असले तरी प्रकाश तमोरूप आवरणाला दूर करण्यास समर्थ आहे, असे मानले जाते, त्याचप्रमाणे अज्ञान व अन्तःकरण यांना एकसारखेच जाड्य जरी असले तरी प्रत्ययाकाराने परिणत झालेल्या अन्तःकरणाचे अज्ञानरूप आवरणाचा नाश करण्याचे सामर्थ्य स्वीकारावे असे 'यथा०' इत्यादि भाष्याने सांगितले—)=ज्याप्रमाणे घटादिकांची उपलब्धि म्ह० ज्ञान प्रकाशयुक्त असते त्याप्रमाणे

बुद्धीचा प्रत्ययरूप जो प्रकाश त्यानें विशिष्ट अशी आत्म्याची उपलब्धि होते. वास्तव उपलब्धीला [साक्षात्काराला] कारण होणाऱ्या गुह्यत ब्रह्म अवस्थित आहे, या वाक्यावरून तें प्रकृतच आहे, असें ठरतें; आणि त्या वाक्याच्या वृत्तीप्रमाणें म्ह० व्याख्येप्रमाणें असलेल्या या वाक्यांत 'तें उत्पन्न करून त्यांतच मागून प्रवेश करतें झालें' असें म्हटलें आहे

श्रुतिः—तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ६ ॥

अर्थ—त्यांत मागून प्रवेश करून मूर्त-अमूर्त, समान-असमान, आश्रय-अनाश्रय, चेतन-अचेतन, व्यावहारिक सत्य-असत्य असें हें सर्व तें सत्यच झालें. तें सर्व सत्य ब्रह्म आहे, असें ब्रह्मवेत्ते म्हणतात. त्याअर्थी हा श्लोक आहे. ६

भाष्यं—तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टमिवान्तर्गुहायां बुद्धौ द्रष्टुं श्रोतुं मन्तुं विज्ञात्रित्येवं विशेषवदुपलभ्यते । स एव तस्य प्रवेशस्तस्मादस्ति तत्कारणं ब्रह्म । अतोऽस्तित्वादस्तीत्येवोपलब्धव्यं तत् । तत्कार्यमनुप्रविश्य, किं, सच्च मूर्तं त्यच्चामूर्तमभवत् । मूर्तामूर्तं ह्यव्याकृतनामरूपे आत्मस्थे अन्तर्गतेनाऽऽत्मना व्याक्रियेते व्याकृते मूर्तामूर्तशब्दवाच्ये ते आत्मना त्वप्रविभक्तदेशकाले इति कृत्वाऽऽत्मा ते अभवदित्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—याप्रमाणें तेंच हें आकाशादिकांचें कारण कार्याला उत्पन्न करून त्यांत मागून जगुंकाय प्रविष्टसें होऊन गुहा या नांवाच्या बुद्धींत पाहणारें, ऐकणारें, मनन करणारें, जाणणारें, अशाप्रकारें विशेषयुक्तसें उपलब्ध होतें, तोच त्याचा प्रवेश आहे. म्हणून तें कारण ब्रह्म आहे. यास्तव त्याच्या अस्तित्वामुळे तें आहे, असेंच जाणावें. असो; तें त्या कार्यांत अनुप्रवेश करून मग काय ? मग तें सत् म्ह० मूर्त व त्यत् म्ह० अमूर्त झालें. अन्तर्गत आत्म्याकडून ज्यांचें नाम-रूप अव्यक्त आहे अशा आत्मस्वरूपांत स्थित असलेल्या मूर्तामूर्ताना व्यक्त केलें जातें. पण मूर्त व अमूर्त या शब्दांनीं वाच्य अशीं तीं व्यक्त केलेलीं नाम-रूपे आत्म्याशीं अविभक्तदेशकाल असतात. म्ह० त्यांचा देश व काल आत्म्याच्या देश-कालाहून पृथक् नसतो. त्यामुळे आत्मानच मूर्तामूर्त नामरूप झाला, असें येथें म्हटलें जातें.

भाष्यं—किंच निरुक्तं चानिरुक्तं च निरुक्तं नाम निष्कृष्य समानासमानजातीभ्यो देशकालविशिष्टतयेदं तदित्युक्तमनिरुक्तं तद्विपरीतं निरुक्तानिरुक्ते अपि

मूर्तामूर्तयोरेव विशेषणे । यथा सञ्च त्यञ्च प्रत्यक्षपरोक्षे, तथा निलयनं चानिलयनं च । निलयनं नीडमाश्रयो मूर्तस्यैव धर्मः । अनिलयनं तद्विपरीतममूर्तस्यैव धर्मः ॥

भाष्यार्थ—तसाच तो निरुक्त व अनिरुक्त ज्ञाला. निरुक्त ह्य० समान व असमान जातीच्या पदार्थापासून निराळें करून देश-कालविशिष्टतेनें 'हें तें' असें सांगितलेलें व अनिरुक्त म्ह० तसें—सजातीय व विजातीय पदार्थापासून पृथक् करून देशकाल-विशिष्ट, या रूपांनं—न सांगितलेलें. निरुक्त व अनिरुक्त हीं सुद्धां मूर्त व अमूर्त यांचींच विशेषणें आहेत. ज्याप्रमाणें सत् व त्यत् म्हणजेच प्रत्यक्ष व परोक्ष त्याचप्रमाणें निलयन व अनिलयन. निलयन म्हणजे नीड, आश्रय. तो मूर्ताचाच धर्म आहे, व अनिलयन म्ह० त्याच्या उलट—अनाश्रय. तो अमूर्ताचाच धर्म आहे. (“ अनिरुक्तत्वादि हा अमूर्ताचाच जर धर्म असेल तर तो ब्रह्माचाच कां नाही ? ” याचें उत्तर—‘त्यदनिरुक्त०’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—त्यदनिरुक्तानिलयनान्यमूर्तधर्मत्वेऽपि व्याकृतविषयाण्येव । सर्गोत्तरकालभावश्रवणात् । त्यदिति प्राणाद्यनिरुक्तं तदेवानिलयनं च । अतो विशेषणान्यमूर्तस्य व्याकृतविषयाण्येवैतानि ॥

भाष्यार्थ—त्यत्, अनिरुक्त व अनिलयन, हे अमूर्ताचे धर्म जरी असले तरी तीं व्याकृतांचींच विशेषणें आहेत. कारण सृष्टीच्या उत्तरकालीं त्यांचा भाव सांगितलेला आहे. त्यत् म्ह० प्राणादि (आकाररहित, रूपरहित), तेंच अनिरुक्त व अनिलयन आहे. यास्तव अमूर्तांचीं हीं विशेषणें व्याकृतविषयकच आहेत.

भाष्यं—विज्ञानं चेतनमविज्ञानं तद्रहितमचेतनं पाषाणादि सत्यं च व्यवहारविषयमधिकारान्न परमार्थसत्यम् । एकमेव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म । इह पुनर्व्यवहारविषयमापेक्षिकं सत्यं मृगवृष्णिकाद्यनृतापेक्षयोदकादि सत्यमुच्यते । अनृतं च तद्विपरीतम् । किं पुनरेतत्सर्वमभवत्परमार्थसत्यं किं पुनस्तद्ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात् ॥

भाष्यार्थ—विज्ञान म्ह० चेतन व अविज्ञान म्ह० चेतनरहित—अचेतन पाषाणादिक. सत्य म्ह० व्यवहारविषयक अबाधित (म्ह० व्यवहारसमयीं बाधित न होणारें), कारण प्रकरण व्यवहारविषयाचें आहे. म्हणून तें परमार्थविषयक सत्य नव्हे. कारण परमार्थ सत्य एक ब्रह्मच आहे. पण येथें व्यवहारविषयक आपेक्षिक सत्य हाच सत्यशब्दाचा अर्थ आहे, मृगजलादि असत्य—मिथ्या पदार्थांच्या अपेक्षेनें उदकादिक सत्य म्हटलें जातें. अनृत म्ह० अशा

ध्यावहारिक सत्याच्या उलट.पण हें सर्व कोण झालें? परमार्थ सत्य हें सर्व झालें.पण तें परमार्थ सत्य काय आहे? तर ब्रह्म. कारण 'सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं ब्रह्म' अशा रीतीनें तें प्रकृत आहे. ('तें सत्य आहे, असें म्हणतात' याविषयी 'यस्मात्०' इत्यादि भाष्यानें उपपत्ति सांगतात—)

भाष्यं—यस्मात्सत्त्यदादिकं मूर्तामूर्तधर्मजातं यत्किंचेदं सर्वमविशिष्टं विकार-जातमेकमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत्तद्व्यतिरेकेणाभावान्नामरूपविकारस्य, तस्मात्तद्ब्रह्म सत्यमित्याचक्षते ब्रह्मविदः ॥

भाष्यार्थ—ज्या अर्थी हें जें काहीं सत्-त्यदादि मूर्तामूर्त धर्मजात आहे तें सर्व साधारण विकारजात एकच सत्-शब्दवाच्य ('सत्'या नांवाचें) ब्रह्म झालें आहे व त्यावांचून नाम-रूपविकाराचा अभाव आहे, (म्ह० नाम-रूपविकार त्यांहून पृथक् पदार्थ नाही) त्याअर्थी तें ब्रह्म सत्य आहे, असें ब्रह्मवेत्ते म्हणतात. (याप्रमाणें पदांचें व्याख्यान करून 'सोऽकामयत०' इत्यादि प्रकरणानें तात्पर्य प्रकृत अनुप्रश्नांच्या निराकरणांत आहे. असें 'अस्ति, नास्ति०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—अस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नः प्रकृतस्तस्य प्रतिवचनविषय एतदुक्तमात्माऽ-कामयत बहु स्यामिति । स यथाकामं चाऽऽकाशादिकार्यं सृष्ट्वा तदनु प्रविश्य पश्यद्दृशृण्वन्मन्वानो विजानन्ब्रह्मभवत्तस्मात्तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यस्थं परमे व्योमन्हृदयगुहायां निहितं तत्प्रत्ययावभासविशेषेणोपलभ्यमानमस्तीत्येवं विजा-नीयादित्युक्तं भवति । तदेतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्त एष श्लोको मन्त्रो भवति । यथा पूर्वेष्वन्नमयाद्यात्मप्रकाशकाः पञ्चस्वप्येवं सर्वान्तरमात्मास्तित्वप्रकाशकोऽपि मन्त्रः कार्यद्वारेण भवति ॥ इति ब्रह्मवल्ग्यध्याये शांकरभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः॥६॥

भाष्यार्थ—ब्रह्म आहे कीं नाही, हा प्रकृत अनुप्रश्न आहे. त्याच्या प्रतिवचन-प्रसंगीं (त्याच्या प्रतिवचनविषयामध्ये) ' आत्मा मीं बहु व्हावें अशी कामना करिता झाला, ' असें म्हटलें आहे. तो आपल्या कामनेप्रमाणें सत्-त्यत् इत्यादिलक्षण आका-शादि कार्याला उत्पन्न करून व मागून त्यांत प्रवेश करून पहाणारा, ऐकणारा, मनन करणारा, जाणणारा इत्यादि प्रकारें बहु झाला, त्याअर्थी तेंच हें आकाशादिकांचें कारण, कार्यामध्ये स्थित असलेलें, परम आकाशातील हृदयगुहेत अवस्थित असून त्या बुद्धिगुहेचे मी कर्ता, भोक्ता इत्यादि प्रकारचे जे विशेष प्रत्यय त्यांनीं उपलब्ध होणारें ब्रह्म आहे, असें जाणावें, असें या वाक्यानें सांगितल्यासारखें होतें. (अर्थात् अन्तःकरणप्रत्ययविशिष्ट ब्रह्म जरी विषय होत असलें तरी स्वरूपतः तें अविषय आहे, असा याचा भावार्थ.) या ब्राह्म-णोक्त अर्थाविषयी हा श्लोक—मंत्र आहे. ज्याप्रमाणें पूर्वीच्या पांचहि पर्यायांत अन्नमयादि-

रूप आत्म्यांचे प्रकाशक श्लोक आहेत त्याप्रमाणे सर्वांच्या अगदी आंत असलेल्या आत्म्यांचे अस्तित्व कार्यांच्या द्वारा प्रकाशित करणाराहि हा पुढील मंत्र आहे. ॥६॥

श्रुतिः— असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानस्वयमकुरुव । तस्मात्सुकृतमुच्यत इति ॥

अर्थ—हें पूर्वी असत् होतें. त्यापासून सत्—नाम-रूपात्मक जगत् झालें. तें असत्-संज्ञक ब्रह्म आपल्यालाच जगत् करतें झालें. म्हणून तें सुकृत—स्वयंकृत म्हटलें जातें.

भाष्यं—असद्वा इदमग्र आसीत् । असदिति व्याकृतनामरूपविशेषविपरीतरूपमविकृतं ब्रह्मोच्यते । न पुनरत्यन्तमेवासत् । न ह्यसतः सज्जन्मास्ति । इदमिति नामरूपविशेषवन्ध्याकृतं जगदग्रे पूर्वं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवासच्छब्दवाच्यमासीत् । ततोऽसतो वै सत्प्रविभक्तनामरूपविशेषमजायतोत्पन्नम् ॥

भाष्यार्थ—‘हें पूर्वी असत् होतें.’ ‘असत्’ या शब्दानें ज्याचें स्वरूप व्यक्त नाम व रूप या विशेषांच्या विपरीत आणि अविकृत आहे, असें ब्रह्म सांगितलें जातें. त्या शब्दानें तें वंध्यापुत्राप्रमाणें ‘अत्यंत असत् होतें, शून्य होतें,’ असें सांगितलें जात नाही. कारण असत्-पासून-शून्यापासून सत् वस्तूचा जन्म संभवत नाही. ‘इदं’ म्ह० नाम-रूपविशेषांनीं युक्त, व्याकृत—व्यक्त जगत्; ‘अग्रे’ म्ह० पूर्वी, उत्पत्तीच्या अगोदर ‘असत्-’शब्दवाच्य ब्रह्मच होतें. त्या असत्-पासून सत् म्ह० ज्याचे नाम-रूपविशेष अगदी विभक्त आहेत असें जगत् उत्पन्न झालें.

भाष्यं—किं ततः प्रविभक्तं कार्यमिति पितुरिव पुत्रो नेत्याह । तदसच्छब्दवाच्यं स्वयमेवाऽऽत्मानमेवाकुरुत कृतवत् । यस्मादेवं तस्माद्ब्रह्मैव सुकृतं स्वयंकर्तृच्यते । स्वयंकर्तृ ब्रह्मोति प्रसिद्धं लोके सर्वकारणत्वात् ॥

भाष्यार्थ—तर मग काय पित्याहून जसा पुत्र अगदी पृथक् असतो त्याप्रमाणें कार्य त्या ब्रह्माहून अगदी भिन्न आहे ? ‘नाहीं’ असें श्रुति सांगते—तें असत्-शब्दवाच्य ब्रह्म आपल्यालाच तें जगत् करतें झालें. ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी स्वतः ब्रह्मच सुकृत म्ह० स्वयंकर्तृ म्हटलें जातें. सर्वांचें कारण असल्यामुळें ब्रह्म स्वयंकर्तृ आहे असें लोकांमध्ये प्रसिद्ध आहे.

भाष्यं—यस्माद्वा स्वयमकरोत्सर्वं सर्वात्मना तस्मात्पुण्यरूपेणापि तदेव ब्रह्म कारणं सुकृतमुच्यते । सर्वथाऽपि तु फलसंबन्धादिकारणं सुकृतशब्दवाच्यं प्रसिद्धं लोके । यदि पुण्यं यदि वाऽन्यत्सा प्रसिद्धिर्नित्ये चेतनवत्कारणे सत्सुपपद्यते तस्मादस्ति तद्ब्रह्म सुकृतप्रसिद्धेः । इतश्चास्ति । कुतः । रसत्वात् । कुतो रसत्त्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह ॥

भाष्यार्थ—किंवा ज्या अर्थी त्याने स्वतः सर्वरूपानें सर्व केले त्याअर्थी पुण्य-रूपानेहि तेंच ब्रह्म कारण 'सुकृत' असें म्हटलें जातें. सारांश कसेंहि जरी समजलें तरी फलसंबंधादिकांचें कारण 'सुकृत' या शब्दाचें वाच्य आहे, हें लोकांत प्रसिद्ध आहे. अर्थात् तें जरी पुण्य असलें किंवा आणखी कांहीं असलें तरी ती प्रसिद्धि नित्य व चेतन-युक्त कारण असलें तरच उपपन्न होते. तस्मात् सुकृतप्रसिद्धीवरून तें ब्रह्म आहे, असें ठरतें. आणखीहि या एका कारणानें तें आहे. कोणत्या? तर त्याला रसत्व आहे; या. पण ब्रह्माच्या रसत्वाची प्रसिद्धि कोणत्या निमित्तानें आहे? असें कोणी विचारील म्हणून श्रुति सांगते—

श्रुतिः—यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसः ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवाऽऽनन्दयाति ॥

अर्थ—तें जें प्रसिद्ध सुकृत तो प्रसिद्ध रस आहे. पुरुष या रसाला प्राप्त होऊन आनंदी होतो. जर हा परम आकाशस्थ आनंद नसेल तर प्राण व अपान यांचे व्यापार कोण करील! हाच लोकांना आनंद देतो.

भाष्यं—यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधु-राम्लादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राण्याऽनन्दी सुखी भवति । नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके । बाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा बाह्यरसलाभादिव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनं ब्रह्मैव रसस्तेषाम् । तस्मादस्ति तत्तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—'तें जें सुकृत तोच प्रसिद्ध रस आहे.' तृप्तीला कारण होणारा व आनंद देणारा असा मधुर, अम्ल इत्यादि हा 'रस' म्हणून लोकांमध्ये प्रसिद्ध आहे. 'हा पुरुष रसालाच प्राप्त होऊन आनन्दी—सुखी होतो. असत्—अविद्यमानवस्तु आनन्दाचें कारण होते, असें व्यवहारांत आढळत नाही. बाह्य आनन्दाच्या साधनानें रहित असलेलेहि, प्रयत्नशून्य व निरिच्छ विद्वान् ब्राह्मण मधुरादि बाह्य रसाच्या लाभानें जसे तसेच (म्ह० बाह्य रसाचा लाभ झाल्याप्रमाणेंच) आनन्दयुक्त असलेले दिसतात. खरोखर ब्रह्मच त्यांचा रस आहे. तस्मात् त्यांच्या आनन्दाचें कारण तें रसवत् ब्रह्म आहे.

भाष्यं—इतश्चास्ति । कुतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणित्यपानेनापानिति । एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्यकरणैर्निर्वर्त्यमाना दृश्यन्ते । तच्चैकार्यवृत्तित्वेन संहननं नान्तरेण चेतन-मसंहतं संभवति । अन्यत्रादर्शनात् ॥

भाष्यार्थ—आजखीहि एका कारणानें तें आहे. कोणत्या ? तर प्राणनादि क्रिया दिसते, स्थावरून; जिवंत प्राण्याचा हाहि पिंड प्राणाच्या योगानें प्राणन (उच्छ्वास) व अक्कामां अपानन (निःश्वास) क्रिया करतो. अशा प्रकारें वायुसंबंधी व इंद्रियसंबंधी चेष्टा संघात पावलेल्या शरीरेंद्रियांकडून केल्या जात असल्याचें दिसतें. पण वायु व इंद्रियें यांनीं एका प्रयोजनाच्या साधनरूपानें संघत होणें (संघात पावणें, परस्परान्च्या अधीन होणें म्ह० प्राणादि वायु व श्रोत्रादि इंद्रियें, यांनीं एकाच प्रयोजनाचें साधन होऊन परस्परांना अनुकूल होणें), हें असंघत (म्ह० त्यांच्याशीं संघात न पावलेल्या, साधनरूपानें परस्परांनुकूल न झालेल्या) चेतनावांचून संभवत नाहीं. कारण अन्यत्र तशा अनुभव येत नाहीं. (म्ह० गृह, प्रासाद इत्यादिकांमध्ये स्वतंत्र, गृहादिकांमुळें अस्तित्वांत न येणाऱ्या, विलक्षण स्वामीवांचून माती, दगड, लांकडें, चुना इत्यादि अवयवांचा परस्पर संघात झालेला दिसत नाहीं. घर, वाडा, इत्यादि एका कार्याकरितां माती, दगड इत्यादि त्याचे अवयव एकमेकांच्या आधारानें एका विशिष्ट अवस्थेंत राहिलेले असतात. पण घन्यावांचून त्यांच्या त्या परस्पर पारतंत्र्याची उपपत्ति लागत नाहीं. त्याच न्यायानें शरीर व इंद्रियें यांच्या संघातांतहि त्याहून विलक्षण स्वामी असावा, असें वाटतें व तोहि चेतन असल्यामुळें ब्रह्मच होय. कारण चेतनामध्ये भेद मानण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. अर्थात् त्यावरून ब्रह्माच्या अस्तित्वाची सिद्धि होते.)

भाष्यं—तदाह—तद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः । कः प्राण्यात्प्राणनं वा कुर्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थः कार्यकरणप्राणनादिचेष्टास्तत्कृत एव चाऽऽनन्दो लोकस्य ॥

भाष्यार्थ—श्रुति आतां तेंच सांगत. 'जर हा आकाशांत—परम आकाशांतील गुहेंत—स्थित असलेला आनंद नसता तर लोकांत अपानक्रिया कोणी केली असती ?' अपानाचा अधेनयन हा व्यापार करण्यास कोण समर्थ झाला असता ? असा भाष्यार्थ. किंवा 'प्राणन तरी कोणी केलें असतें ?' (या आनंदाच्या अभावीं कोणालाहि कांहीं करतां आलें नसतें.) तस्मात् तें ब्रह्म आहे; आणि ज्याच्याकरितां शरीरेंद्रियांच्या प्राणनादि चेष्टा होतात त्याच्यामुळेंच लोकांना आनंद होतो.

भाष्यं—कुतः । एष ह्येष पर आत्माऽऽनन्दयात्मानन्दयति सुखयति लोकं धर्मिण्युरूपम् । स एवाऽऽत्माऽऽनन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाज्यते प्रसिद्धित्यर्थः । भयाभयहेतुत्वाद्ब्रह्मविदुषोरस्ति तद्ब्रह्म । सद्ब्रह्मत्वाश्रयणेन ह्यभयं भवति । नासद्ब्रह्मत्वाश्रयणेन भयनिवृत्तिरूपपद्यते । कथमभयहेतुत्वमित्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—कारण काय कीं 'हान्च पर आत्मा लोकाला धर्मानुरूप कुक्ष दैवो.' इत्य-
जे तोच आनन्दरूप आत्मा अविद्येने परिच्छिन्न आत्मा आहे, असें प्राणमन्त्रां
जाणलें जातें, (म्ह० प्राण्यांना तोच परिच्छिन्न आत्मा असतो,) अन्ना याचा अर्थ, विज्ञान
व अविद्वान् यांच्या क्रमानें अभयाला व भयाला कारण होत असल्यामुळेहि तें ब्रह्म
आहे. कारण सद्ब्रह्मत्वा आश्रय केल्यानेच अभय होतें हें प्रसिद्ध आहे. असत् वस्तूच्या
आश्रयानें भयाची निवृत्ति होऊं शकत नाहीं. आतां त्याला अभयहेतुत्व कसें तें सांगताल-

श्रुति—यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां
विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुहते ।
अथ तस्य भयं भवति । तस्यैव भयं विदुषोऽमन्वानस्य । तदप्येष श्लोके
भवति ॥ ७ ॥

अर्थ—कारण ज्यावेळीं हा साधक या अदृश्य-अविकार, अशरीर, अनिर्वाच्य,
अनाधार ब्रह्मामध्ये अभय प्रतिष्ठेला प्राप्त होतो त्यावेळीं तो अभयाला प्राप्त झालेला असा
होतो. पण जेव्हां हा या ब्रह्मामध्ये थोडेंसेहि अंतर पाहतो—भेददृष्टि ठेवतो तेव्हां त्याला
भय होतें तें ब्रह्मच भेददर्शी विद्वान् पुरुषाचें भय आहे. याच अर्थी हा श्लोक आहे.

भाष्यं—यदा ह्येव यस्मादेष साधक एतस्मिन्ब्रह्मणि किंविशिष्टेऽदृश्ये दृश्यं
नाम द्रष्टव्यं विकारो दर्शनार्थत्वाद्विकारस्य । न दृश्यमदृश्यमविकार इत्यर्थः । एत-
स्मिन्नदृश्येऽविकारेऽविषयभूतेऽनात्म्येऽशरीरे यस्माददृश्यं तस्मादनात्म्यं यस्मा-
दनात्म्यं तस्मादनिरुक्तम् । विशेषो हि निरुच्यते विशेषश्च विकारः । अविकारं च
ब्रह्म । सर्वविकारहेतुत्वात्तस्मादनिरुक्तम् ॥

भाष्यार्थ—ज्या वेळींच—ज्याअर्थी हा साधक या ब्रह्मामध्ये, कशाप्रकारच्या ब्रह्म-
मध्ये—अदृश्य ब्रह्मामध्ये. दृश्य म्ह० द्रष्टव्य, पाहण्यास योग्य विकार. कारण विकाराला
दर्शनार्थत्व आहे. (म्ह० विकार दर्शनाकरितांच आहे. कोणताहि विकार उपादान
कारण विशेष आकारानें दिसावें, म्हणूनच होतो) जें दृश्य नव्हे तें अदृश्य. म्ह०
अविकार असा भावार्थ. या अदृश्य, अविकार, अविषयभूत, 'अनात्म्य'—अशरीर;
ज्याअर्थी अदृश्य त्या अर्थी अनात्म्य; आणि ज्याअर्थी अनात्म्य त्याअर्थी अनिरुक्त;
कारण विशेषच सांगितला जातो व विशेष विकार असतो. ब्रह्म अविकार आहे. कास्य
तें सर्व विकारांचा हेतु आहे. म्हणून तें अनिरुक्त.

भाष्यं—यत् एव तस्मादनिलयनं निलयनं नीड आश्रयो न निलयनमनिल-
यनमनाधारं तस्मिन्नेतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्वकार्यधर्माविकारो

ब्रह्मणीति वाक्यार्थः । अभयमिति क्रियाविशेषणम् । अभयामिति वा लिङ्गान्तरं परिणम्यते । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विन्दते लभते । अथ तदा स तस्मिन्नानात्वस्य भयहेतोरविद्याकृतस्यादर्शनाद्भयं गतो भवति ॥

भाष्यार्थ—ज्याअर्थी असें आहे त्या अर्थी अनिलयन. निलयन म्ह० नीड, आश्रय. जें निलयन नव्हे तें अनिलयन, अनाधार, त्या ह्या अदृश्य, अनात्म्य, अनिरुक्त, अनिलयन व कार्याच्या सर्व धर्माहून विलक्षण अशा ब्रह्मामध्ये, असा या वाक्याचा अर्थ. 'अभयं' हें क्रियाविशेषण आहे. किंवा 'अभयां' असा त्याचा लिंगविपरिणाम करावा. (म्ह० अभयं असें जें नपुंसकलिंग आहे त्याचें 'अभयां' असें स्त्रीलिंग करून घ्यावें. म्हणजे तें 'प्रतिष्ठां' या पदाचें विशेषण होईल.) प्रतिष्ठेस—स्थितीस—आत्मभावास प्राप्त होतो. (जेव्हां हा साधक या अविकार, अशरीर व अनिर्वाच्य ब्रह्मामध्ये निर्भयपणें अथवा भयरहित स्थितीस प्राप्त होतो) तेव्हां तो त्याच्यामध्ये अविद्याकृत नानात्व या भयहेतूच्या अदर्शनामुळे अभयाला प्राप्त झालेला असा होतो.

भाष्यं—स्वरूपप्रतिष्ठो ह्यसौ यदा भवति तदा नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अन्यस्य ह्यन्यतो भयं भवति नाऽऽत्मन एवाऽऽत्मनो भयं युक्तं तस्मादात्मैवाऽऽत्मनोऽभयकारणम् । सर्वतो हि निर्भया ब्राह्मणा दृश्यन्ते सत्सु भयहेतुषु तच्चायुक्तमसति भयत्राणे ब्रह्मणि । तस्मात्तेषामभयदर्शनादास्ति तद्भयकारणं ब्रह्मेति ॥

भाष्यार्थ—जेव्हां तो स्वरूपामध्ये प्रतिष्ठित होतो तेव्हां दुसरें काहीं पहात नाही; दुसरें काहीं ऐकत नाही; व दुसरें काहीं जाणत नाही. कारण स्वतः भिन्न असलेल्या एकाला दुसऱ्यापासून भय होतें. आपल्यालाच आपलें भय असणें, युक्त नव्हे. यास्तव आत्मच आत्म्याच्या अभयाचें कारण आहे. भयाचीं कारणे असतांना सुद्धां ब्राह्मण सर्वतः निर्भय दिसतात. परंतु भयापासून रक्षण करणारें ब्रह्म जर नसेल तर ब्राह्मणांनीं निर्भय होणें अयुक्त आहे. तस्मात् म्ह० ते अभय असल्याचें प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळे त्यांच्या अभयाचें कारण ब्रह्म आहे.

भाष्यं—कदाऽसावभयं गतो भवति साधको यदा नान्यत्पश्यत्यात्मनि चान्तरं भेदं न कुरुते तदाऽभयं गतो भवतीत्यभिप्रायः । यदा पुनरविद्यावस्थायां हि यस्माद्देशोऽविद्यावानविद्याया प्रत्युपस्थापितं वस्तु तैमिरिकद्वितीयचन्द्रवत्पश्यत्यात्मनि चैतस्मिन्ब्रह्मणि उदपि, अरमल्पमप्यन्तरं छिद्रं भेददर्शनं कुरुते । भेददर्शनमेव ह्यन्तरकरणमल्पमपि भेदं पश्यतीत्यर्थः । अथ तस्माद्भेददर्शनाद्धेतोरस्य भेददर्शिन आत्मनो भयं भवति । तस्मादात्मैवाऽऽत्मनो भयकारणमविदुषः ॥

भाष्यार्थ—हा साधक अभ्यास पौंचला आहे, असें केव्हां होतें तर जेव्हां दुसरें काहीं (भेद) पहात नाहीं; जेव्हां तो आत्म्यामध्ये अंतर—भेद करीत नाहीं, तेव्हां अभ्यास पौंचला आहे, असा होतो; हा अभिप्राय. पण जेव्हां अविद्यावस्थेंत हा अविद्येनें पुढें उभ्या केलेल्या वस्तूला, तिमिररोग झालेल्या पुरुषाला दिसणाऱ्या दुसऱ्या चंद्राप्रमाणें, पहातो व या आत्म्यामध्ये—ब्रह्मामध्ये थोडेंसेंहि अंतर, छिद्र, भेददर्शन करतो; भेद पहाणें हेंच अन्तर करणें आहे; अल्पहि भेद पाहतो, असा याचा अर्थ; तेव्हां त्या भेददर्शनामुळेच त्या भेद पाहणाऱ्या आत्म्याला भय होतें. तस्मात् अविद्वान् आत्म्याच्या भयाचें कारण आत्माच आहे.

भाष्यं—तदेतदाह । तद्ब्रह्म त्वेव भयं भेददर्शिना विदुष ईश्वरोऽन्यो मत्तोऽहमन्यः संसारीत्येवं विदुषो भेददृष्टमीश्वराख्यं तदेव ब्रह्माल्पमप्यन्तरं कुर्वतो भयं भवत्येकत्वेनामन्वानस्य । तस्माद्ब्रह्मविद्वानप्यविद्वानेवासौ योऽयमेकमभिन्नमात्मतत्त्वं न पश्यति ॥

भाष्यार्थ—तेंच आतां सांगतात—तें ब्रह्मच भेददर्शी विद्वानाचें भय आहे. मज्हन ईश्वर निराळा व मी संसारी ईश्वराहून निराळा असें जाणणाऱ्या, थोडेंसेंहि अन्तर करणाऱ्या व एकत्वानें त्याला न मानणाऱ्या पुरुषाला तेंच भेदानें पाहिलेले ईश्वरसंज्ञक ब्रह्म भय होतें. (“अहोपण, मी त्या देवाचा दास आहे. तो परमेश्वर माझा आराध्य आहे, असा भेद जाणणारा अज्ञ आहे असें कसें म्हणतां?” याचें उत्तर ‘असौ योऽयं०’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=तस्मात् जो हा एक अभिन्न आत्मतत्त्व पहात नाहीं तो विद्वान् असला तरी अविद्वान्च होय. (चंद्राचा भेद—दोन चंद्र पाहणारा चंद्रवेत्ता जरी असला तरी जसा अविद्वान् तसा भेददर्शी भेदज्ञ जरी असला तरी अविद्वान्, असा भावार्थ. तर मग त्याच्या भयाची संभावना कशी! अशी आशंका घेऊन ‘उच्छेदहेतु०’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—उच्छेदहेतुदर्शनाद्भ्युच्छेद्याभिमतस्य भयं भवति । अनुच्छेद्यो ब्रुच्छेदहेतुस्तत्रासत्युच्छेदहेतावुच्छेद्ये न तद्दर्शनकार्यं भयं युक्तम् । सर्वं च जगद्भयवद्दृश्यते । तस्माज्जगतो भयदर्शनाद्भ्यते नूनं तदास्तिभयकारणमुच्छेदहेतुरनुच्छेद्यात्मकं यतो जगद्भिभेतीति । तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति ॥ इति श्रीशांकरभाष्ये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—मी उच्छेद—नाश पावण्यास योग्य आहे, असें मानणाऱ्या पुरुषाला उच्छेदाचें निमित्त पाहिल्यानें भय होतें. (संहार करणारा परमेश्वर माझा संहार करील किंवा मला नरकांत टाकील, असें समजणाऱ्या पुरुषाला भय होतें असा भावार्थ. ब्रह्मच

उच्छेदहेतु कोणत्या कारणानें ! तें ' अनुच्छेद्यः० ' या भाष्यानें सांगतात—) = पण उच्छेदाचा हेतु (ब्रह्म) अनुच्छेद्य (म्ह० उच्छेद—नाश न पावणारा) आहे. (कारण त्यालाहि उच्छेद पावणारा मानल्यास अनवस्था दोष येतो. त्यामुळे त्या नाशाच्या हेतूला नित्य समजणेंच उचित आहे. पण ब्रह्मावांचून दुसरें काहींच नित्य संभवत नाहीं; असा याचा भावार्थ.) = तेव्हां उच्छेदाचा हेतु ब्रह्म जर नसतें तर उच्छेद्याच्या ठिकाणी त्या उच्छेदहेतूच्या दर्शनाचें कार्य जें भय तें उपपन्न झालें नसतें. पण सर्व जगत् भयानें युक्त असलेलें दिसतें. यास्तव जगाचें भय प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळे ' खचित तें अनुच्छेद्यरूप व उच्छेदहेतु भयाचें कारण आहे कीं ज्याला हें सर्व जगत् भीत आहे, ' असें कळतें. याच अर्थी हा पुढील श्लोक (मंत्र) आहे. (इति सतमोऽनुवाकः) ७

श्रुतिः—भीषाऽस्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥

अर्थ—याच्या भयानें वायु वाहतो. सूर्य उदय पावतो. अग्नि, इंद्र व पांचवा मृत्यु याच्या भीतीनें धावतो.

भाष्यं—भीषा भयेनास्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चम इति। वातादयो हि महार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादिकार्येष्ववायासबहुलेषु नियताः प्रवर्तन्ते। तद्युक्तं प्रशास्तारि सत्यन्यस्मिन्नियमेन तेषां प्रवर्तनं। तस्मादस्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तु ब्रह्म। यतस्ते मृत्या इव राहोऽस्माद्ब्रह्मणो भयेन प्रवर्तन्ते। तच्च भयकारणमानन्दं ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—'भीषा०'—याच्या भयानें वायु वाहतो. याच्या भयानें सूर्य उदय पावतो. याच्या भयानें अग्नि, इंद्र व पांचवा मृत्यु धावतो. वायुप्रभृति महापूज्य व स्वतः ईश्वर असूनहि ज्यांत पुष्कळ आयास आहेत, अशा वाहणें, उगवणें इत्यादि कार्यांमध्ये नियमानें प्रवृत्त होतात. पण दुसरा प्रशास्ता जर असेल तरच त्यांचें हें नियमानें प्रवृत्त होणें उपपन्न होईल. यास्तव त्यांच्या भयाचें कारण, त्यांचें प्रशासन करणारें ब्रह्म आहे. राज्ञ्याच्या मृत्यांप्रमाणें ते ज्या या ब्रह्माच्या भयानें प्रवृत्त होतात, तें भयाचें कारण आनन्द ब्रह्म आहे.

श्रुतिः—सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति।

अर्थ—ती ही आनंदाची मीमांसा आहे.

भाष्यं—तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैषा मीमांसा विचारणा भवति। किमानन्दस्य मीमांस्यमित्युच्यते। किमानन्दो विषयविषयिसंबन्धजनितो लौकिकानन्दब्रह्मोस्त्वित्वाभाविक इत्येवमेषाऽऽनन्दस्य मीमांसा ॥

भाष्यार्थ—त्या या ब्रह्माच्या आनन्दाची ही मीमांसा—विचारणा आहे. पण आनन्दांमध्ये मीमांसा करण्यासारखें काय आहे ? म्हणून कोणी विचारील, यास्तव श्रुति सांगते—हा आनन्द लौकिक आनन्दाप्रमाणें विषय व विषयी यांच्या संबंधापासून उत्पन्न झालेला आहे कीं, स्वाभाविक आहे, अशी ही आनंदाची मीमांसा—विचारणा या पुढें केली जाते. (‘ ब्रह्मानंदाची मीमांसा जर प्रस्तुत आहे तर सार्वभौमानंदादिकांचा उपन्यास कां केला आहे ? ’ ‘ तत्र लौकिकः० ’ इत्यादि भाष्यानें उत्तर—)

भाष्यं—तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसंपत्तिनिमित्त उत्कृष्टः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धेनाऽऽनन्देन व्यावृत्त-विषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्राऽविद्यया तिरस्क्रियमाणे विज्ञान उत्कृष्ट्यमाणायां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशाद्यथाविज्ञानं विषयादिसाधनसंबन्धवशाच्च विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः संपद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तर-भूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्विरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति । निरस्ते त्वविद्याकृते विषयविषयिविभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्ण एक आनन्दोऽद्वैतो भवतीत्येतमर्थं विभावयिष्यन्नाह ॥

भाष्यार्थ— त्यांतील लौकिक आनंद बाह्य व आध्यात्मिक (शरीरसंबंधी) साधनांची संपत्ति या निमित्तानें होणारा व हणूनच उत्कृष्ट आहे. ब्रह्मानन्दाच्या अनुगमार्थ त्याचाच हा निर्देश केला जातो. (अनुगमार्थ म्ह० अनुसरणार्थ, ब्रह्मानन्दाचें अनुसरण करण्यासाठीं. लौकिक आनंद कोठेंतरी मर्यादित होत असल्या पाहिजे—त्याची पराकाष्ठा कोठें तरी असलीच पाहिजे. कारण तो सातिशय आहे. परिमाणाप्रमाणें, अशा ब्रह्मानंदाच्या अनुमानासाठीं लौकिक आनंदाचा उपन्यास केला आहे, असा भावार्थ.)—याच प्रसिद्ध आनंदांनें विषयांपासून व्यावृत्त झालेले जे अविषय ब्रह्मात्मैक्यदर्शी, त्यांच्या बुद्धीचा विषय होणारा तो आनंद अनुमानानें जाणतां येतो. [‘लौकिकोऽपि०’ या भाष्यानें दुसऱ्या प्रकारें ब्रह्मानन्दानुगम सांगतात—] लौकिक आनंदसुद्धां ब्रह्मानन्दाचाच लेश आहे. अविद्येनें विज्ञान तिरस्कृत झालें असतां व अविद्येचा (उत्तरोत्तर) उत्कर्ष होऊं लागला असतां या लोकीं ब्रह्मादिकांकडून कर्मवशात्, विज्ञानाच्या अनुसार, आणि विषयादि साधनांच्या संबंधामुळें अनुभविला जाणारा अस्थिर लौकिक आनंद निष्पन्न होतो. तोच कामनेनें पराभूत न झालेल्या विद्वान् श्रोत्रियाला प्रत्यक्ष असलेला आनंद अविद्या, काम व कर्म यांच्या अपकर्षानें (म्ह० उत्तरोत्तर न्यूनते-

मुलें) मनुष्य, गंधर्व इत्यादि उत्तरोत्तर भूर्मीमध्ये हिरण्यगर्भ, या ब्रह्माच्या आनंदा-पर्यंत उत्तरोत्तर शतपट उत्कर्षानें रहात असल्याचा अवभास होतो, पण अविद्याकृत विषय-विषयिविभागाचें विद्येनें निरसन केलें असतां स्वाभाविक, परिपूर्ण, एक व अद्वैत आनन्द होतो, हा अर्थ अनुभवास आणून देत श्रुति म्हणते—

श्रुतिः— युवा स्यात्साधुयुवाऽध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः (१) । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः (२) । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥

अर्थ—पूर्ववयस्क, साधु पूर्ववयस्क, वेदाध्यायी, अतिशय आशावान्, दृढ, बलाढ्य, ही सर्व पृथ्वी सर्व उपभोगसाधनांनीं व कर्मसाधनांनीं संपन्न असावी, तो पृथ्वीपति राजा असावा, त्याचा जो आनंद तो एक मानुष आनंद होय. असे शंभर मानुष आनंद हाच मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद होय. इत्यादि पुढील अर्थ स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २२८-२९ पहा.

भाष्यं— युवा प्रथमवयाः । साधुयुवेति साधुश्चासौ युवा चेति यूनो विशेषणम् । युवाऽप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्यात्साधुयुवेति । अध्यायकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तुतमः । दृढिष्ठो दृढतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकसाधनसंपन्नः । तस्येयं पृथिव्युर्वी सर्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेनादृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन संपन्ना पूर्णा राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनन्दः ॥

अर्थ—‘युवा’—पूर्ववयस्क. ‘साधुयुवा’—साधु व तोच युवा, असें साधु हें तरुणाचें विशेषण. तरुणहि असाधु असतो व साधुहि अतरुण असतो यास्तव ‘युवा स्यात्साधुयुवा’ असें विशेषण दिलें आहे. ‘अध्यायकः’—अधीतवेद, ज्यानें वेदाध्ययन केलें आहे. ‘आशिष्ठः’—अतिशय आशा करणारा; ‘अतिशय दृढ’ ‘अतिशय बलवान्’ याप्रमाणें आध्यात्मिक साधनांनीं संपन्न ‘तस्य इयं०’ ही सर्व पृथ्वी वित्तानें म्ह० उपभोगसाधनानें दृष्टार्थ व अदृष्टार्थ अशा कर्मसाधनानें संपन्न पूर्ण असावी

महजने तो पृथिवीपति राजा असावा, हा भावार्थ. त्याचा जो आनंद 'सः एकः०'— तो एक मानुष—मनुष्यांचा सर्वोत्कृष्ट एक—आनन्द आहे.

भाष्यं— ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगंधर्वाणामानन्दः । मानुषानन्दाच्छतगुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो भवति । मनुष्याः संतः कर्मविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वाः । ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिसंपन्नाः सूक्ष्मकार्यकरणाः । तस्मात्प्रतिघाताल्पत्वं तेषां द्वंद्वप्रतिघातशक्तिसाधनसंपत्तिश्च । ततोऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतीकारवतो मनुष्यगन्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः । तत्प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमेरुत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनाऽऽनन्दोत्कर्ष उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ— असे जे शंभर मानुष आनंद तो एक मनुष्यगन्धर्वांचा आनन्द आहे. मानुषानन्दाहून मनुष्यगन्धर्वांचा आनन्द शतपट उत्कृष्ट असतो, प्रथम मनुष्य असून विशेष प्रकारचें कर्म व उपासना यांच्या योगानें जे गंधर्वत्वास प्राप्त झालेले असतात ते मनुष्यगंधर्व होत. (मनुष्यगंधर्वानंदाच्या उत्कृष्टत्वाचें ' ते हि० ' या भाष्यानें निमित्त सांगतात—)=कारण ते अन्तर्धानादिशक्तींनीं संपन्न असतात व त्यांचीं देहें-द्वियें सूक्ष्म असतात. त्यामुळें त्यांना शीतोष्णादिकांचा प्रतिघात थोडा होतो, व त्या द्वंद्वाना प्रतिघात करण्याचें सामर्थ्य व साधनें यांनीं ते संपन्न असतात. त्यामुळें ज्याला शीतोष्णादिकांचा उपसर्गच होत नाही व तो झाला तरी त्याला प्रतीकार करण्याचें सामर्थ्य ज्याला असतें त्या मनुष्यगंधर्वांच्या चित्तामध्ये प्रसाद असतो; आणि त्या विशेष-प्रकारच्या चित्तप्रसादामुळें विशेष प्रकारच्या सुखाची अभिव्यक्ति होते. याच न्यायानें पूर्व पूर्व भूमीपक्षां उत्तर उत्तर भूमीमध्ये प्रसादविशेषणामुळें शतपट आनंदोत्कर्ष उपपन्न होतो. (प्रथम अकामहताचें ग्रहण न करण्याचें तात्पर्य ' प्रथमं० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—प्रथमं त्वकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनाऽऽनन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येकमर्थम् । साधुयुवाऽभ्यायक इति श्रोत्रियत्वावृत्तिवत्त्वे गुह्येते । ते ह्यविशिष्टे सर्वत्र । अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय त्रिशेष्यते । अतोऽकामहतग्रहणम्, तद्विशेषतः शतगुणसुखोत्कर्षोपलब्धेरकामह-सत्प्रसन्नस्य परमात्मन्प्राप्तिसाधनत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । वेदगन्धर्वा जज्ञिस्त सुब । चिरल्लोकलोकान्तमिति पितृषां विशेषणम् । चिरकालस्थायी लोकान्ते तै. १८.

येषां पितॄणां ते चिरलोकलोका इति । आजान इति देवलोकस्तस्मिन्नाजाने जाना आजानजा देवाः स्मार्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः ॥

भाष्यार्थ—पण पहिल्या म्हणजे मानुषानंदाच्या पर्यायांत 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' हें पुढील सर्व पर्यायांत असलेलें वाक्य नाही. त्याचें कारण मनुष्यांच्या विषयभोगाविषयांच्या कामनेनें व्याकुळ न झालेल्या श्रोत्रियाचा आनंदोत्कर्ष मानुष आनंदाहून शतपट अधिक ह्यणजेच मनुष्यगंधर्वाच्या आनंदाइतका असतो, असें सांगावें, हें आहे. (म्ह० निष्काम श्रोत्रियाचा आनंद मानुषानंदाहून शतपट अधिक ह्यणजेच मनुष्यगंधर्वाच्या आनंदासारखा असतो, हें सांगण्यासाठीं, मानुषानंदाच्या पर्यायांत श्रोत्रियाच्या आनंदाचा उल्लेख केला नाही, असा याचा भावार्थ.)=श्रुतींत 'साधुयुवा' व 'अध्यायकः' अशीं जीं दोन विशेषणें आहेत त्यांवरून त्या सार्वभौम राजाच्या ठिकाणीं हि श्रोत्रियत्व व निष्पापत्व असले पाहिजे, असें होतें. (अर्थात् 'अध्यायक' हें श्रोत्रियत्वाचें व 'साधुयुवा' यांतील 'साधु' हें पद विहितानुष्ठानाचें द्योतक आहे. त्यामुळें सद्विद्या व सच्छिल यांनीं संपन्न असलेल्या तरुण, सुदृढ, सार्वभौम राजाचा आनंद हा एक मानुषानंद आहे.)=श्रोत्रियत्व व निष्पापत्व हे दोन धर्म पुढील सर्व पर्यायांत एकसारखेच समजावे. पण 'अकामहतत्वा'बरोबर श्रोत्रियत्वाचा जो उल्लेख केला आहे ह्यणजे अकामहतत्व या विशेषणाचा जो उपयोग केला आहे तो विषयांचा उत्कर्ष व अपकर्ष यांच्या अनुरोधानें सुखाचा उत्कर्ष व अपकर्ष होतो, हें सुचविण्यासाठीं आहे. अकामहतत्वाच्या विशेषामुळें शतगुण सुखोत्कर्ष अनुभवास येतो. यास्तव अकामहतत्व हें परमानन्दप्राप्तीचें साधन आहे, असें विधान करण्यासाठीं 'अकामहतत्व' या विशेषणाचें ग्रहण केलें आहे. बाकीच्या सर्व पदांचें व्याख्यान वर केलें आहे. देवगंधर्व जातितःच म्ह० जन्मतःच गंधर्व असतात. 'चिरलोकलोकानां' हें पितरांचें विशेषण आहे. ज्या पितरांचा लोक चिरकाल स्थायी असतो ते चिरलोकलोक होत. आजान म्ह० देवलोक. त्या आजानांत झालेले आजानज देव होत. ते विशेषप्रकारच्या स्मार्त कर्मांमुळें त्या देवस्थानांमध्ये उत्पन्न झालेले असतात.

श्रुतिः—ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्याऽऽनन्दः (३) । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्याऽऽनन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः ।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य (४) ॥

अर्थ—स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २३०-३२ पहा.

भाष्यं—कर्मदेवा ये वैदिकेन कर्मणाऽग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपियन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्भविर्भुजः । इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याऽऽचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलव्यापी । यत्रैत आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं च तद्विषयमकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा, तस्यैष आनन्दः श्रोत्रियेणावृजिनेनाकामहतेन च सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यवगम्यते ॥

भाष्यार्थ—कर्मदेवा म्ह० जे केवल अग्निहोत्रादि वैदिक कर्माच्या योगानें देव-भावास प्राप्त होतात ते. यज्ञांतील हविर्भाग घेणारे जे तेहतीस देव त्यांचाच येथें देव-शब्दानें उल्लेख केला आहे. (आठ वसू, अकरा रुद्र, बारा आदित्य, इंद्र व प्रजापति असे मिळून तेहतीस देव होतात.) ‘ देवांचे जे शंभर आनंद तो इंद्राचा एक आनंद ’ या वाक्यांतील इंद्र म्हणजे वरील देवांचा स्वामी. ‘ इंद्राचे जे शंभर आनंद तो बृहस्पतीचा एक आनंद ’ या वाक्यांतील बृहस्पति म्हणजे वरील इंद्राचा आचार्य. ‘ बृहस्पतीचे जे शंभर आनंद तो प्रजापतीचा एक आनंद ’ या वाक्यांतील प्रजापति म्हणजे विराट्. त्रैलोक्य हेंच ज्याचें शरीर आहे, असा समष्टि-व्यष्टिरूप संसारमंडलव्यापी ब्रह्मा-ब्रह्मदेव. ‘ प्रजापतीचे जे शंभर आनंद तो ब्रह्माचा एक आनंद ’ येथील ब्रह्मा म्ह० हिरण्यगर्भ. जेथें हे सर्व आनंदाचे भेद एकत्वास प्राप्त होतात; तन्निमित्तक धर्म व तद्विषयक ज्ञानहि एकत्वास प्राप्त होतें; (म्ह० नुस्ता आनंदच एकरूप होत नाही तर त्या आनंदांना कारण होणारा धर्म व त्याचें ज्ञान हीं सुद्धां एकरूप होतात) आणि जेथें निरतिशय अकामहतत्व असतें (म्ह० पराकाष्ठेस पोचलेलें विषयवैराग्य असतें) तो हा हिरण्यगर्भ ब्रह्मा होय. त्याचा हा आनंद निष्पाप व निष्काम (अकामहत) श्रोत्रियाकडून सर्वतः प्रत्यक्ष अनुभविला जातो. यास्तव हीं तीन साधनें आहेत, असें ज्ञात होतें.

भाष्यं—तत्र श्रोत्रियत्वावृजित्वे नियते अकामहतत्वं तूत्कृष्यत इति प्रकृष्टसाधनताऽवगम्यते । तस्याकामहतत्वप्रकर्षश्चोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्रैकदेशः । “एतस्य वाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दो यस्य मात्रा समुद्रा-म्भस इव विभुषः प्रविभक्ता यत्रैकतां गता स एष परमानन्दः स्वाभाविकोऽद्वै-तत्त्वादानन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽक्ष । तदेतन्मीमांसाफलमुपसंक्षिप्यते—

माध्यार्थ—त्यांतील श्रोत्रियत्व व निष्पापत्व हीं नियत (म्ह० न्बूनाधिक न होंगारीं) आहेत. पण अकामहतत्व उत्तरोत्तर उत्कर्ष पावतें. त्यामुळे त्याची प्रकृष्ट साधनत्वा (म्ह० तें सर्वोत्तम साधन आहे, हें) ज्ञात होते. (ज्यासाठी मीमांसा आरंभिली त्या निरतिशय आनंदाची सिद्धि झाली असतां वाक्याचें तात्पर्य दाखविण्यासाठी ' तस्य अकामहतत्व० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=निष्कामत्वाच्या आधिक्यामुळे अनुभविल्ल जाणारा व श्रोत्रियालाच प्रत्यक्ष ज्ञात होणारा हिरण्यगर्भाचा—हिरण्यगर्भापासकाच्या अनुभवास येणारा आनंद ज्या परमानन्दाची मात्रा—एकदेश—अंश आहे; कारण ' अन्य सर्व भूतें याच आनंदाच्या अंशावर आपला निर्वाह करितात ' सु.उ.पृ. ६८२. अशी दुसरी श्रुति आहे, तो हा हिरण्यगर्भाचा आनन्द ज्याची मात्रा—लेश आहे व अगदी पृथक् असलेल्या समुद्रजलाच्या थेंबांप्रमाणें इतर सर्व लेशभूत आनंद ज्यामध्ये एकत्वास प्राप्त झाले आहेत तो हा परमानन्द स्वाभाविक आहे. (केवळ हिरण्यगर्भाचा आनंदच त्याची मात्रा—लेश नव्हे तर पूर्वी ज्याचा उपन्यास केला आहे, असा जो सार्वभौमादि आनंद तोहि ज्याची नानात्वास प्राप्त झालेली मात्रा असून ज्या निरतिशय आनंदांत—अकामहत ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला प्रत्यक्ष असलेल्या कैवल्यांत एकत्वास प्राप्त झाली आहे तो हा परमानंद स्वाभाविक आहे, अशी योजना—)=कारण त्याला अद्वैतत्व आहे (म्ह० तो एकरूप झालेला आहे. आनंदाचें अकामहतप्रत्यक्षत्व सांगितल्यामुळे प्राप्त झालेल्या भेदाचें निरसन ' आनन्दानदिनोश्च० ' या भाष्यानें सांगतात—)=यांत आनन्द व आनन्दी (ज्याला आनंद आहे तो चेतन) यांचा अविभाग म्ह० ऐक्य आहे. (भेद नाही. त्या आनंदाला विषयविषयिभाव असतो, या अभिप्रायानें वर ' प्रत्यक्ष ' म्हटलेलें नाही तर अज्ञान, संशय इत्यादि आवरणें त्यावर नसतात, या आशयानें प्रत्यक्ष म्हटलें आहे. कारण ' अनात्म्य अदृश्य उदरमन्तरं कुरुते० ' इत्यादि वाक्यानें भेदाचा निषेध केला आहे.) असो; आतां या मीमांसेच्या फलाचा उपसंहार करितात—(मीमांसेनें निरतिशयानंद ब्रह्म आहे, असें निश्चित केलें, त्याला अकामहतप्रत्यक्षत्व आहे, असें सांगितल्यामुळे अभेदसिद्धि झाली. कारण दुसऱ्याचा आनंद दुसऱ्याला प्रत्यक्ष होत नाही. तस्मात् ' ब्रह्मविदाप्नोति परं ' असा उपक्रम केलेल्या व मीमांसेनें सिद्ध केलेल्या जीवाच्या निरतिशयानंद-ब्रह्मैकत्वाचा उपसंहार केला जातो, असा भावार्थ.)

श्रुतिः—स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ॥

अर्थ—तो जो हा या पुरुषांत आहे व जो हा आदित्यांत आहे तो एक आहे.

भाष्यं—स यश्चायं पुरुष इति । यो गुहायां निहितः परमे व्योम्याकाश-
दिकार्यं सृष्ट्वाभमन्तं तवेवानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । कोऽसावयं पुरुषे ।

यश्चासावादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति स यश्चासावादित्य इति निर्दिश्यते । स एको भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकत्ववत् ॥

भाष्यार्थ—तो जो आनंद या पुरुषामध्ये आहे, परम आकाशातील गुहेत स्थित असलेला जो आकाशादि-अन्नमयान्त कार्य उत्पन्न करून त्यांतच मागून प्रविष्ट झाला त्याचाच येथे ' स यः ' या पदांनी निर्देश केला जात आहे. कोण ? तर जो हा या पुरुषांत आहे आणि जो हा आदित्यामध्ये आहे, जो परमानन्द ' श्रोत्रियप्रत्यक्ष ' म्हणून म्हटलेला आहे, ज्याच्या एकदेशावर सुखाला पात्र असलेली ब्रह्मादि-स्थावरान्त भूतें आपली उपजीविका करितात त्याचाच ' यश्चासावादित्ये० ' या वाक्याने निर्देश केला जात आहे. तो एक आहे. भिन्नप्रदेशी असलेल्या अनेक घटातील आकाश व महाकाश यांच्या एकत्वाप्रमाणे (आधिदैविक उपाधिलक्षणार्थ केलेले आदित्यग्रहण अविबक्षित आहे, असे दाखविण्यासाठी ' ननु० ' इत्यादि भाष्याने आक्षेप—)

भाष्यं—ननु तन्निर्देशे स यश्चायं पुरुष इत्यविशेषतोऽध्यात्मं न युक्तो निर्देशो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्निति तु युक्तः प्रसिद्धत्वात् । न पराधिकारात् । परो ह्यात्माऽत्राधिकृतोऽदृश्येऽनात्म्ये भीषाऽस्माद्वातः पवते सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसेति । न ह्यकस्मादप्रकृतो युक्तो निर्देशुं परमात्मविज्ञानं च विवक्षितम् । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते ' स एक ' इति ॥

भाष्यार्थ—शंका—अहोपण त्याचा जर तो निर्देश असेल तर 'तो जो हा या पुरुषांत आहे' असा सामान्यतः अध्यात्मनिर्देश करणे युक्त नाही, तर 'आणि जो हा दक्षिण नेत्रांत असलेला पुरुष तो एक आहे' असे म्हणणे युक्त आहे. कारण तो प्रसिद्ध आहे. (कारण 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इत्यादि दुसऱ्या श्रुतीत मंडलस्थ पुरुषाचे दक्षिणनेत्रस्थ पुरुषाशी ऐक्य असल्याचे प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे येथेहि आदित्यस्थ पुरुषाशी ऐक्य सांगायचे झाल्यास दक्षिण नेत्राचे ग्रहण करणेच युक्त दिसते, असा याचा भावार्थ. अध्यात्म व अधिदैवत लिंगात्म्याच्या उपासनेचे विधान जेव्हा करावयाचे असते तेव्हा तसा निर्देश करिता येतो. पण येथे त्याचे उपासन विवक्षित नाही, असे 'न पराधिकारात्०' इत्यादि भाष्याने समाधान सांगतात—) =दक्षिणनेत्रस्थ पुरुषाचा निर्देश करणे युक्त नव्हे. कारण येथे पर आत्म्याचा अधिकार आहे. म्ह० येथे पर आत्माच ' अदृश्ये अनात्म्ये ' ' भीषास्माद्वातः पवते ' ' सैषानन्दस्य मीमांसा० ' इत्यादि वाक्यांनी अधिकृत आहे. (म्ह० त्याचे प्रतिपादन आरंभिलेले आहे.) त्यामुळे

अप्रकृत 'दक्षिणेऽक्षन्' पुरुषाच्चा अकस्मात् निर्देश करणे युक्त नव्हे. परमात्मविज्ञान येथे विवक्षित आहे. तस्मात् 'स एकः' या वाक्यानें परमात्म्याचाच निर्देश केला आहे.

. भाष्यं—नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसंहर्तव्यम् । अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विषयविषयिसंबन्धजनित इति ॥ ननु तदनुरूप एवायं निर्देशः 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक' इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्देन ॥

भाष्यार्थ—अहोपण, आनन्दाची मीमांसा प्रकृत आहे. त्यामुळे तिच्या फलाचाहि उपसंहार करणे उचित आहे. कारण अखंड स्वाभाविक आनंदच परमात्मा आहे. विषय व विषयी यांच्या संबंधापासून उत्पन्न झालेला आनंद हा परमात्मा नव्हे. (मध्यस्थ—) तें खरें; पण 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' म्ह० तो जो हा पुरुषांत आहे आणि जो हा आदित्यांत आहे तो एक आहे, असा भिन्न अधिकरणांतील विशेषाचा उपमर्द (बाध) करून या प्रकृत मीमांसेच्या अनुरूपच हा निर्देश केला आहे.

भाष्यं—नन्वेवमप्यादित्यविशेषग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षोपोहार्थत्वात् । द्वैतस्य हि मूर्तामूर्तलक्षणस्य पर उत्कर्षः सवित्रभ्यन्तर्गतः स चेत्पुरुषगतविशेषोपमर्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम् ॥

भाष्यार्थ—(शंका—)अहोपण तसें जरी म्हटलें तरी 'आदित्य' या विशेष पदार्थाचें ग्रहण करणे व्यर्थ आहे. (समाधान—)नाहीं; व्यर्थ नाही. तें आदित्याचें ग्रहण उत्कर्ष व अपकर्ष यांचा निषेध करण्याकरितां आहे. कारण मूर्तामूर्तलक्षण द्वैताचा परम (सर्वोत्तम) उत्कर्ष सवित्याच्या मंडलामध्यें झालेला आहे. तो जर पुरुषांतील विशेषाचा बाध करून परमानन्दाच्या अपेक्षेनें सम होत असला व त्या गतीला गेलेल्या पुरुषाचा कोणत्याहि प्रकारचा उत्कर्ष किंवा अपकर्ष जर राहिला नाही तरच 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' म्ह० निर्भयपणें प्रतिष्ठेला प्राप्त होतो, हें म्हणणें उपपन्न होईल. (यास्तव आदित्य या विशेषाचें ग्रहण अनर्थक नाही. जो. निरतिशय आनंदरूप चिदात्मा आदित्यमंडल या उत्कृष्ट उपाधीत प्रतिबिंबित झालेला आहे तोच हात-पाय-मस्तक इत्यादिकांनीं युक्त असलेला पुरुष, या निकृष्ट उपाधीत प्रतिबिंबित झाला आहे. यास्तव येथें परमानन्दाच्या अपेक्षेनें आदित्य व पुरुष यांचें समत्व म्हणजे स्वभावाचें ऐक्य विवक्षित आहे, असा याचा भावार्थ. असो; आतां मागील प्रकरणाचा अनुवाद करून पुढच्या ग्रंथाला अवतरण देतात—)

भाष्यं—अस्ति नास्तीत्यनुप्रभो व्याख्यातः । कार्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठाभयदर्शनोपपत्तिभ्योऽस्त्येव तदाकाशादिकारणं ब्रह्मेत्यपाकृतोऽनुप्रभ एकः ।

द्वावन्यावनुप्रभौ विद्वद्विदुषोर्ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिविषयौ तत्र विद्वान्समभ्रुते न समभ्रुत इत्यनुप्रभोऽन्त्यस्तदपाकरणायोच्यते । मध्यमोऽनुप्रभोऽन्त्यापाकरणो-
देवापाकृत इति तदपाकरणाय न यत्यते ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्म आहे कीं नाही, या अनुप्रश्नाचें व्याख्यान केलें. कार्यरूप रसाच्चा लाभ, प्राणन क्रिया, अभयप्रतिष्ठा व अभयदर्शन या उपपत्तींवरून तें आकाशादिकांचें कारण ब्रह्म आहेच, असें सिद्ध करून एका अनुप्रश्नाचें निराकरण केलें. आतां विद्वान् व अविद्वान् यांना ब्रह्मप्राप्ति होते कीं होत नाही, याविषयींचे दोन अनुप्रश्न राहिले. त्यांतील 'विद्वान् ब्रह्मभावास प्राप्त होतो कीं होत नाही,' हा शेवटचा अनुप्रश्न आहे. त्याचें अपाकरण करण्यासाठीं पुढील वाक्य आहे. मधला अनुप्रश्न शेवटच्या अनुप्रश्नाचें अपाकरण (निराकरण) केल्यानैच निराकृत होणार आहे. बास्तव त्याच्या निरसनार्थ श्रुतीकडून यत्न केला जात नाही.

श्रुतिः—स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥

अर्थ—तो जो असें जाणणारा तो या विषयसमुदायरूप लोकापासून परावृत्त होऊन अन्नमय आत्म्याला प्राप्त होतो. विषयजाताला पिंडात्म्याहून भिन्न पहात नाही. या प्राणमय आत्म्याला उपसंक्रान्त होतो इत्यादि पुढील अर्थ असाच. सु.उ.पृ.२३३.

भाष्य—सः यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञान-
मनन्तमस्मीत्येवं वेत्तीत्येवंवित् । एवंशब्दस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम्, अस्माल्लोकात्प्रेत्य दृष्टादृष्टेष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्माल्लोकात्प्रेत्य प्रत्यावृत्त्य निरपेक्षो भूत्वैतं यथाव्याख्यातमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति विषयजातमन्न-
मयात्पिण्डात्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति । सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्य-
तीत्यर्थः । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्नमयात्मस्थमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥

भाष्यार्थ—तो जो कोणी अशाप्रकारें उत्कर्ष व अपकर्ष यांस सोडून वर सांगित् लेल्या प्रकारचें ज्ञान व अनन्त ब्रह्म मी आहे,—असें जाणतो तो 'एवंवित्-'; कारण 'एवं-शब्दाला प्रकृतपरामर्शार्थत्व असतें. (ह्र० तो शब्द प्रकृत विषयाचा परामर्श कर-
ण्यासाठीं असतो.) तो 'एवंविद्' काय करतो, तर तो 'या लोकांतून निघून जाऊन,' दृष्ट व अदृष्ट इष्ट विषय यांचा समुदाय हाच हा लोक आहे, त्या या लोकापासून 'प्रेत्य' म्ह० प्रत्यावर्तन करून म्ह० त्याविषयीं निरपेक्ष होऊन या वर व्याख्यान

केलेल्या प्रकारच्या अन्नमय आत्म्यास प्राप्त होतो. म्ह० सर्व विषयजात अन्नमय पिंडात्म्याहून व्यतिरिक्त (भिन्न) पहात नाहीं. सर्व स्थूल भूतवर्ग हा अन्नमय आत्मा आहे, असें पाहतो, असा याचा इत्यर्थ. त्याहून अभ्यंतर अशा या प्राणमयास सर्व अन्नमय आत्म्यामध्ये स्थित व अविभक्त पाहतो. नंतर या मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय आत्म्यास प्राप्त होतो. (म्ह० क्रमानें सर्व विषयजात तन्मय आहे, असें पाहतो.)

भाष्यं—अथादृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । तत्रैतच्चिन्त्यम् । कोऽयमेवंवित्कथं वा संक्रामतीति । किं परस्मादात्मनोऽन्यः संक्रमणकर्ता प्रविभक्त उत स एवेति । किं ततः, यद्यन्यः स्याच्छ्रुतिविरोधः । “तसृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति । न स वेद” “एकमेवाद्वितीयम्” “तत्त्वमसि” इति ॥

भाष्यार्थ—आतां ‘अदृश्य, अनात्म्य, अनिरुक्त व अनिलयन अशा आत्म्यामध्ये अभय प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो’ अशा अर्थानें जें वर वाक्य आहे, त्याविषयीं ‘हा एव-वित् कोण व तो संक्रमण कसें करतो’ हें विचारणीय आहे. काय परमात्म्याहून संक्रमण करणारा दुसरा कोणी अगदीं निराळाच आहे कीं, तोच संक्रमणकर्ता आहे ? (जें संदिग्ध व सप्रयोजन असतें, तेंच विचार करण्यास योग्य असतें. येथे कोणत्या पक्षीं कोणता दोष किंवा कोणता लाभ आहे ? असा ‘किं ततः०’ इत्यादि प्रश्न—)=पण या विचारापासून लाभ कोणता ? (उभय पक्षीं अनुपपत्ति हें संशयकारण ‘यद्यन्यः०’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=जर संक्रमणकर्ता अन्य असेल तर श्रुतिविरोध हा दोष येईल. कारण ‘तें उत्पन्न करून मागून त्यांतच प्रविष्ट झाला;’ ‘हा अन्य आहे व मी अन्य आहे, असें जो म्हणतो तो कांहीं जाणत नाही;’ ‘एकच व अद्वितीय ब्रह्म आहे;’ ‘तें तूं आहेस’ इत्यादि ऐक्यबोधक श्रुती अनेक आहेत.

भाष्यं—अथ स एवाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिः परस्यैव च संसारित्वं पराभावो वा । यद्युभयथा प्राप्तेः दोषो न परिहर्तुं शक्यत इति व्यर्था चिन्ता । अथान्यतरस्मिन्पक्षे दोषाप्राप्तिस्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टे स एव शास्त्रार्थ इति व्यर्थैव चिन्ता ॥

भाष्यार्थ—‘अथ०’—आतां तोच परमात्मा आनन्दमय आत्म्याला जाऊन पोचतो, असें म्हटलें तर कर्मकर्तृत्वाची अनुपपत्ति होते. (म्ह० परमात्मा उपसंक्रमण हें कर्म करतो, असें म्हणणें अनुपपन्न आहे.)=तसेंच परमात्म्यालाच संसारित्व आहे किंवा याच्या परत्वाचा अभाव आहे, असें म्हणणें प्राप्त होईल. (प्रश्नस्त्वानें संशयव्यावृत्ति

हे प्रयोजन 'यद्युभयथा०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)असा दोन्ही प्रकारें प्राप्त झालेला दोष जर परिहार करतां येण्याजोगा नसेल तर ही चिन्ता (हा विचार) व्यर्थ आहे. बरें 'या दोन पक्षांतील कोणत्या तरी एका पक्षां दोषाची प्राप्ति होत नाही किंवा तिसराच पक्ष निर्दुष्ट [म्ह० दोषरहित] आहे,' असें जरी म्हटलें तरी तोच शास्त्रार्थ असल्यामुळें चिंता व्यर्थच ठरते, म्हणून म्हणाल तर—

भाष्यं—न तन्निर्धारणार्थत्वात् । सत्यं प्राप्तो दोषो न शक्यः परिहर्तुमन्यतरस्मिंस्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टेऽवधृते व्यर्था चिन्ता स्यान्न तु सोऽवधृत इति तदवधारणार्थत्वादर्थवत्येवैषा चिन्ता । सत्यमर्थवती चिन्ता शास्त्रार्थावधारणार्थत्वात् । चिन्तयसि च त्वं न तु निर्णेप्यसि, किं न निर्णेतव्यमिति वेदवचनं, न, कथं तर्हि, बहुप्रतिपक्षत्वादेकत्ववादी त्वं, वेदार्थपरत्वाद्बहवो हि नामात्ववादिनो वेदब्राह्मणस्त्वप्रतिपक्षा अतो ममाऽऽशंकां न निर्णेप्यसीत्येतदेव मे स्वस्त्ययनं यन्मामेकयोगिनमनेकयोगिबहुप्रतिपक्षमात्थ । अतो जेष्यामि सर्वा- नारभे च चिन्ताम् ॥

भाष्यार्थ—'न तन्निर्धारणात्वात्'—तें बरोबर नाही. कारण एकत्वपक्षाचा निश्चय करण्यासाठीं ही चिन्ता [विचार] आहे. म्ह० पूर्वोक्त दोन पक्षांतील कोणत्याहि एका पक्षां प्राप्त झालेल्या दोषाचा परिहार करता येणें शक्य नाही; व तिसऱ्या निर्दुष्ट पक्षाचा निश्चय झाला असतां ही आरंभिलेली चिंता व्यर्थ होईल हें खरें; पण तो तिसरा पक्ष निश्चित झालेला नाही; म्हणून त्याच्या निश्चयासाठीं ही चिन्ता उपयुक्तच आहे. [वादी—] खरें आहे. प्रस्तुत चिंता शास्त्रार्थनिश्चयाच्या उपयोगी असल्यामुळें उपयुक्त आहे, हें खरें. पण तूं नुस्तें चिंतनच करशील, निर्णय करणार नाहीस. (सिद्धान्ती—) कां बरें? निर्णय करूं नये, असें वेदवचन आहे कीं काय? (वादी—) नाही. (सिद्धान्ती—) तर मग मी कां निर्णय करणार नाही? (वादी—)=कारण तुला प्रतिपक्ष पुष्कळ आहेत. तूं एकत्ववादी आहेस. कारण तूं वेदार्थपरायण आहेस. पण तुझे प्रतिपक्षभूत वेदब्राह्मणानात्ववादी पुष्कळ आहेत. यास्तव तूं माझ्या शंकेचा निर्णय करणार नाहीस. (सिद्धान्ती—)=विचाराला आरंभ करणाऱ्या मला तूं एकत्ववादी झणतोस व मला अनेकानात्ववादी प्रतिपक्ष आहेत, असें म्हणतोस हेंच माझे कल्याण आहे. (म्ह० तूं नानात्ववादी असूनहि ज्याअर्थी मला एकत्ववादी म्हणत आहेस त्याअर्थी तुलाहि एक वस्तु संमत आहे. शिवाय अनेक वाद्यांवर अन्योन्याश्रय दोष येतो.)=यास्तव मी तुझां सर्वांना जिंकून व त्यासाठींच मी विचाराला आरंभ करतो. (याप्रमाणें विचारारंभाचें उपपादन करून सिद्धान्ताचा उपक्रम 'स एव तु०' या भाष्यानें करतात—)

भाष्यं—स एव तु स्यात्तद्भावस्य विवक्षितत्वात् । तद्विज्ञानेन परमात्म-
भावो ह्यत्र विवक्षितो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति । न ह्यन्यस्यान्यभावापत्तिरुप-
पद्यते । ननु तस्यापि तद्भावापत्तिरनुपपन्नैव । न । अविद्याकृततादात्म्यापोहार्थ-
त्वात् । या हि ब्रह्मविद्यया स्वात्मप्राप्तिरुपदिश्यते साऽविद्याकृतस्यान्नादिविशेषा-
त्मन आत्मत्वेनाध्यारोपितस्यानात्मनोऽपोहार्था ॥

भाष्यार्थ—तो संक्रमणकर्ता परमात्माच आहे. कारण परमात्मभाव येथें विवक्षित
आहे. ' ब्रह्मविदाप्नोति परं ' या वाक्यानें त्याच्या विज्ञानानें येथें परमात्मभाव विव-
क्षित आहे, हें प्रसिद्ध आहे. (औपाधिक भेदानें भिन्न झालेलाहि ब्रह्मवित् स्वतः परच
होतो, असा याचा भावार्थ.)=कारण अन्य पदार्थांला अन्य पदार्थांचा भाव प्राप्त होणें
सयुक्तिक दिसत नाहीं. (वादी—)=अहोपण, त्यालाहि त्याचाच भाव प्राप्त होणें अनुप-
पन्नच आहे. (म्ह० एका पदार्थांला दुसऱ्या पदार्थांचें स्वरूप प्राप्त होणें जसें अयोग्य
आहे, तसेंच त्याच एका पदार्थांला त्याचेंच—आपलेंच स्वरूप प्राप्त होणें अयोग्य आहे;
सिद्धांती—)=तसें नाहीं. कारण अविद्याकृत तादात्म्याचें निरसन करण्यासाठीं आत्मप्रा-
प्तीचा उपदेश केला आहे. म्ह० ब्रह्मविद्येच्या योगानें या प्रकरणांत जी स्वात्मप्राप्ति
सांगितली आहे ती अविद्येमुळें झालेल्या अन्नादि विशेष आत्म्याचा, कीं, ज्याच्या
ठिकाणीं आत्मत्वाचा अध्यारोप केलेला आहे त्या अनात्म्याचा अपवाद—निषेध करण्यासाठीं
आहे. (अविद्याध्यारोपित अब्रह्मत्वाची व्यावृत्तिच ब्रह्मप्राप्ति विवक्षित आहे. अप्राप्ताची
प्राप्ति विवक्षित नाहीं, हें कसें अवगत होतें, अशी ' कथं० ' इत्यादि भाष्यानें शंका—)

भाष्यं—कथमेवमर्थताऽवगम्यते विद्यामात्रोपदेशात् । विद्यायाश्च दृष्टं कार्य-
मविद्यानिवृत्तिस्तच्चेह विद्यामात्रमात्मप्राप्तौ साधनमुपदिश्यते । मार्गविज्ञानोपदे-
शवदिति चेत्तदात्मत्वे विद्यामात्रसाधनोपदेशोऽहेतुः । कस्मात् । देशांतरप्राप्तौ
मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात् । न हि ग्राम एव गन्तेति चेत् ॥

भाष्यार्थ—(वादी—) अहोपण, फलवाक्याचा हाच अर्थ आहे हें कसें ज्ञात होतें ?
(सिद्धांती ' विद्यामात्र० ' या भाष्यानें परिहार करितात—)=केवल विद्येचाच उपदेश
केलेला असल्यामुळें तें अवगत होतें. अविद्येची निवृत्ति हें विद्येचें दृष्टकार्य आहे
(म्ह० तें विद्येचें साक्षात् फल आहे) व अशी ती केवल विद्याच आत्मप्राप्तीचें साधन
आहे, असा येथें उपदेश केलेला आहे. (वादी—)=मार्गविज्ञानाच्या उपदेशाप्रमाणें तों
उपदेश आहे, असें म्हणाल, (म्ह० गमन करणारा पुरुष स्वतः ज्याला जाऊन पोंचावयाचें
तो गांवच जरी नसला तरी त्याला केलेला मार्ग-ज्ञानाचा उपदेश जसा व्यर्थ होत नाहीं,
त्याप्रमाणें जीवाला स्वतः ब्रह्मत्वाचा अभाव जरी असला तरी विद्योपदेश अभ्यासद्वारां

ब्रह्मप्राप्तीचा हेतु होतो, असा भावार्थ, त्यामुळे तो व्यर्थ नाही.)=पण जीवाला ब्रह्मात्मत्व असल्यास विद्यामात्र—केवल विद्या, याच साधनाचा उपदेश ब्रह्मप्राप्तीचा हेतु होऊ शकत नाही. कोणत्या कारणाने ? दुसऱ्या देशाची प्राप्ति करून ध्यावयाची असल्यास मार्गविज्ञानाचा उपदेश करितात, असे आपण पाहतो. कारण ग्रामच कांहीं ग्रामगता (त्याच ग्रामाला जाणारा) असत नाही, असे जर म्हणशील तर (पण दृष्टांतांत 'तू ग्राम आहेस,' असा उपदेश होऊ शकत नाही आणि दार्ष्टान्तिकांत तर अभेदोपदेश प्रतीत होतो, अर्थात् उपदेश सम नसून विषम असल्यामुळे दृष्टान्त योग्य नाही, असे 'न वैधर्म्यात्०' या भाष्याने सिद्धांती सांगतात—)

भाष्यं—न, वैधर्म्यात् । तत्र हि ग्रामविषयं विज्ञानं नोपदिश्यते । तत्प्राप्तिमार्गविषयमेवोपदिश्यते विज्ञानं न तथेह ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण साधनान्तरविषयं विज्ञानमुपदिश्यते ॥

भाष्यार्थ—तें बरोबर नाही. कारण ग्रामाला जाणारा व ब्रह्माला प्राप्त होणारा यांमध्ये वैधर्म्य (विधर्मत्व, वैषम्य) आहे. (म्ह० ग्रामाच्या मार्गविषयीच्या उपदेशांत 'तू तो ग्राम आहेस,' असे सांगितले जात नाही; पण येथे 'तू ब्रह्म आहेस,' असे म्हटले आहे.)=दृष्टांतांत ग्रामसंबंधी विज्ञान उपदेशिले जात नाही, तर त्या ग्रामाच्या प्राप्तीचा जो मार्ग त्या विषयीचे जें विज्ञान तेंच उपदेशिले जाते. पण या दार्ष्टान्तिकांत तसे ब्रह्मविज्ञानावाचून दुसऱ्या साधनाविषयीचे विज्ञान उपदेशिले जात नाही.

भाष्यं—उक्तकर्मादिसाधनापेक्षं ब्रह्मविज्ञानं परप्राप्तौ साधनमुपदिश्यत इति चेत् । न । नित्यत्वान्मोक्षस्थेत्यादिना प्रत्युक्तत्वात् । श्रुतिश्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति कार्यस्थस्य तदात्मत्वं दर्शयति । अभयप्रतिष्ठोपपत्तेश्च । यदि हि विद्यावान्स्वात्मनोऽन्यन्न पश्यति ततोऽभयं प्रतिष्ठां विन्दत इति स्याद्भयहेतोः परस्यान्यस्याभावात् ॥

भाष्यार्थ—(वादी—)'उक्त०'—अहोपण, पूर्वकांडांत सांगितलेल्या कर्मादि साधनाची ज्याला अपेक्षा आहे असे ब्रह्मविज्ञान परप्राप्तीचे साधन सांगितले जात आहे: (सिद्धांती—) असे झणाल तर तेंहि बरोबर नाही. कारण 'मोक्ष नित्य आहे,' इत्यादि झणून आर्षां त्याचे निरसन केले आहे. व 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' म्ह० जगाला उत्पन्न करून परमात्मा त्यांत शिरला, अशा अर्थाची श्रुति कार्यस्थ आत्म्याला परमात्मरूपत्व दाखवीत आहे. अभय प्रतिष्ठेचीहि उपपत्ति त्यांचे ऐक्य मानल्यासच लागते. विद्वान् स्वात्म्याहून भिन्न पदार्थ जर पहात नसेल तरच 'तो अभय प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो' हें झणणे युक्त होईल. कारण त्या दर्शेत त्याच्या भयाला कारण होणारा दुसरा पृथक्

पदार्थं नसतो. (“जर विद्वानाहून भयहेतु ईश्वर अन्य नाहीं तर व्यतिरिक्त ईश्वरदर्शनाची वाट काय ? ” ‘अन्यस्य०’ इत्यादि भाष्यानें उत्तर-)

भाष्यं—अन्यस्य चाविद्याकृतत्वे विद्ययाऽवस्तुत्वदर्शनोपपत्तिस्तद्वि द्वितीयस्य चन्द्रस्य सत्त्वं यदतैमिरिकेण चक्षुष्मता न गृह्यते । नैवं न गृह्यत इति चेन्न सुप्तसमाहितयोरग्रहणात् । सुषुप्तेऽग्रहणमन्यासक्तवदिति चेत् । न । सर्वाग्रहणात् । जाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेत् । न । अविद्याकृतत्वाज्जाग्रत्स्वप्नयोर्यदन्यग्रहणं जाग्रत्स्वप्नयोरस्तदाविद्याकृतमविद्याभावेऽभावात् ॥

भाष्यार्थ—कल्पित भेदविशिष्टरूपानें जीवाहून पृथक् मानलेल्या ईश्वराला अविद्याकृतत्व—मिथ्यात्व—असले तरच विद्येच्या योगाने त्याच्या अवस्तुत्वाचें दर्शन उपपन्न होतें. (ईश्वर माझा शास्ता आहे, हें झणणें मिथ्या आहे. कारण वस्तुतः त्याचें व माझे एकात्मत्व—एकरूपत्व आहे. अशा विद्वद्दृष्टीनें विशिष्ट ईश्वराचा अभाव उपपन्न होतो.)=दुसऱ्या चंद्राचें अस्तित्व तेंच होय कीं जें, ज्याच्या डोळ्यांना तिमिर रोग झालेला नाही अशा डोळसाला दिसत नाहीं. (वादी)=अहोपण, ईश्वराचें द्वितीयत्व असें ग्रहण केलें जात नाहीं, असें नाहीं; (चंद्र वस्तुतः एकच आहे. त्यामुळें त्याचें द्वितीयत्व ग्रहण केलें जात नाहीं. पण जीवाहून भिन्न असलेल्या ईश्वराचें ग्रहण केलें जात नाहीं असें नाहीं. सिद्धान्ती—)=पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण निजलेल्या व समाधिस्थ पुरुषांना त्याचें ग्रहण होत नाहीं. (वादी—)=सुषुप्तीत ईश्वराचें जें ग्रहण होत नाहीं तें ईश्वराच्या अभावामुळें नव्हे तर जागृतीतहि आपलें लक्ष दुसरीकडे वेधलेलें असल्यास पुढचा पदार्थहि जसा दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें सुषुप्तीत ईश्वराचें ग्रहण होत नाहीं. (सिद्धान्ती—)=पण हें म्हणणेंहि बरोबर नाहीं. कारण सुषुप्तीत सर्वांचेंच अग्रहण होतें. (म्हणजे जागृतीत एकीकडे लक्ष लागल्यास दुसरे पदार्थ भासत नाहीत, हें खरें; पण ज्या एकाकडे लक्ष लागतें त्याचें तरी भान असतेंच. सुषुप्तीत तसें कोणाचेंच भान नसतें. वादी—)=अहोपण, सुषुप्तीत द्वैत भासत नसल्यामुळें त्याचा अभाव जरी मानला तरी जाग्रत् व स्वप्न या दोन अवस्थांमध्ये द्वैताचें ग्रहण होत असल्यामुळें तें विद्यमान असतेंच. (सिद्धान्ती—)=पण असें जरी म्हटलें तरी समाधान होत नाहीं. कारण जाग्रत् व स्वप्न यांना अविद्याकृतत्व आहे म्ह० जाग्रत् व स्वप्न या दोन अवस्थांमध्ये जें द्वैतग्रहण होतें तें अविद्याकृत होय. कारण अविद्येच्या अभावीं त्याचा अभाव होतो.

भाष्यं—सुषुप्तेऽग्रहणमप्यविद्याकृतमिति चेत् । न । स्वाभाविकत्वात् । द्रव्यस्य हि तत्त्वमविक्रिया परानपेक्षत्वात् । विक्रिया न तत्त्वं परापेक्षत्वात् । न

हि कारकापेक्षं वस्तुनस्तत्त्वं । सतो विशेषः कारकापेक्षो विशेषश्च विक्रिया । जाग्रत्स्वप्नयोश्च ग्रहणं विशेषः । यद्वि यस्य नान्यापेक्षं स्वरूपं तत्तस्य तत्त्वं यदन्यापेक्षं न तत्तत्त्वम् । अन्याभावेऽभावात् । तस्मात्स्वाभाविकत्वाज्जाग्रत्स्वप्न-वन्न सुषुप्ते विशेषः ॥

भाष्यार्थ—(वादी—) तर मग सुषुप्तींतील अग्रहणहि अविद्याकृतच आहे; म्ह० तें लयरूप अविद्येमुळें आहे, असें म्हणशील तर (सिद्धान्ती—) तसें नाही. कारण तें अग्रहण स्वाभाविक आहे. कोणत्याहि द्रव्याचें तत्त्व अविक्रिया हें आहे. कारण त्या अविक्रियेला—अविकाराला दुसऱ्या कोणत्याहि निमित्ताची अपेक्षा नसते. पण विक्रिया तत्त्व नव्हे. कारण तिला दुसऱ्या निमित्ताची अपेक्षा असते. ज्याला कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारकांची अपेक्षा आहे तें वस्तूचें तत्त्व नव्हे. विद्यमान वस्तूच्या विशेषाला कारकाची अपेक्षा असते; आणि कोणतीहि विक्रिया हा विशेष आहे. जाग्रत् व स्वप्न यांचें ग्रहण हा विशेष आहे. ज्याचें अन्याची अपेक्षा न करणारें जें स्वरूप त्याचें तेंच तत्त्व, व जें अन्य कारकादिकांची अपेक्षा करणारें स्वरूप तें त्याचें तत्त्व नव्हे. कारण अन्य कारकाचा अभाव झाला असतां त्याचाहि अभाव होतो. तस्मात् सुषुप्तींतील द्वैताचें अग्रहण स्वाभाविक असल्यामुळें जाग्रत् व स्वप्न यांप्रमाणें त्यांत कोणत्याहि प्रकारचा विशेष नाही. (या-प्रमाणें आपल्या पक्षां भयाला कारण होणाऱ्या चित्सत्ताव्यतिरिक्त ईश्वराचा अभाव असल्यामुळें विद्वानाला अभय—प्रतिष्ठा प्राप्त होऊं शकते असें उपपादन करून द्वैतपक्षां अभय-प्रतिष्ठेचा असंभव 'येषां पुनः०' इत्यादि भाष्यानें दाखवितात—)

भाष्यं—येषां पुनरीश्वरोऽन्य आत्मनः कार्यं चान्यत्तेषां भयानिवृत्तिर्भय-स्यान्यनिमित्तत्वात्सतश्चान्यस्याऽऽत्महानानुपपत्तिः । न चासत आत्मलाभः । सापेक्षस्यान्यस्य भयहेतुत्वमिति चेन्न तस्यापि तुल्यत्वात् । यदधर्माद्यनुसहायी-भूतं नित्यमनित्यं वा निमित्तमपेक्ष्यान्यद्भयकारणं स्यात्तस्यापि तथाभूतस्याऽऽत्म-हानाभावाद्भयानिवृत्तिरात्महाने वा सदसतोरितरेतरापत्तौ सर्वत्रानाश्वास एव ॥

भाष्यार्थ—पण ज्यांच्या मतीं ईश्वर आत्म्याहून अन्य आहे व हें कार्य जगत्हि त्याहून पृथक् आहे, त्यांच्या भयाची निवृत्ति संभवत नाही. कारण भयाला नेहमींच अन्यनिमित्तत्व असतें. म्ह० तें द्वैतबुद्धीमुळेंच संभवतें आणि दुसऱ्या सत्-च्या स्वरूपाची हानि उपपन्न होत नाही, असत्-ला तर स्वरूपलाभच नसतो. म्ह० असत्ला कांहीं स्वरूपच नाही. (वादी—)=पण दुसऱ्या सापेक्ष पदार्थाला भयहेतुत्व असतें. म्ह० जीवाहून पृथक् असलेला ईश्वर केवळ सत्तेनेच भयाचें निमित्त होत नाही, तर प्राणि-कृत धर्माधर्मांच्या अपेक्षेनें तो भयाचें कारण होतो, असें म्हणाल तर (सिद्धान्ती—)

—तें बरोबर नाही. कारण तो सापेक्ष ईश्वरहि तसाच आहे. (त्यालाहि तुल्यत्व आहे.) कारण नित्य किंवा अनित्य अधर्मादि सहायभूत निमित्तांच्या अपेक्षेनें जें दुसरें भवाचें कारण असेल त्या तशा प्रकारच्या अन्य पदार्थाचें स्वरूपहि नष्ट होत नाही. त्यामुळे भवाची निवृत्ति होऊं शकत नाही. बरें त्याच्या स्वरूपाची हानि होते म्हणून समजलें तर सत् व असत् यांना इतरेतरत्व म्ह० सत्ला असत्त्व व असत्-ला सत्त्व प्राप्त होतें, असें होऊन कोठेच विश्वास नाही, असें होईल. (सर्वत्र अनाश्वासच होईल. अनाश्वास म्ह० अविश्वास. 'एकत्वपक्षे०' या भाष्यानें स्वमताचें निगमन—)

भाष्यं—एकत्वपक्षे पुनः सनिमित्तस्य संसारस्याविद्याकल्पितत्वाददोषः । तैमिरिकदृष्टस्य हि द्वितीयचन्द्रस्य नाऽऽत्मलाभो नाशो वाऽस्ति । विद्याविद्ययोस्तद्गर्भत्वमिति चेन्न प्रत्यक्षत्वात् । विवेकाविवेकौ रूपादिवत्प्रत्यक्षातुपलभ्येते अन्तःकरणस्थौ । न हि रूपस्य प्रत्यक्षस्य सतो द्रष्टृधर्मत्वम् । अविद्या च स्वानुभवेन रूप्यते मूढोऽहमाविविक्तं मम विज्ञानमिति ॥

भाष्यार्थ—पण तोच जर एकत्व पक्ष स्वीकारला तर सनिमित्त संसाराला अविद्या-कल्पितत्व असल्यामुळे म्ह० सनिमित्त संसार अविद्याकल्पित असल्याकारणानें त्यांत कांहीं दोष येत नाही. कारण तैमिरिक रोग्याला दिसलेल्या दुसऱ्या चंद्राला स्वरूपलाभ होत नाही. किंवा त्याचा नाशहि होत नाही. (वादी—)=अहोपण, विद्या व अविद्या यांना आत्मधर्मत्व आहे, (त्यामुळे त्यांच्या योगानें आत्मा विकार पावतो, म्हणून म्हणाल तर सिद्धान्ती—)= 'न०'—तें बरोबर नाही. विद्या व अविद्या यांना आत्मधर्मत्व नाही. म्ह० ते आत्म्याचे धर्म नव्हेत. कारण त्यांना प्रत्यक्षत्व आहे. अंतःकरणांत स्थित असलेले विवेक व अविवेक रूपादि इतर विषयांप्रमाणें प्रत्यक्ष उपलब्ध होतात; आणि प्रत्यक्ष असलेल्या रूपाला द्रष्टृधर्मत्व नाही म्ह० प्रत्यक्ष उपलब्ध होणारें रूप द्रष्टृया आत्म्याचा धर्म नव्हे. अविद्या स्वानुभवानेंच 'मी मूढ आहे, माझें ज्ञान अनिश्चित किंवा स्थूल आहे' असें म्हणून व्यक्त केली जाते.

भाष्यं—तथा विद्याविवेकोऽनुभूयते । उपदिशन्ति चान्येभ्य आत्मनो विद्यां बुधाः । तथा चान्येऽवधारयन्ति । तस्मान्नामरूपपक्षस्यैव विद्याविद्ये नामरूपे च नाऽऽत्मधर्मौ । “ नामरूपयोर्निर्वाहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म ” इति श्रुत्यन्तरात् । ते च पुनर्नामरूपे सवितर्यहोरात्रे इव कल्पिते न परमार्थतो विद्यमाने ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें विद्याविवेकहि अनुभविला जातो. ज्ञानी आपली विद्या दुसऱ्यांना उपदेशितात; व दुसरोहि तिचा निश्चय करितात; तिचें ग्रहण करितात. या-स्तब विद्या व अविद्या नाम-रूपांच्या पक्षांतच येतात. (त्या, त्या पक्षाच्याच आहेत) आणि

भाम-रूप हे आत्मधर्म नव्हेत. “नाम-रूपांचा निर्वाह करणारा व तीं नामरूपे ज्याच्यामध्ये असतात, ज्याच्या आधाराने राहतात, ते ब्रह्म”—छां.८.१४.सु.उ.पु.४९१—अशा अर्थाची दुसरी भ्रुति आहे. (चिन्मालाच्या अधीन असलेली अनादि अनिर्वाच्य अविद्या अंतःकरण-रूपाने परिणाम पावते व ते अन्तःकरण तामस-सात्त्विक अवस्थाभेदाने भ्रांति व तत्त्वज्ञान यांच्या आकाराने परिणत होतें. त्यांत प्रतिबिंबित झालेला चिद्धातु आपल्या उपाधि-धर्मानेच ‘ भ्रान्त ’ व ‘ सम्यग्दर्शी ’ असे म्हटला जातो. त्यामुळे त्याला तत्त्वतः विद्या-अविद्यावत्त्व नाही, असे ‘ ते च पुनः० ’ इत्यादि भाष्याने सांगतात—)परंतु तीं नामरूपे, सूर्याच्या ठिकाणी जसे अहोरात्र, तशी कल्पिलेली आहेत. त्यामुळे तीं परमार्थतः विद्यमान नाहीत.

भाष्यं—अभेदे “ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ” इति कर्मकर्तृत्वानु-पपत्तिरिति चेन्न । विज्ञानमात्रत्वात्संक्रमणस्य न जलूकादिवत्संक्रमणमिहोप-दिश्यते किं तर्हि विज्ञानमात्रं संक्रमणश्रुतेरर्थः ॥

भाष्यार्थ—(वादी—)=अहोपण, ईश्वर व जीव यांचा जर अभेद मानला तर ‘ या आनन्दमय आत्म्याला प्राप्त होतो ’ अशा प्रकारे श्रुतीने पुरुषाचे कर्तृत्व व आ-नन्दमयाचे कर्मत्व जें सांगितले आहे तें उपपन्न होत नाही. (सिद्धान्ती—)=पण हें बरो-बर नाही. कारण त्या संक्रमणाला केवल विज्ञानरूपत्व आहे. (म्ह० येथील संक्रमण-शब्दाचा अर्थ ‘ जाऊन पोंचणें, ’ असा नाही तर ‘ जाणणें ’ असा आहे.)=तृणावरील जळू जशी एका काडीवरून दुसऱ्या काडीवर जाते तसें येथें पुरुषाचे संक्रमण उपदे-शिलेले नाही; तर मग काय ? ‘केवल विज्ञान’ हा संक्रमणश्रुतीचा अर्थ आहे. (आनंद-मय परमात्मा नव्हे व त्यांत प्रवेश करणें हें संक्रमण नव्हे. तर अविषय ब्रह्मच आत्मा आहे, अशा ज्ञानाने भ्रांतीमुळे आत्मत्वाने ग्रहण केलेल्या आनंदमयाचे अतिक्रमण म्ह० बाध येथें विवक्षित आहे, असा भावार्थ.

भाष्यं—ननु मुख्यमेव संक्रमणं श्रूयत उपसंक्रामतीति चेत् । न । अन्नमयेऽ-दर्शनात् । न ह्यन्नमयमुपसंक्रामतो बाह्यादस्माल्लोकाज्जलूकावत्संक्रमणं दृश्यतेऽ-न्यथा वा । मनोमयस्य बहिर्निर्गतस्य विज्ञानमयस्य वा पुनः प्रत्यावृत्त्याऽऽत्मसं-क्रमणमिति चेत् । न । स्वात्मनि क्रियाविरोधादन्योऽन्नमयमन्यमुपसंक्रामतीति प्रकृत्य मनोमयो विज्ञानमयो वा स्वात्मानमेवोपसंक्रामतीति विरोधः स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(वादी—)=अहोपण ‘ उपसंक्रामति ’ म्ह० समीप जातो असें मुख्यच संक्रमण श्रुत आहे म्हणून म्हणाल तर (सिद्धान्ती—)=तसें नाही. कारण अन्नमयामध्ये रूच्या संक्रमणाचा अनुभव येत नाही. अन्नमयाजवळ जाणाऱ्या पुरुषाचे या बाह्य लोका-

पासून जळूप्रमाणें संक्रमण होत असल्याचें अथवा त्याहून निराळ्या प्रकारें म्ह० घर-
ट्यांत जसा पक्ष्याचा प्रवेश होतो त्याप्रमाणें तें होत असल्याचें दिसत नाहीं. (वादी—)
बाहेर विषयांकडे गेलेल्या मनोमयाचें किंवा विज्ञानमयाचें पुनः परतून आत्मसंक्रमण
होतें. (यद्यपि अन्नमयांत मुख्य संक्रमण संभवत नाहीं तरी बहिर्विषयांत प्रवृत्त झालेल्या
मनाचें व बुद्धीचें त्या विषयांपासून व्यावृत्त होऊन स्वरूपामध्ये अवस्थान, हें संक्रमण
उपलब्ध होतें. त्याप्रमाणें दुःखी आनंदमयाचें स्वरूपांत अवस्थान हें संक्रमण होईल,
असा याचा भावार्थ. पण स्वरूपावस्थान हें आगतुक नाहीं, स्वाभाविक आहे.
शिवाय तसें मानल्यास प्रकरणाविरोधहि येतो. ह्मणून तें मुख्य संक्रमण नव्हे असें 'न०'
इत्यादि भाष्यानें सिद्धांती सांगतात—)=हें म्हणणेंहि सयुक्तिक नाहीं. कारण स्वतःच्या
स्वरूपांत स्वतःची क्रिया होणें हा विरोध येतो. स्वतः अन्नमयाहून पृथक् असलेला पुरुष
दुसऱ्या अन्नमयाला प्राप्त होतो असें प्रकरण आरंभून पुढें मनोमय किंवा विज्ञानमय
स्वात्म्याला—स्वस्वरूपालाच प्राप्त होतो, असें सांगणें हा विरोध येतो.

भाष्यं—तथा नाऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मसंक्रमणमुपपद्यते । तस्मान्न प्राप्तिः
संक्रमणं नाऽऽयन्नमयादीनामन्यतमकर्तृकं पारिशेष्यादन्नमयाद्यानन्दमयान्ता-
त्मव्यतिरिक्तकर्तृकं ज्ञानमात्रं च संक्रमणमुपपद्यते । ज्ञानमात्रत्वे चाऽऽनन्द-
मयान्तःस्थस्यैव सर्वान्तरस्याऽऽकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टस्य हृदय-
गुहाभिसंबन्धादन्नमयादिष्वनात्मस्वात्मविभ्रमः संक्रमणेनाऽऽत्मविवेकविज्ञा-
नोत्पत्त्या विनश्यति । तदेतस्मिन्नविद्याविभ्रमनाशे संक्रमणशब्द उपचर्यते न
ह्यन्यथा सर्वगतस्याऽऽत्मनः संक्रमणमुपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें आनन्दमयाचेंहि आत्मसंक्रमण उपपन्न होत नाहीं. त-
स्मात् खरोखर प्राप्त होणें, हें संक्रमण नव्हे. किंवा त्याचा कर्ता अन्नमयादिकांतील
कोणी तरी एक आहे, असेंहि नाहीं. यास्तव परिशेषण्यायानें ज्याचा कर्ता अन्नमयादि-
आनंदमयान्त आत्म्याहून भिन्न आहे असें व केवळ ज्ञान हेंच संक्रमण उपपन्न होतें,
आणि संक्रमण हें केवळ ज्ञान आहे, असें झालें ह्मणजे आनन्दमयाच्या आंत असले-
ल्या, सर्वान्तर व आकाशादिकांपासून अन्नमयापर्यंत सर्व कार्यजात उत्पन्न करून त्यांत
प्रविष्ट झालेल्या आत्म्याला हृदयगुहेच्या अभिसंबंधामुळे अन्नमयादि अनात्म्यांचे
ठिकाणीं झालेला आत्मभ्रम त्या संक्रमणानें म्ह० आत्मविवेक-विज्ञानोत्पत्तीनें विनाश
पावतो. त्यामुळे अविद्याजन्य विभ्रमाचा-नाश, या अर्थी वरील संक्रमणशब्द उपचारानें
योजला जातो. कारण असें मानल्यावांचून सर्वगत आत्म्याचें संक्रमण उपपन्न होत नाहीं.
(मुख्यार्थाचा असंभव झाला असतां गौणार्थाचें ग्रहण करणें न्याय्यच आहे.

यास्तव अधिष्ठानाच्या सम्यक् ज्ञानानें विशिष्ट अध्यस्ताचा बाध हेंच संक्रमण निष्पन्न होतें, असा भावार्थ. याहि कारणानें मुख्य संक्रमण मानतां येत नाहीं, असें 'वस्त्वन्तरा०' या भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—वस्त्वन्तराभावाच्च । न च स्वात्मन एव संक्रमणम् । न हि जलूकाऽऽत्मानमेव संक्रामति । तस्मात्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यथोक्तलक्षणात्मप्रतिपत्त्यर्थमेव बहुभवनसर्गप्रवेशरसलाभाभयसंक्रमणादि परिकल्प्यते ब्रह्मणि सर्वव्यवहारविषये न तु परमार्थतो निर्विकल्पे ब्रह्मणि कश्चिदपि विकल्प उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—शिवाय परमार्थतः अन्य वस्तूचा अभाव आहे. स्वात्म्याचें संक्रमण संभवत नाहीं. कारण जळू स्वतःलाच प्राप्त होत नाहीं. (याप्रमाणें संक्रमणाचें गौणत्व सांगून उपसंहाराच्या मिषानें प्रकरणाचें महत्तात्पर्य 'तस्मात्०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=तस्मात् 'सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं ब्रह्म' या वाक्यानें ज्याचें लक्षण सांगितलें आहे तशा आत्म्याचें ज्ञान व्हावें, यासाठींच त्याचें बहु होणें, आकाशादिकांची सृष्टि, तिच्यामध्ये प्रवेश, आनंदाचा लाभ, अभय-प्रतिष्ठाप्राप्ति, संक्रमण इत्यादि सर्व व्यवहारविषय ब्रह्मामध्ये कल्पिले जातें. पण परमार्थतः निर्विकल्प ब्रह्मामध्ये कोणत्याहि प्रकारचा विकल्प उपपन्न होत नाहीं.

श्रुतिः—तदप्येष श्लोको भवति ॥ ८ ॥

अर्थ—त्या अर्थाहि हा मंत्र आहे. ॥ ८ ॥

भाष्यं—तमेतं निर्विकल्पमात्मानमेवं क्रमेणोपसंक्रम्य विदित्वा न विभेति कुतश्च । अभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्येतस्मिन्नर्थेऽप्येष श्लोको भवति । सर्वस्यैवास्य प्रकरणाऽऽनन्दवल्ल्यर्थस्य संक्षेपतः प्रकाशनायैष मन्त्रो भवति ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—त्या या निर्विकल्प आत्म्याला अशा क्रमानें उपसंक्रांत होऊन म्ह० जाणून कशालाहि भीत नाहीं; अभयप्रतिष्ठेस प्राप्त होतो. या अर्थी हा श्लोक आहे. या सर्वच प्रकरणाचें म्ह० आनन्दवल्लीच्या अर्थाचें संक्षेपतः प्रकाशन करण्यासाठीं हा मंत्र आहे. (इति ब्रह्मवैवर्तपुस्तकाय अष्टमोऽनुवाकः) ८

श्रुतिः—यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चेनिति ॥

अर्थ—ज्याच्यापासून वाणी मनासह त्याला प्राप्त न होतांच निवृत्त होतात त्या ब्रह्माच्या आनंदाला जाणणारा कशालाहि भीत नाहीं.

भाष्यं—यतो यस्मान्निर्विकल्पाद्यथोक्तलक्षणादद्वयानन्दादात्मनो वाचोऽभिधानानि द्रव्यादिसविकल्पवस्तुविषयाणि वस्तुसामान्यान्निर्विकल्पेऽद्वयेऽपि तै. २०.

ब्रह्मणि प्रयोक्तृभिः प्रकाशनाय प्रयुज्यमानान्यप्राप्याप्रकाश्यैव निवर्तन्ते स्व-
सामर्थ्याद्धीयन्ते । मन इति प्रत्ययो विज्ञानं । तच्च यत्नाभिधानं प्रवृत्तमतीन्द्र-
येऽप्यर्थे तदर्थे च प्रवर्तते प्रकाशनाय । यत्र च विज्ञानं तत्र वाचः प्रवृत्तिः ।
तस्मात्सहैव वाङ्मनसयोरभिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्वत्र ॥

भाष्यार्थ—‘यतः’—ज्या उक्तरूप निर्विकल्पापासून, अद्वयानन्द आत्म्यापासून
‘वाचः’—नांवें, द्रव्यादि सविकल्पवस्तुविषयक शब्द इतर वस्तुंप्रमाणें यालाहि वस्तुत्व
आहे, असें समजून निर्विकल्प व अद्वय अशाहि ब्रह्माचे ठिकाणीं शब्दप्रयोग करणाऱ्या
लोकांकडून त्या ब्रह्माचें प्रकाशन करण्यासाठीं योजले जाणारे शब्द त्या ब्रह्माला ‘अप्राप्य’
—प्रकाशित न करतांच निवृत्त होतात, ह्यणजे आपल्या अर्थप्रकाशनसामर्थ्यापासून अष्ट
होतात. ‘मनसा सह’—यांतील मन म्ह० प्रत्यय, विज्ञान; तें ज्या अतीन्द्रिय पदार्थामध्येहि
अभिधान (शब्द, वाणी) प्रवृत्त होतें तेथेंच त्याला प्रकाशित करावयासाठीं प्रवृत्त
होतें आणि जेथें विज्ञान प्रवृत्त होतें तेथें वाणीची प्रवृत्ति होते. यास्तव वाक् व मन ह्यणजे
अभिधान (शब्द, नांव, वाचक) व प्रत्यय (विज्ञान) यांची सर्व विषयांचे ठिकाणीं
सहवर्तमानच (दोबोबरच) प्रवृत्ति होते.

भाष्यं—तस्माद्ब्रह्मप्रकाशनाय सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचो
यस्मादप्रत्ययविषयादनभिधेयाददृश्यादिविशेषणात्सहैव मनसा विज्ञानेन सर्व-
प्रकाशनसमर्थेन निवर्तन्ते तं ब्रह्मण आनन्दं श्रोत्रियस्यावृजिनस्याकामहतस्य
सर्वेषणाविनिर्मुक्तस्याऽऽत्मभूतं विषयविषयिसंबन्धविनिर्मुक्तं स्वाभाविकं नित्य-
मविभक्तं परमानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्यथोक्तेन विधिना न विभेति कुतश्चन निमि-
त्ताभावात् । न हि तस्माद्विदुषोऽन्यद्वस्त्वन्तरमस्ति भिन्नं यतो विभेति ॥

भाष्यार्थ—तस्मात् ब्रह्म कसेंहि असलें तरी शब्दप्रयोग करणारांकडून त्याच्या प्रका-
शनासाठीं योजले जाणारेहि शब्द कोणत्याहि प्रत्ययाचा विषय नसलेल्या, शब्दांचा
विषय न होणाऱ्या व अदृश्यादि विशेषणांनीं युक्त असलेल्या अशा ज्याच्यापासून मना-
सह म्ह० सर्वप्रकाशनसमर्थ विज्ञानासह निवृत्त होतात त्या ब्रह्माच्या आनन्दाला—निष्पाप
व अकामहत म्ह० सर्व एषणारहित श्रोत्रियाच्या आत्मभूत, विषयविषयिसंबंधशून्य,
स्वाभाविक, नित्य व अविभक्त (म्ह० अखंड) अशा ब्रह्माच्या परमानंदाला, वर
सांगितलेल्या प्रकारानें जाणणारा कोणत्याहि कारणानें भीत नाही. कारण त्याच्या भयाला
काहीं निमित्तच नसतें. त्या विद्वानाहून निराळी वस्तूच नाही, कीं जिला तो भिईल !

भाष्यं—अविद्यया यदोदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीति ह्युक्तम् ।
विदुषश्चाविद्याकार्यस्य तैमिरिकदृष्टद्वितीयचन्द्रवन्नाशाङ्गयनिमित्तस्य न विभेति

कुतश्चनेति युज्यते । मनोमये चोदाहृतो मन्त्रो मनसो ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वात्
तत्र ब्रह्मत्वमध्यारोप्य तस्तुत्यर्थं न बिभेति कदाचनेति भयमात्रं प्रतिषिद्धमि-
हाद्वैतविषये न बिभेति कुतश्चनेति भयनिमित्तमेव प्रतिषिध्यते । नन्वस्ति भय-
निमित्तं साध्वकरणं पापक्रिया च । नैवम् । कथमित्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—पण अविद्येमुळें जेव्हां तो थोडेसेंहि अन्तर-भेद करतो तेव्हां लाग-
लेंच त्याला भय होतें, असें वर सांगितलेंच आहे. ज्याला तिमिर-रोग झाला आहे
अशा पुरुषाला दिसलेल्या दुसऱ्या चंद्राप्रमाणें विद्वानाच्या भयाचें निमित्त असें जें अवि-
द्येचें कार्य त्याचा नाश झाल्यामुळें तो कशालाहि भीत नाही, हें म्हणणें उपपन्न होतें.
मनोमयाच्या पर्यायांतहि हाच मंत्र उदाहरणार्थ दिला आहे. कारण मन ब्रह्मविज्ञानाचें
साधन आहे. त्यामुळें त्या मनाचे ठिकाणीं ब्रह्मत्वाचा आरोप करून त्याच्या स्तुतीकरितां
'न बिभेति कदाचन' असें ह्मणून तेथें नुसत्या भयाचा निषेध केला आहे. पण येथें या
अद्वैतविषयामध्ये 'न बिभेति कुतश्चन' असें ह्मणून भयाच्या निमित्ताचाच निषेध
केला आहे. (वादी—)'अहोपण, सदाचरण न करणें व पापाचें आचरण करणें असें
दोन प्रकारचें भयाचें निमित्त आहे!' (सिद्धान्ती—)असें नव्हे. तें कसें तेंच श्रुति सांगते—
श्रुतिः—एतद् ह वाव न तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति
अर्थ—याच विद्वानाला मीं पुण्य कां केलें नाहीं व पाप कां केलें अशी ही चिंता संतप्त
करीत नाहीं.

भाष्यं—एतं यथोक्तमेवंविदम् । ह वावेत्यवधारणार्थी । न तपति नोद्वेज-
यति न संतापयति । कथं पुनः साध्वकरणं पापक्रिया च न तपतीत्युच्यते ।
किं कस्मात्साधु शोभनं कर्म नाकरवं न कृतवानस्मीति पश्चात्संतापो भवत्यासन्ने
मरणकाले । तथा किं कस्मात्पापं प्रतिषिद्धं कर्माकरवं कृतवानस्मीति च नरक-
पतनादिदुःखभयात्तापो भवति । ते एते साध्वकरणपापक्रिये एवमेतं न तपतो
यथाऽविद्वांसं तपतः । कस्मात्पुनर्विद्वांसं न तपत इत्युच्यते—

भाष्यार्थ—'एतं'—या पूर्वोक्त एवंचेत्याला 'ह, वाव' हे निपात निश्चयार्थ आहेत.
'न तपति'—उद्विग्न करीत नाहीं, संतापयुक्त करीत नाहीं. (वादी—)अहोपण, सत्कार्य
न करणें व पापकर्म हीं त्याला उद्विग्न कशीं करीत नाहीत ? (सिद्धान्ती—)तेंच आतां
श्रुतीकडून सांगितलें जात आहे. 'किं'—कोणत्या कारणानें 'साधु'—शुभ कर्म 'नाकरवम्'
—मीं केलें नाहीं? असा मरणकाल समीप आला असतां मागून संताप होतो. त्याचप्रमाणें
मीं पाप म्ह० निषिद्ध कर्म कोणत्या कारणानें केलें आहे, असा नरकपतनादि दुःखाच्या
भीतीनें ताप होतो. तीं हीं दोन्ही—शुभकर्माचें अकरण व पापकरण अशा रीतीनें याला

(पूर्वोक्त विद्वानाला) ताप देत नाहीत. तीं जशीं अविद्वानाला ताप देतात (त्याप्रमाणें विद्वानाला ताप देत नाहीत.)=कोणत्या बरें कारणानें तीं विद्वानाला ताप देत नाहीत, तेंच आतां सांगितलें जात आहे.

श्रुतिः—स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ९ ॥

अर्थ—जो असें जाणणारा तो त्या दोहोंना आत्मरूप पाहतो. तो दोन्ही—पुण्यपाप आत्मरूपानेंच पाहतो, कोण ? जो अशा अद्वैत आनंद ब्रह्माला जाणतो. अशी ही रहस्य-विद्या आहे. ॥ ९ ॥

भाष्यं—स य एवंविद्वानेते साध्वसाधुनी तापहेतू इत्यात्मानं स्पृणुते ग्रीण-यति बलयति वा परमात्मभावेनोभे पश्यतीत्यर्थः । उभे पुण्यपापे हि यस्मा-देवमेष विद्वानेते आत्मानमात्मरूपेणैव पुण्यपापे स्वेन विशेषरूपेण शून्ये कृत्वा-ऽऽत्मानं स्पृणुत एव । को य एवं वेद यथोक्तमद्वैतमानन्दं ब्रह्म वेद तस्याऽऽत्म-भावेन दृष्टे पुण्यपापे निर्वीर्ये अतापके जन्मान्तरारम्भके न भवत इतीयमेवं यथोक्ताऽस्यां वल्ल्यां ब्रह्मविद्योपनिषत्सर्वाभ्यो विद्याभ्यः परमरहस्यं दर्शितमि-त्यर्थः । परं श्रेयोऽस्यां निषण्णमिति ॥ इति शांकरभाष्ये नवमोऽनुवाकः ॥ ९

भाष्यार्थ—तो जो असें जाणणारा पाप व पुण्य हीं संतापाचीं कारणें आहेत, असें समजून 'आत्मानं स्पृणुते'—आत्म्याला प्रसन्न करतो किंवा बलवान् करतो म्ह० तीं दोन्हीं परमात्मभावानें पाहतो, असा याचा अर्थ. पुण्य व पाप हीं दोन्हीं ज्याअर्थीं अशाप्रकारें हा विद्वान् 'आत्मानं'—पुण्यपाप आत्मरूपानेंच आहेत, यास्तव स्वतःच्या विशेषरूपानें त्यांना शून्य करून आत्म्यालाच संतुष्ट करतो. तो कोण, तर जो असें जाणतो, पूर्वोक्त अद्वैत आनंदाला ब्रह्म जाणतो त्याचीं आत्मभावानें—आत्मस्वरूपानें पाहिलेलीं पुण्य-पापें निर्वीर्य, अतापक होतात. तीं दुसऱ्या जन्माचीं आरंभक होत नाहीत. 'इति उपनिषद्'—अशी—या वल्लींत वर जशी सांगितली आहे तशी ही ब्रह्मविद्या उपनिषद् आहे. म्ह० सर्व विद्यांहून परमरहस्य येथें दाखविलें, असा याचा अर्थ. या विद्येंत परम श्रेय स्थित आहे. (इति ब्रह्मवल्क्यध्याये नवमोऽनुवाकः) ९.

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीत-मस्तु मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति ब्रह्मवल्क्यध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयो भृगुवल्ल्यध्यायः ।

श्रुतिः—ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजसि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अर्थ—या शांतीचा अर्थ पृ. ६५ वर पहा. (गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील वल्लीचा संबंध 'सत्यं ज्ञानं०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माऽऽकाशादिकार्यमन्नमयान्तं सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टं विशेषवदिवोपलभ्यमानं यस्मात्तस्मात्सर्वकार्यविलक्षणमदृश्यादिधर्मकमेवाऽऽनन्दं तदेवाहमिति विजानीयादनुप्रवेशस्य तदर्थत्वात्तस्यैवं विजानतः शुभाशुभे कर्मणां जन्मान्तरारम्भके न भवत इत्येवमानन्दवल्यां विवक्षितोऽर्थः परिसमाप्ता च ब्रह्मविद्या । अतः परं ब्रह्मविद्यासाधनं तपो वक्तव्यमन्नादिविषयाणि चोपासनान्यनुक्तानीत्यत इदमारभ्यते—

भाष्यार्थ—ज्याअर्थी सत्य, ज्ञान व अनन्त ब्रह्म आकाशादि-अन्नमयान्त कार्य उत्पन्न करून त्यांतच मागून प्रविष्ट होऊन जणुंकाय सर्व विशेषयुक्त असल्यासारखें उपलब्ध होतें, त्याअर्थी सर्व कार्याहून विलक्षण अदृश्यादिधर्मकच व आनन्द असें तेंच मी आहे, असें जाणावें. कारण त्याचा अनुप्रवेश त्यासाठीच म्ह० तसें जाणण्यासाठीच आहे. असें जाणणाऱ्या पुरुषाचीं शुभाशुभ कर्मे दुसऱ्या जन्माचीं आरंभक होत नाहीत, असा हा आनन्दवल्लींतील विवक्षित अर्थ आहे. ब्रह्मविद्या त्या वल्लींत परिसमाप्त झाली. आतां यापुढें ब्रह्मविद्येचें साधन—तप सांगावें (पदार्थाचें विवरण वाक्यार्थ-ज्ञानाचें साधन आहे, असा भावार्थ) आणि त्याचप्रमाणें मार्गें न सांगितलेलीं अन्नादि विषयक उपासनें सांगावीं झणून हें प्रकरण आरंभिलें जातें.

श्रुतिः— भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तद्होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विनिश्चासस्व । तद्ब्रह्मेति ॥

अर्थ—वरुणाचा पुत्र भृगु, आपल्या वरुण पित्यापासीं 'हे भगवन्, मला ब्रह्माचा बोध कर,' असें म्हणत गेला. त्याला पिता असें म्हणाला—“शरीर, प्राण, चक्षुः, श्रोत्र, मन, वाक् हीं ब्रह्माच्या ज्ञानाचीं द्वारे आहेत.” त्याला तो म्हणाला “ज्याच्यापासून हीं भूतें

उत्पन्न होतात, उत्पन्न झालेलीं तीं ज्याच्या योगानें जीवंत राहतात, लीन होतांना ज्यांत प्रविष्ट होतात त्याला विशेषतः जाणण्याची इच्छा कर. तें ब्रह्म आहे,” असें म्हणाला.

भाष्यं—आख्यायिका विद्यास्तुतये, प्रियाय पुत्राय पित्रोक्तेति—भृगुर्वै वारुणिः । वैशब्दः प्रसिद्धानुस्मारको भृगुरित्येवंनामा प्रसिद्धोऽनुस्मर्यते । वारुणिर्वरुणस्यापत्यं वारुणिर्वरुणं पितरं ब्रह्म विजिज्ञासुरुपससारोपगतवान् । अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यनेन मंत्रेण । स च पिता विधिवदुपसन्नाय तस्मै पुत्रायैतद्वचनं प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति ॥

भाष्यार्थ—येथील आख्यायिका विद्येच्या स्तुतीकरितां आहे. कारण पित्यानें प्रिय पुत्राला ती विद्या सांगितली आहे. ‘भृगुर्वै वारुणिः’ येथील ‘वै’शब्द प्रसिद्ध पुरुषाची आठवण करविणारा आहे. ‘भृगु’ अशा या नांवाचा प्रसिद्ध ऋषि अनुस्मरला जातो. (‘वै’शब्दानें त्याची मागून आठवण होते.) वरुणाचें अपत्य असा तो वारुणि वरुणपित्यापार्शीं ब्रह्मजिज्ञासु होऊन गेला. ‘अधीहि भगवो ब्रह्म’—म्ह० हे भगवन्, मला ब्रह्म शिकीव, अध्यापन कर, मला त्याची आठवण करून दे. (कारण ‘अधीहि’ हें रूप ‘इक्-इ’-स्मरण करणें या धातूपासून झालेलें आहे.) या मंत्रानें त्यानें गुरूपसदन केलें. तेव्हां तो पिता यथाविधि समीप आलेल्या त्या पुत्राला ‘अन्नं, प्राणं, चक्षुः, श्रोत्रं, मनः, वाचं’ असें हें वचन बोलला.

भाष्यं—अन्नं शरीरं तदभ्यन्तरं च प्राणमत्तारमुपलब्धिसाधनानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्येतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्युक्तवान् । उक्त्वा च द्वारभूतान्येतान्यन्नादीनि तं भृगुं होवाच ब्रह्मणो लक्षणं ॥

भाष्यार्थ—अन्न म्ह० शरीर, त्याच्या आंत असलेला प्राण अत्ता-अन्नभक्षक, चक्षुः, श्रोत्र, मन व वाक् हीं उपलब्धीचीं साधनें. वरुण अर्शां हीं ब्रह्माच्या उपलब्धीचीं द्वारे सांगता झाला. (लक्ष्य त्वमर्थाच्या विवेकासाठीं हीं द्वारं आहेत. शरीरादिकांची चेष्टा त्यावांचून उपपन्नच होत नसल्यामुळें साक्षिभूत चिद्धातूचें विवेचन केलें जातें, असा भावार्थ.) आणि द्वारभूत अर्शां हीं अन्नादिक सांगून तो त्या भृगूला ब्रह्माचें लक्षण सांगता झाला.

भाष्यं—किं तत् । यतो यस्माद्वा इमानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यंतानि भूतानि जायंते । येन जातानि जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धते । विनाशकाले च यत्प्रयंति यद्ब्रह्म प्रतिगच्छन्ति, अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते । उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु यदात्मतां न जहति भूतानि तदैतद्ब्रह्मणो लक्षणं ॥

भाष्यार्थ—तै कोणतें, तर ज्याच्यापासून हीं ब्रह्मादि-स्तंबपर्यंत भूतें उत्पन्न होतात ज्याच्या योगानें तीं उत्पन्न झालेलीं भूतें जिवंत राहतात म्ह० प्राणांना धारण करतात, वाढतात आणि विनाशसमयीं ज्या ब्रह्माप्रत जाणारीं तीं त्यांतच प्रवेश करितात, तादात्म्यास प्राप्त होतात, (तांतपर्यंत—) उत्पत्ति-स्थिति-लयसमयीं भूतें ज्याच्या स्वरूपास सोडीत नाहीत, तें हें ब्रह्माचें लक्षण आहे.

भाष्यं—तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व । यदेवंलक्षणं ब्रह्म तदन्नादिद्वारेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरं च—“ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्व्युर्ब्रह्म पुराणमग्न्यम् ” इति ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्येतानीति दर्शयति ॥

भाष्यार्थ—त्या ब्रह्माला विशेषतः जाणण्याची इच्छा कर. जें अशा लक्षणाचें ब्रह्म आहे त्याला अन्नादिकांच्या द्वारा जाण, असा याचा अर्थ. अशीच दुसरी एक “ ब्रह्म प्राणाचा प्राण, चक्षूचा चक्षू, श्रोत्राचें श्रोत्र, अन्नाचें अन्न, व मनाचें मन आहे, असें जे जाणतात ते त्या पुराण व श्रेष्ठ ब्रह्माला साक्षात् जाणू शकतात, ”—सु.उ.पृ.६१५— इत्यादि अर्थाची श्रुति आहे. ती ब्रह्माच्या उपलब्धीचीं हीं द्वारें आहेत, असें सांगते.

श्रुतिः—स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ १ ॥

अर्थ— तो तप करता झाला. तो तप करून, ॥१॥

भाष्यं—स भृगुर्ब्रह्मोपलब्धिद्वाराणि ब्रह्मलक्षणं च श्रुत्वा पितुस्तपो ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेनात्तप्यत तप्तवान् । कुतः पुनरनुपदिष्टस्यैव तपसः साधनत्वप्रतिपत्तिर्भृगोः, सावशेषोक्तेः । अन्नादि ब्रह्मणः प्रतिपत्तौ द्वारं लक्षणं च यतो वा इमानीत्याद्युक्तवान् । सावशेषं हि तत्साक्षाद्ब्रह्मणोऽनिर्देशात् ॥

भाष्यार्थ—तो भृगु पित्यापासून ब्रह्माच्या उपलब्धीचीं द्वारें व ब्रह्माचें लक्षण ऐकून ब्रह्माच्या साक्षात्काराचें साधन, या रूपानें तप करता झाला. पण ज्याचा उपदेश केलेला नाही, असें तप ब्रह्मज्ञानाचें साधन आहे, हें ज्ञान भृगूला कशावरून झालें? पित्यानें त्याला सावशेष वचन सांगितलें व त्यावरून त्याला तपाचें ज्ञान झालें. म्ह० वरुण ब्रह्माच्या ज्ञानाचें द्वार ‘अन्नादि’ व लक्षण ‘यतो वा इमानि०’ म्ह० ज्याच्यापासून भूतें उत्पन्न झालीं, इत्यादि त्याला सांगता झाला. पण साक्षात् ब्रह्माचा निर्देश केलेला नसल्यामुळें तें वाक्य सावशेष आहे; (म्ह० तें वाक्य पूर्ण नाही. त्याचा कांहीं अवशेष राहिला आहे. केवळ ‘त्वं’पदार्थज्ञानच वाक्यार्थज्ञानाचें निमित्त नाही, तर ‘तत्’पदार्थज्ञानहि वाक्यार्थज्ञाननिमित्त आहे, अशा आशयानें पित्यानें तत्पदार्थ ब्रह्माचें लक्षण सांगितलें, असा भावार्थ.)

भाष्यं—अन्यथा हि स्वरूपेणैव ब्रह्म निर्देष्टव्यं जिज्ञासवे पुत्रायेदमित्थं रूपं ब्रह्मेति । न चैवं निरदिशत्किं तर्हि सावशेषमेवोक्तवान् । अतोऽवगम्यते नूनं साधनान्तरमप्यपेक्षते पिता ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति । तपोविशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वसाधकतमत्वात् । सर्वेषां हि नियतसाध्यविषयाणां साधनानां तप एव साधकतमं साधनमिति हि प्रसिद्धं लोके । तस्मात्पित्राऽनुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन तपः प्रतिपेदे भृगुः । तच्च तपो बाह्यान्तःकरणसमाधानं तद्द्वारकत्वाद्ब्रह्मप्रतिपत्तेः । “ मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकान्यं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ” इति स्मृतेः । स च तपस्तप्त्वा ॥ इति शांकरभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥

भाष्यार्थ—‘ अन्यथा हि० ’—नाहींतर जिज्ञासु पुत्राला हें अशा तऱ्हेचें ब्रह्म आहे, असा ब्रह्माचा स्वरूपानेंच निर्देश करून सांगणें उचित होतें. पण त्यानें तसा निर्देश केला नाहीं. तर सावशेषच उपदेश केला. त्यावरून पिता ब्रह्मविज्ञानासाठीं दुसऱ्या साधनाचीहि अपेक्षा करित आहे, हें भृगूला कळणें साहजिक आहे. पण अनेक साधनांतील तप या विशेष साधनाचीच त्याला जी प्रतिपत्ति झाली ती तप हें सर्व साध्यांचें अतिशय साधक आहे, म्हणून होय. कारण ज्याचे साध्यविषय नियत आहेत अशा सर्व साधनांतील तप हेंच अतिशय साधक साधन आहे, हें लोकांत प्रसिद्ध आहे. त्यामुळें पित्यानें जरी सांगितलेलें नव्हतें तरी भृगु तप ब्रह्मविज्ञानाचें साधन आहे, असें जाणता झाला. (पित्यानें पदार्थोपलक्षणच सांगितले, अखंड वाक्यार्थाचें प्रतिपादन केलें नाहीं, पण पदार्थभेदज्ञानानें पुरुषार्थाचा असंभव आहे, कारण ‘ उदरमन्तरं कुरुते’—पृ. १३१—अशी भेददृष्टीची निंदा केली आहे. हें सर्व लक्षांत आणून वाक्यार्थज्ञानापर्यंत तात्पर्यानें लक्ष्यपदार्थविचाराची आवृत्ति भृगूनें केली, असा भावार्थ.)=आणि तें तप म्ह० बाह्य व आंतर इंद्रियांचें समाधान हेंच आहे. कारण ब्रह्मज्ञानाचें तें द्वार आहे. ‘ मन व इंद्रिये यांचें ऐकान्य हेंच परम तप आहे. तें सर्व धर्माहून श्रेष्ठ आहे व तोच श्रेष्ठ धर्म आहे, असें म्हणतात,’ अशी स्मृति आहे. असो; तो भृगु तप करून (अन्न ब्रह्म आहे, असें जाणता झाला, असा पुढील अनुवाकाशीं संबध. इति भृगुवल्त्यध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।) १.

श्रुतिः—अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तः होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ २ ॥

अर्थ—अन्न ब्रह्म आहे, असें तो जाणता झाला. कारण अन्नपासून भूतें होतात, उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नानें जिवंत राहतात. विनाश पावणारीं तीं अन्नांत प्रवेश करितात. हें जाणून तो पुनः वरुणपित्यापाशीं 'भगवन् मला ब्रह्माचा बोध कर' असें म्हणत गेला. त्याला पित्त म्हणाला "तपानें ब्रह्माला जाणण्याची इच्छा कर. तप ब्रह्म आहे;" इत्यादि सु. उ. पृ. २३८.

भाष्यं—अन्नं ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञातवान् तद्धि यथोक्तलक्षणोपेतम् । कथम् । अन्नाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते अन्नेन जातानि जीवन्ति अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः । स एवं तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति विज्ञायाऽन्नलक्षणेनोपपत्त्या च पुनरेव संशयमापन्नो वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥

भाष्यार्थ—वर सांगितल्याप्रमाणें तो तप करून अन्न ब्रह्म आहे, असें जाणता झाला. (पित्यानें सांगितलेलें हें लक्षण पूर्णपणें कशामध्ये आहे? असा एकाग्र मनानें विचार करून तो अन्न ब्रह्म आहे, असें समजला. सर्वांना उपलब्ध होणारें, स्थूल देहाचें कारण, विराट्संशक भूतपंचक हा येथील 'अन्न-शब्दाचा अर्थ आहे. कारण तें स्थूल भूतपंचकच स्थूल भौतिक कार्याचें कारण आहे. 'यतो वा०' इत्यादि पूर्वोक्त लक्षण त्यामध्ये योजतां येणें शक्य असल्यामुळे तेंच ब्रह्म आहे, असें जो समजला, असा भावार्थ.)=कारण तेंच वर सांगितलेल्या प्रकारच्या लक्षणानें युक्त आहे. तें कसें? तर अन्नापासूनच हीं भूतें उत्पन्न होतात, उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नानेंच जिवंत राहतात व प्रलय पावणारीं तीं अन्नामध्ये प्रवेश करितात. यास्तव अन्नाला ब्रह्मत्व युक्तच आहे, असा अभिप्राय. भृगु याप्रमाणें तप करून व अन्न ब्रह्म आहे, असें लक्षण व उपपत्ति यांच्या योगानें जाणून पुनरपि संशय आला असतां वरुणपित्यापाशीं 'अधीहि भगवो ब्रह्म' हाच मंत्र म्हणत गेला.

भाष्यं—कः पुनः संशयहेतुरस्येत्युच्यते अन्नस्योत्पत्तिर्दर्शनात् । तपसः पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयत्वावधारणार्थः । यावद्ब्रह्मणो लक्षणं निरतिशयं न भवति यावच्च जिज्ञासा न निवर्तते तावत्तप एव ते साधनम् । तपसैव ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यर्थः । ऋज्वन्यत् ॥ इति श्रीशांकरभाष्ये द्वितीयेऽनुवाकः ॥ २

भाष्यार्थ—'कः पुनः०'—पण त्याच्या मंशयाचें कारण काय, असें कोणी विचारिल तर सांगतों—अन्नाची उत्पत्ति होत असल्याचें दिसतें. (श्रुति-स्मृतींमध्ये विसटाची उत्पत्ति होत असल्याचें दिसतें, त्यामुळे त्याच्या ठिकाणीं लक्षण पूर्णपणें संभवत नाही. म्हणून त्यानें पुनः तप केलें) या प्रकरणांत तै. २१.

तपानें ब्रह्माला जाणण्याची इच्छा कर, तप ब्रह्म आहे, असा जो वारंवार उपदेश केला आहे तो तपाला साधनातिशयत्व आहे, असा निश्चय करण्यासाठी आहे. म्ह० जोंवर ब्रह्माचें लक्षण निरतिय झालेलें नाहीं व जोंवर जिज्ञासा निवृत्त झालेली नाहीं, तोंवर तप हेंच तुला साधन आहे. म्ह० तपानेंच ब्रह्माला विशेषकरून जाणण्याची इच्छा कर; असा याचा अर्थ. वाकी सर्व वाक्यांचा अर्थ सरळ आहे. (इति भृगुवल्क्यध्याये द्वितीयोऽनुवाकः) २.

श्रुतिः—प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति। प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तः होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा ॥ ३ ॥

अर्थ—स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २३९ पहा. ॥ ३ ॥

श्रुतिः—मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। मनसा जातानि जीवन्ति। मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तः होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा ॥ ४ ॥

श्रुतिः—विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् विज्ञानाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। विज्ञानेन जातानि जीवन्ति। विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तः होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा ॥ ५ ॥

अर्थ—सरळ आहे. सु. उ. पृ. २४०-४१ पहा (भृगूनें विचार करून विराट्-संज्ञक अन्नाचें कारण क्रियाशक्तिविशिष्टतेनें प्राणशब्दलक्ष्य हिरण्यगर्भ ब्रह्म आहे, असें जाणलें. नंतर संकल्प आणि निश्चय या शक्तीनें विशिष्ट असल्यामुळें क्रमानें मन व विज्ञान या शब्दाचें लक्ष्य असा हिरण्यगर्भ ब्रह्म आहे, असा त्यानें निश्चय केला.)

श्रुतिः—आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥

अर्थ—सरळ आहे. सु. उ. पृ. २४१ पहा.

भाष्यं—एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षणमपश्यञ्शनैः-शनैरन्तरनुप्रविशयान्तरतममानन्दं ब्रह्म विज्ञातवांस्तपसैव साधनेन भृगुस्तस्माद्ब्रह्मविजिज्ञासुना बाह्यान्तःकरणसमाधानलक्षणं परमं तपःसाधनमनुष्ठेयमिति प्रकरणार्थः। अधुनाऽऽख्यायिकातोऽपस्तुत्य श्रुतिः स्वेन वचनेनाऽऽख्यायिका-निर्वृतमर्थमाचष्टे—

भाष्यार्थ—अशा रीतीने तपाच्या योगाने ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे, तो भृगु प्राणादिकांमध्ये ब्रह्माचें लक्षण संपूर्णपणें न पाहिल्यामुळें हळू हळू त्यांना सोडून त्यांच्या आंत प्रवेश करून सर्वांच्या आंत असलेला आनंद ब्रह्म आहे, असें तप याच साधनांनें जाणता झाला. (पण हिरण्यगर्भालाहि कार्यत्व असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीहि लक्षण पूर्णपणें संभवत नाहीं, असा विचार करून त्याच्या कारणाचा स्वातंत्र्यानें निश्चय करून सर्वांकडून प्रार्थना केलें जाणारें या रूपानें आनंदशब्दवाच्य मायाविशिष्ट ब्रह्म आहे, असें जाणून विशिष्टाचा दुसरा विशिष्टच आत्मा असणें युक्त नसल्यामुळें कारणत्वोपलक्षित आनंदच ब्रह्म आहे, असें भृगु समजला, असा याचा भावार्थ.)=यास्तव ब्रह्म-जिज्ञासूनें बाह्य इंद्रियें व अतःकरण यांचें समाधान हेंच परम तपःसाधन अनुष्ठानें, (त्या समाधानलक्षण तपाचेंच अनुष्ठान करावें,) हा या प्रकरणाचा अर्थ आहे. —आतां आख्यायिकेपासून निवृत्त होऊन श्रुति आपल्या वचनानें आख्यायिकेवरून निष्पन्न झालेला अर्थ सांगते—

श्रुतिः—सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । स य एव वेद प्रतिष्ठितः ॥

अर्थ—ती ही भृगूनें जाणलेली व वरुणानें सांगितलेली विद्या परम आकाशांत प्रतिष्ठित आहे. जो कोणी असें जाणतो तो ब्रह्मामध्ये प्रतिष्ठित होतो.

भाष्यं—सैषा भार्गवी भृगुणा विदिता वरुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या परमे व्योमन्द्दयाकाशगुहायां परम आनन्देऽद्वैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ताऽन्नमयादात्मनोऽधिप्रवृत्ता । य एवमन्योऽपि तपसैव साधनेनानेनैव क्रमेणानुप्रविश्याऽऽनन्दं ब्रह्म वेद स एव विद्याप्रतिष्ठानात्प्रतिष्ठित्यानन्दे परमे ब्रह्मणि, ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । दृष्टं च फलं तस्योच्यते--

भाष्यार्थ—ती ही भार्गवी म्ह० भृगूनें जाणलेली व वरुणानें सांगितलेली म्हणून वारुणी विद्या परम आकाशांत म्ह० हृदयाकाश-गुहेतील परम अद्वैत आनंदांत प्रतिष्ठित झालेली आहे. म्ह० अन्नमय आत्म्यापासून आधिक्यानें प्रवृत्त झालेली ती आनंदांत परिसमाप्त (सर्व प्रकारें समाप्त) झाली आहे. अशा प्रकारें जो कोणी दुसराहि तप याच साधनांनें याच क्रमानें अनुप्रवेश करून आनंद ब्रह्म आहे, असें जाणतो तो अशा प्रकारें विद्याप्रतिष्ठानामुळें स्वतः आनन्द परम ब्रह्मामध्ये प्रतिष्ठित होतो. तो ब्रह्मच होतो, असा याचा अर्थ. पुढील वाक्यानें श्रुति त्याचें दृष्टफल सांगते—

श्रुतिः—अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ६ ॥

अर्थ—अन्नवान् व अन्नाद—अन्नभक्षक होतो. प्रजा, पशु, ब्रह्मवर्चस यांनी महान् होतो, कीर्तीने महान् होतो ॥ ६ ॥

भाष्यं—अन्नवान्प्रभूतमन्नमस्य विद्यत इत्यन्नवान् । सत्तामात्रेण तु सर्वो ह्यन्नवानिति विद्याया विशेषो न स्यात् । एवमन्नमत्तित्वन्नादो दीप्ताग्निर्भवती-
त्वर्थः । महान्भवति । केन महत्त्वमित्यत आह—प्रजया पुत्रादिना पशुभिर्ग-
वाश्वादिभिर्ब्रह्मवर्चसेन शमदमशानादिनिमित्तेन तेजसा । महान्भवति कीर्त्या
ख्यात्या शुभप्रचारनिमित्तया ॥ इति शांकरभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—‘अन्नवान्’—पुष्कळ अन्न ज्याच्यापार्शीं असतें तो अन्नवान् ;
 (“अहोपण, मुळांत प्रभूत—पुष्कळ हें विशेषण श्रुत नाही. मग तुम्ही त्याचा निक्षेप
कां करितां ? ” ‘सत्तामात्रेण०’ इत्यादि भाष्यानें उत्तर—)=कारण नुस्तें परिमित अन्न
असणें, एवढ्यानें सर्वच प्राणी अन्नवान् असतो, त्यामुळें नुस्तें अन्न असणें यांत
विद्येपासून प्राप्त होणारा विशेष काहींच नाही. (येथें नुस्तें अन्नाचें अस्तित्वच जर
विबक्षित असतें तर कुत्रीं, मांजरें इत्यादि प्राणीहि शरीरस्थतील अवश्य असलेल्या
अन्नानें अन्नवान् असतात. तेव्हां नुस्ता अन्नवान् होतो, एवढ्याच सांगण्यानें विद्येचें
विशेष फल सांगितलें आहे, असें होत नाही. म्हणून अन्नाला प्रभूत—पुष्कळ हें
विशेषण दिलें आहे, असा भावार्थ. हें दृष्ट फल अविद्यालेशवशात् द्वैताभास पाह-
णाऱ्या जीवन्मुक्त ब्रह्मवेद्यालाहि प्राप्त होणें अशक्य नाही. ईश्वराच्या अनुग्रहानें
अभिद्वानांनाहि जर अन्नादिसमृद्धि झालेली दिसते, तर त्याच ईश्वराच्या आत्मत्वाचा
साक्षात् अनुभव घेणाराला अन्नसमृद्धि होते, हें काय सांगावें !)=त्याचप्रमाणें ‘अन्न
त्वातो’ म्हणून अन्नाद, म्हणजे तो विद्यावान् दीप्ताग्नि होतो, ज्याचा अग्नि अतिशय
दीप्त झाला आहे, असा तो होतो. तसाच तो महान् होतो. कोणत्या कारणानें
स्थाल महत्त्व घेतें, तें वेद सांगतो—पुत्रादि प्रजेच्या योगानें, गाय, घोडे इत्यादि
पशूंच्या योगानें व ब्रह्मवर्चसानें म्ह० शम-दम-शानादिनिमित्त तेजानें. (तो महान्
होतो.) तसाच तो शुभप्रचारनिमित्तक कीर्तीनें—ख्यातीनें महान् होतो. (इति भृगुव-
स्यध्याये षष्ठोऽनुवाकः) ६.

श्रुतिः—अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् ।
प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥

अर्थ—अन्नाची निंदा करूं नये. ब्रह्मशाचें तें व्रत आहे. प्राणच अन्न आहे.
शरीर अन्नाद आहे. प्राणांत शरीर प्रतिष्ठित आहे व शरीरांत प्राण प्रतिष्ठित आहे.
तें हें शरीर व प्राण अन्न व अन्नाद असल्यामुळें परस्परांत प्रतिष्ठित आहे.

भाष्यं—किंचान्नेव द्वारभूतेन ब्रह्म विज्ञातं यस्मात्तस्माद्गुरुमिवाहं न निन्द्यात्तदस्यैवं ब्रह्मविदो व्रतमुपदिश्यते । व्रतोपदेशोऽन्नस्तुतये, स्तुतिभाक्त्वं चान्नस्य ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वात् ॥

भाष्यार्थ—तसेच ज्याअर्थी द्वारभूत अन्नाच्या योगाने ब्रह्म विशेषंकरून शात झाले आहे त्याअर्थी गुरुप्रमाणेच अन्नाची निन्दा करूं नये. ब्रह्माला जाणणाऱ्या याला अन्ना प्रकारे त्या व्रताचा उपदेश केला जातो. व्रताचा उपदेश अन्नाच्या स्तुतीकरितां आहे. अन्न ब्रह्माच्या उपलब्धीचा उपाय आहे. त्यामुळे अन्नाला स्तुतिभाक्त्व आहे. (त्यामुळे अन्न स्तुतीला योग्य आहे. हीन अन्न जरी प्राप्त झाले तरी त्याची निंदा करूं नये, कारण 'यदृच्छेनें प्राप्त झालेले हीन किंवा उत्तम अन्न खावें' असे सांगितले आहे. ब्रह्मज्ञाचे नियमकथन साधकाच्या अनुष्ठानासाठी आहे, याप्रमाणे लक्ष्य पदार्थाचे अनुसंधान हे वाक्यार्थज्ञानाचे मुख्य साधन व त्याचे फल यांचा उपसंहार करून आतां विचार करण्यास असमर्थ असलेल्या मंद अधिकाऱ्याला अन्नान्नादरूपाने प्राणादि उपासना, या गौण साधनाचे विधान 'प्राणो वा०' या वाक्याने श्रुति करिते—)

भाष्यं—प्राणो वा अन्नम् । शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य । यद्यस्यान्तःप्रतिष्ठितं भवति तत्तस्यान्नं भवतीति । शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितस्तस्मात्प्राणोऽन्नं शरीरमन्नादम् । तथा शरीरमप्यन्नं प्राणोऽन्नादः । कस्मात्प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । तन्निमित्तत्वाच्छरीरस्थितेः । तस्मात्तदेतदुभयं शरीरं प्राणश्चान्नमन्नादश्च । येनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितं तेनान्नम् । येनान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनान्नादः । तस्मात्प्राणः शरीरं चोभयमन्नमन्नादं च ॥

भाष्यार्थ—'प्राणच अन्न आहे.' कारण प्राणाचा शरीरांत अन्तर्भाव होतो, (प्राण शरीरांत असतात.)=कारण जे ज्याच्या आंत प्रतिष्ठित असते ते त्याचे अन्न असते. शरीरांत प्राण प्रतिष्ठित होतो. तस्मात् प्राण अन्न व शरीर अन्नाद आहे. त्याचप्रमाणे शरीरहि अन्न व प्राण अन्नाद आहे. कारण प्राणांत शरीर प्रतिष्ठित आहे. कारण शरीराची स्थिति प्राण-अन्ननिमित्तक आहे. तस्मात् शरीर व प्राण हीं दोन्ही अन्न व अन्नादहि आहेत. ज्यामुळे तीं एकमेकांत प्रतिष्ठित आहेत, त्यामुळे अन्न आणि ज्यामुळे तीं एकमेकांची प्रतिष्ठाभूत आहेत त्यामुळे अन्नाद आहेत. यास्तव प्राण व शरीर हीं दोन्ही अन्न व अन्नाद आहेत.

श्रुतिः—स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति । अन्नवानन्नादो भवति महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ७ ॥

अर्थ—तो जो कोणी हें अन्न अन्नांत प्रतिष्ठित आहे, असें जाणतो तो प्रतिष्ठित होतो. तो अन्नवान् व दीप्ताग्नि होतो. प्रजा, पशु, ब्रह्मवर्चस व कीर्ति यांनीं महान् होतो ॥ ७ ॥

भाष्यं—स य एवमेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठत्यन्नान्नादात्मनैव । किंचान्नवानन्नादो भवतीत्यादि पूर्ववत् ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥

भाष्यार्थ—तो जो अशा रीतीनें हें अन्न अन्नांत प्रतिष्ठित आहे, असें जाणतो तो अन्न व अन्नाद या रूपानेंच प्रतिष्ठित होतो. तसेंच, 'अन्नवान् अन्नादो भवति' इत्यादि वाक्यांचा अर्थ पूर्वीप्रमाणेंच जाणावा. (इति भृगुवल्क्य-ध्याये सप्तमोऽनुवाकः). ७.

श्रुतिः—अन्नं न परिचक्षीत । तद्ब्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ८ ॥

अर्थ—अन्नाचा परिहार करूं नये. तें व्रत आहे. पुढील अर्थ सरळ आहे. सु. उ. पृ. २४३-४४ पहा. ॥ ८ ॥

भाष्यं—अन्नं न परिचक्षीत न च परिहरेत् । तद्ब्रतं पूर्ववत्स्तुत्यर्थम् । तदेवं शुभाशुभकल्पनयाऽपरिगृह्यमाणं स्तुतं महीकृतमन्नं स्यात् । एवं यथोक्त-मुत्तरेष्वप्यापो वा अन्नमित्यादिषु योजयेत् । अप्सु ज्योतिरित्यब्ज्योतिषोरन्नान्नादगुणत्वेनोपासकस्यान्नस्य बहुकरणं व्रतम् ॥ इति शांकरभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

भाष्यार्थ—अन्नाचा परिहार करूं नये. तें व्रत आहे. हें पूर्वीप्रमाणेंच स्तुती-कवितां सांगितलें आहे. शुभ व अशुभ कल्पनेनें ज्याचा परिग्रह केला जात नाही, असें तें—अशा रीतीनें स्तुति केलेलें असें स्तुतीनें श्रेष्ठ बनविलेलें अन्न होतें. हें म्ह० येथें जें सांगितलें आहे त्याची 'आपो वा अन्नं०' इत्यादि पुढील पर्यायांतहि योजना करावी. 'अप्सु ज्योतिः' म्ह० जलांत ज्योति प्रतिष्ठित आहे व ज्योतींमध्ये जल प्रतिष्ठित आहे, अशा रीतीनें आप् व ज्योति यांची अन्नत्व व अन्नादत्व या गुणांनीं उपासना करणाराचें 'अन्नाचें बहुकरण' हें व्रत आहे. (इति भृगुवल्क्यध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः) ॥ ८ ॥

श्रुतिः—अन्नं बहु कुर्वीत । तद्ब्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ९ ॥

अर्थ—पुष्कळ अन्न संपादन करावें. इत्यादि पूर्वीप्रमाणेंच सु.उ.पृ.२४४ पहा.

श्रुतिः—न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षति । तद्ब्रतम् । तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । आराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ॥

अर्थ—वसतीकरितां आलेल्या कोणाचेंहि पृथिव्याकाशोपासकानें निवारण करूं नये. तें त्याचें व्रत आहे. निवास दिल्यावर अन्न देणेंहि अवश्य असल्यामुळें कोणत्याहि प्रकारें पुष्कळ अन्न संपादन करावें. कारण अन्नवान् उपासक अभ्यागताला अन्न सिद्ध आहे, असें सांगतात.

भाष्यं—तथा पृथिव्याकाशोपासकस्य वसतौ वसतिनिमित्तं कंचन कंचिदपि न प्रत्याचक्षति वसत्यर्थमागतं न निवारयेदित्यर्थः । वासे च दत्तेऽवश्यं ह्यशनं दातव्यम् । तस्माद्यया कया च विधया येन केन च प्रकारेण बह्वन्नं प्राप्नुयाद्बह्वन्नसंग्रहं कुर्यादित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें पृथिवी व आकाश यांच्या उपासकाच्या वसतीविषयीं म्ह० वसतीच्या निमित्तानें कोणाचाहि निषेध करूं नये. वसतीकरितां आलेल्या कोणाचेंहि निवारण करूं नये, असा याचा अर्थ. वास (रहावयास जागा) दिली असतां भोजनहि अवश्य देणें उचित आहे. यास्तव कोणत्याहि विधीनें—कोणत्याहि प्रकारानें पुष्कळ अन्न प्राप्त करून घ्यावें. पुष्कळ अन्नाचा संग्रह करावा, असा याचा अर्थ.

भाष्यं—यस्मादन्नवन्तो विद्वांसोऽभ्यागतायान्नार्थिनोऽराधि संसिद्धमस्मा अन्नमित्याचक्षते न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति तस्माच्च हेतोर्बह्वन्नं प्राप्नुयादिति पूर्वेण संबन्धः । अपि चान्नदानस्य माहात्म्यमुच्यते । यथा यत्कालं प्रयच्छत्यन्नं तथा तत्कालमेव प्रत्युपनमते । कथमिति तदेतदाह—

भाष्यार्थ—ज्याअर्थी अन्नवन्त विद्वान् अन्नाची इच्छा करणाऱ्या अभ्यागताला त्याच्याकरितां अन्न अगदीं सिद्ध आहे, असें सांगतात. ' नाहीं ' असें म्हणून प्रत्याख्यान (निषेध) कधीं करीत नाहींत, त्या कारणानेंहि बहु अन्नाचा संग्रह करावा, असा पूर्ववाक्याशीं संबन्ध. शिवाय अन्नदानाचें माहात्म्य सांगितलें जातें. जसें ज्यावेळीं अन्न देतो तसें त्याच वेळीं तें त्याला उलट नम्र होऊन परत मिळतें. तें कसें, तेंच सांगतात—

श्रुतिः—एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नं राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते (१) । य एवं वेद ॥

अर्थ—हेंच सिद्ध अन्न अभ्यागताला मुख्य वृत्तीने किंवा प्रथम वयांत देतो. त्याला तसेंच तें प्राप्त होतें. हेंच मध्यवृत्तीने किंवा मध्यवयांत देतो. तें त्याला तद्द्वय वृत्तीने किंवा त्याच वयांत प्राप्त होतें. अन्त्य वयांत किंवा हीन उपचारानें दिलेलें अन्न त्याला तसेंच प्राप्त होतें. जो असें अन्नमाहात्म्य जाणतो त्याला पूर्वाक्त फल प्राप्त होतें.

भाष्यं—एतद्वा अन्नं मुखतो मुख्ये प्रथमे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या पूजा-पुरःसरमभ्यागतायान्नार्थिने राद्धं संसिद्धं प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । तस्य किं फलं स्यादित्युच्यते—मुखतः पूर्वं वयसि मुख्यया वा वृत्त्याऽऽम्नादानायान्नं राध्यते यथादत्तमुपतिष्ठत इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—हेंच अन्न 'मुखतः'—मुख्य प्रथम वयांत किंवा मुख्य वृत्तीने पूजा-पुरःसर अन्नाची इच्छा करणाऱ्या अभ्यागताला सिद्ध केलेलें देतो; ('देतो' अन्ना अर्थांचें 'प्रयच्छति' हें क्रियापद वाहेरून घ्यावें) त्याला कोणतें फल मिळतें तें श्रुति सांगते—'मुखतः' म्ह० पूर्व वयांत किंवा मुख्य वृत्तीने या अन्न देणाराला अन्न सिद्ध करून दिलें जातें. म्ह० तें जसें दिलें असेल तसेंच उलट उपस्थित होतें, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—एवं मध्यतो मध्यमे वयसि मध्यमेन चोपचारेण । तथाऽन्ततोऽन्ते वयसि जघन्येन चोपचारेण परिभवेन तथैवास्मै राध्यते संसिध्यत्यन्नम् । य एवं वेद य एवमन्नस्य यथोक्तं माहात्म्यं वेद तद्दानस्य यथोक्तं फलमुपनयेत् । इ-दानीं ब्रह्मण उपासनेन प्रकार उच्यते—

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें 'मध्यतः' म्ह० मध्यम वयांत किंवा मध्यम उपचारानें; तसेंच 'अन्ततः' म्ह० अन्त्य वयांत किंवा हीन उपचारानें—तिरस्कारानें जें अन्न दिलें जातें तें अन्न त्याला तसेंच सिद्ध होतें. जो अशा रीतीने अन्नाचें वर सांगितल्या प्रमाणें माहात्म्य जाणतो त्याला अन्नदानाचें वर सांगितल्याप्रमाणें फल प्राप्त होतें. आतां ब्रह्माच्या उपासनेचा प्रकार सांगतात—

श्रुतिः—क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणपानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः ॥

अर्थ—ब्रह्म वाणीमध्ये क्षेम—वस्तूंचें परिरक्षण या रूपानें प्रतिष्ठित आहे, असें उपास्य आहे. योग-क्षेमरूपानें प्राणपानामध्ये, कर्मरूपानें दोन्ही हातांमध्ये, गति-रूपानें पायांमध्ये व त्यागरूपानें पायूमध्ये, या मनुष्यांतील उपासना अत्रेक.

भान्यं—क्षेम इति वाचि । क्षेमो नामोपात्तपरिरक्षणम् । ब्रह्म वाचि क्षेमरूपेण प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । योगक्षेम इति, योगोऽनुपात्तस्योपादानम् । तौ हि योगक्षेमौ प्राणापानयोः सतोर्भवतो यद्यपि तथाऽपि न प्राणापाननिमित्तावेव किं तर्हि ब्रह्मनिमित्तौ । तस्माद्ब्रह्म योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् ॥

भाष्यार्थ—‘क्षेमः०’—क्षेम म्ह० प्राप्त वस्तूचें परिरक्षण. ब्रह्म वाणीमध्ये क्षेमरूपानें प्रतिष्ठित आहे, असें जाणून उपासना करण्यास योग्य आहे. ‘योगक्षेम०’—जे प्राप्त नसेल त्याचें संपादन करणें हा योग. योग व क्षेम हे दोन्ही प्राण व अपान हे असले तरच होणार हें जरी खरें आहे, तरी ते प्राण व अपान यांच्याच निमित्तानें होणार नाहीत. तर ते ब्रह्मनिमित्त आहेत. तस्मात् ब्रह्म योग व क्षेम यांच्या रूपानें प्राण व अपान यांमध्ये स्थित आहे, असें समजून तें उपासना करण्यास योग्य आहे.

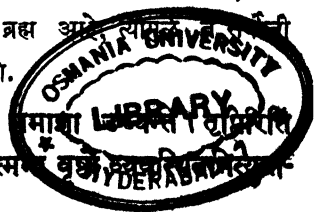
भाष्यं—एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन तेनाऽऽत्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । कर्मणो ब्रह्मनिर्वर्त्यत्वाद्दस्तयोः कर्माऽऽत्मना ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इत्येता मानुषीर्मनुष्येषु भवा मानुष्यः समाज्ञाः, आध्यात्मिक्यः समाज्ञा ज्ञानानि विज्ञानान्युपासनानीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—पुढील दुसऱ्या सर्व पर्यायांतहि असेंच त्या त्या रूपानें ब्रह्मच उपास्य आहे. कर्म ब्रह्मकडूनच केलें जाणारें असल्यामुळें दोन्ही हातांच्या ठिकाणी ब्रह्म कर्मरूपानें प्रतिष्ठित आहे, असें समजून तेंच उपास्य आहे. दोन्ही पायांचे ठिकाणी तें गतिरूपानें, व पायु या इंद्रियामध्ये त्याग या रूपानें तें आहे, असें जाणून त्याची उपासना करावी. अशा या मानुषी म्ह० मनुष्यामध्ये होणाऱ्या मानुष्य समाज्ञा म्ह० आध्यात्मिक समाज्ञा—ज्ञानें—विज्ञानें—उपासनें आहेत, असा याचा अर्थ.

श्रुतिः—अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति (२) । यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति ॥

अर्थ—आतां देवांतील समाज्ञा सांगितल्या जातात. तृप्ति या भावनेनें वृष्टीमध्ये ब्रह्मोपासना करावी. ‘बल’ अशी विद्युत्-मध्ये, ‘यश’ अशी पशूंमध्ये, ‘ज्योति’ अशी नक्षत्रामध्ये, प्रजा, पुत्रद्वारा अमृतत्वप्राप्ति व आनंद या रूपानें उपस्थामध्ये, सर्वरूपानें आकाशामध्ये ब्रह्मोपासना करावी. तें आकाश ब्रह्म आहे त्याचें त्रिंशती प्रतिष्ठा आहे, अशी उपासना करावी. प्रतिष्ठावान् होतो.

भाष्यं—अथानन्तरं दैवीर्देव्यो देवेषु भवाः । तृप्तिरिति वृष्टौ । वृष्टेरन्नादिद्वारेण तृप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मैव तृप्त्यात्मकं वृष्टेर्भावात्प्रतिष्ठेत्युपासीत. ११.

स्वम् । कथाऽन्येषु तेन तेनाऽऽत्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । तथा बलरूपेण विद्युति । यशोरूपेण पशुषु । ज्योतीरूपेण नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतममृतत्वप्राप्तिः पुत्रेण ऋणविमोक्षद्वारेणाऽऽनन्दः सुखमित्येतत्सर्वमुपस्थनिमित्तं ब्रह्मैवानेनाऽऽत्मनोपस्थे प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् ॥

भाष्यार्थ—त्यानंतर आतां दैवी म्ह० देवांमध्ये झालेल्या समाशा सांगितल्या जातात. तृप्ति या भावनेनें वृष्टीमध्ये ब्रह्माची उपासना करावी. म्ह० वृष्टि अन्नादिकांच्या द्वारा तृप्तीला कारण होणारी असल्यामुळे ब्रह्मच तृप्तिरूपानें वृष्टींत व्यवस्थित आहे, अशा भावनेनें ब्रह्म उपासना करण्यास योग्य आहे. त्याचप्रमाणें अन्य पदार्थांमध्येहि त्या त्या रूपानें ब्रह्माचीच उपासना करावी. कशी ती पहा—बलरूपानें विद्युत्-मध्ये; यशोरूपानें पशूंमध्ये; ज्योतीरूपानें नक्षत्रांमध्ये; 'प्रजाति'—पुत्रादि प्रजा, 'अमृत'—पुत्राच्या योगानें ऋणांतून सर्वथा मुक्त होणें, इत्यादिकांच्या द्वारा अमृतत्वप्राप्ति व 'आनन्द'—सुख, असें हें—उपस्थेन्द्रियनिमित्तक सर्व ब्रह्मच आहे. ब्रह्मच या रूपानें उपस्थामध्ये प्रतिष्ठित आहे, अशी त्याची उपासना करावी.

भाष्यं—सर्व आकाशे प्रतिष्ठितमतो यत्सर्वमाकाशे तद्ब्रह्मैवेत्युपास्यम् । तच्चाऽऽकाशं ब्रह्मैव । तस्मात्तत्सर्वस्य प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठागुणोपासनात्प्रतिष्ठावान्भवति । एवं पूर्वेष्वपि यद्यत्तदधीनं फलं तद्ब्रह्मैव तदुपासनात्तद्वान्भवतीति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यन्तराच्च—“ तं यथा यथोपासते तदेव भवति ” इति ॥

भाष्यार्थ—सर्व वस्तुजात आकाशामध्ये प्रतिष्ठित आहे, हें प्रसिद्ध आहे. यास्तव जें सर्व आकाशांत आहे तें ब्रह्मच आहे, अशी उपासना करावी. शिवाय तें आकाश ब्रह्मच आहे. यास्तव तें सर्वांची प्रतिष्ठा आहे, अशी उपासना करावी. प्रतिष्ठा या गुणाची उपासना केल्यामुळे उपासक प्रतिष्ठावान् होतो. याच न्यायानें पूर्वीच्या यागादि पर्यायांतहि जें जें ब्रह्माच्या अधीन असलेलें फल—कार्य—क्षेमादि सांगितले आहे तें ब्रह्मच आहे. त्याच्या उपासनेनें पुरुष तद्वान् होतो, असें जाणावें. ' त्याची जशी जशी (ज्या भावानें) उपासना करतो तेंच तो होतो '—सु. उ. पृ.—अशी दुसरी श्रुति आहे. (कोणत्याहि विशेष फळाची इच्छा न धरतां केलेली उपासना बुद्धिशुद्धीच्या द्वारा ब्रह्मज्ञानाला उपकारक होते. पण तीच मुख्य अधिकाऱ्याच्या अपवादाला म्ह० हें सर्व जगत् नसून ब्रह्मच आहे, अशा ज्ञानाला कारण होते.)

श्रुतिः—तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्भवति (३) । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्म

बान्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं भ्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः ।
परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ॥

अर्थ—तै मह या रूपाने उपासावे इत्यादि अर्थ स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २४७-
४८ पहा.

भाष्यं—तन्मह इत्युपासीत । महो महत्त्वगुणवत्तदुपासीत । महान्भवति ।
तन्मन इत्युपासीत । मननं मनः । मानवान्भवति मननसमर्थो भवति । तन्नम
इत्युपासीत । नमनं नमो नमनगुणवत्तदुपासीत । नम्यन्ते प्रह्वीभवन्त्यस्मा उपा-
सित्रे कामाः काम्यन्त इति भोग्या विषया इत्यर्थः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्म परि-
वृढतममित्युपासीत । ब्रह्मवांस्तद्गुणो भवति ॥

भाष्यार्थ—तै 'मह' या रूपाने उपासावे. 'महः' म्ह० तै महत्त्वगुणयुक्त आहे, अशा
भावनेने त्याची उपासना करावी. तो उपासक प्रजादिकांनी महान् होतो. तै मन असें
उपासावे. मनन हेंच मन होय. म्ह० तो मानवान् होतो; मनन करावयास समर्थ होतो.
तै नम असें उपासावे. नमन हेंच नम आहे. अर्थात् तै नमन या गुणाने युक्त आहे,
अशा रीतीने त्याची उपासना करावी. त्या उपासकाला—उपासकापुढे सर्व काम नमतात.
ज्यांची कामना केली जाते ते काम म्ह० भोग्य विषय असा त्याचा अर्थ. तै ब्रह्म असें
उपासावे. ब्रह्म—सर्व प्रकारें अतिशय वाढलेलें, अशा गुणाने त्याची उपासना करावी.
उपासक ब्रह्मवान् विराडाप्रमाणे स्थूलभोगसाधनवान्, त्याच्या गुणांनी युक्त होतो.

भाष्यं—तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । ब्रह्मणः परिमरः परिभ्रियन्तेऽ-
स्मिन्पञ्च देवता विद्युदृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽभिरित्येताः । अतो वायुः परिमरः
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । स एष एवायं वायुराकाशेनानन्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमर-
स्तमाकाशं वाय्वात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणमेवंविदं प्रतिस्पर्धिनी
द्विषन्तोऽद्विषन्तोऽपि सपत्ना यतो भवन्त्यतो विशेष्यन्ते द्विषन्तः सपत्ना इति ।
य एनं द्विषन्तः सपत्नास्ते परिभ्रियन्ते प्राणाञ्जहति । किंच ये चाप्रिया अस्य
भ्रातृव्या अद्विषन्तोऽपि ते च परिभ्रियन्ते ॥

भाष्यार्थ—तै ब्रह्माचा परिमर असें उपासावे. ब्रह्माचा परिमर म्ह० यांत विद्युत्, वृष्टि,
चंद्रमा, आदित्य व अग्नि अशा या पांच देवता सर्वतः मरतात—लीन होतात. यास्तव वायु हा
परिमर आहे. कारण दुसऱ्या श्रुतीत तशी प्रसिद्धीहि आहे. ('य एवमेताः पंच देवता वायुर्वाच
संवर्गः'—सु. उ. पृ. ३७४—इत्यादि श्रुति आहे. त्या श्रुतीवरून ब्रह्माचें संहारकर्तृत्व वायुद्वाराक
आहे, म्ह० ब्रह्म वायूच्या द्वारा संहार करणारें होतें, असें ठरतें. म्हणून वायु ब्रह्माचा परिमर
म्ह० संहाराचें साधन आहे. पण परिमरगुणत्वाने आकाशोपासन कसें सिद्ध होतें, तै 'स

एष०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात'-)=तोच हा वायु आकाशाशी अनन्य (अभिन्न) आहे. म्हणून आकाश हा ब्रह्माचा परिमर आहे. त्या वायुरूप आकाशाला ब्रह्माचा परिमर या दृष्टीने उपासावे. 'एनं'-असें जाणणाऱ्या, अशी उपासना करणाऱ्या उपासकाचे जे द्वेष करणारे प्रतिस्पर्धी, काहीं सपत्न द्वेष न करणारहि असतात; म्हणून 'द्विषन्तः सपत्नाः' असें सपत्नांना 'द्विषन्तः' हें विशेषण दिलें जातें. जे त्याचा द्वेष करणारे सपत्न-प्रतिस्पर्धी असतात ते 'पारिभ्रियन्ते'-प्राणांना सोडतात. तसेच जे याचे अप्रिय भ्रातृव्य द्वेष न करणारे असेहि असतात तेहि मरतात. (येणेंप्रमाणें अज्ञानदर्शेंत मन्द अधिकाऱ्यांच्या उपयोगी असलेल्या सर्व उपासना सांगून आतां अपवाददृष्टीचा आश्रय करून 'प्राणो वा अन्नं०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—प्राणो वा अन्नं शरीरमन्नादमित्यारभ्याऽऽकाशान्तस्य कार्यस्यैवान्नात्वादत्वमुक्तम् । उक्तं नाम किं तेन, तेनैतत्सिद्धं भवति, कार्यविषय एव भोज्यभोक्तृत्वकृतः संसारो न त्वात्मनीति । आत्मनि तु भ्रान्त्योपचर्यते ॥

भाष्यार्थ—प्राण हेंच अन्न आहे; व शरीर अन्नाद आहे; येथपासून आरंभ करून आकाशापर्यंत कार्यालाच अन्नत्व व अन्नादत्व सांगितलें आहे. (वादी-)=वरें सांगितलें आहे, पण त्यानें झालें काय ? (सिद्धान्ती-)=त्याच्या योगानें भोज्यभोक्तृत्वकृत संसार कार्यविषयकच आहे; तो आत्म्यामध्ये नाही, हें सिद्ध झालें. पण आत्म्याच्या ठिकाणीं तो आंतीनें कल्पिला जातो. (भोक्तृत्वादिलक्षण संसार कार्यविषय आहे, असें म्हणणाऱ्या भागवतांना जीवाचें स्वाभाविक संसारित्व इष्ट आहे, कारण जीवालाहि कार्यत्व आहे, हें भागवतांचें मत 'ननु०' इत्यादि भाष्यानें उक्तापित करून त्याचें निरसन करितात-)

भाष्यं—नन्वात्माऽपि परमात्मनः कार्यं ततो युक्तस्तस्य संसार इति । न । असंसारिण एव प्रवेशश्रुतेः । “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ” इत्याकाशादिकारणस्य ह्यसंसारिण एव परमात्मनः कार्येऽनुप्रवेशः श्रूयते । तस्मात्कार्यानुप्रविष्टो जीव आत्मा पर एवासंसारी । सृष्ट्वाऽनुप्राविशदिति समानकर्तृकत्वोपपत्तेश्च । सर्गप्रवेशक्रिययोश्चैकश्चेत्कर्ता ततः क्त्वाप्रत्ययो युक्तः ॥

भाष्यार्थ—(वादी-)=अहोपण, आत्माहि परमात्म्याचें कार्य आहे; त्यामुळें त्याचा संसार योग्यच आहे. (सिद्धान्ती-)=नाहीं; तसें नाही. कारण श्रुतींत असंसारी परमात्म्याचाच प्रवेश सांगितला आहे. 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' म्ह० त्या कार्याला उत्पन्न करून तो त्यांतच मागून प्रविष्ट झाला, या श्रुतिवचनानें तर आकाशादिकांचें कारण जो असंसारी परमात्मा त्याचाच कार्यामध्ये अनुप्रवेश सांगितला आहे. यास्तत्र कार्यामध्ये प्रविष्ट झालेला जीव आत्मा पर असंसारीच आहे. शिवाय उत्पन्न करून त्यांत

प्रविष्ट झाला; या वाक्यांतील समानकर्तृकत्वाचीहि उपपत्ति लागत असल्यामुळे असं-
सारीच प्रविष्ट झाला. म्ह० उत्पन्न करणें व प्रवेश करणें या दोन क्रियांचा एकच जर
कर्ता असेल तरच 'सृष्ट्वा' येथील क्वाप्रत्यय उपपन्न होईल. (त्यावांचून-त्या दोन्ही
क्रियांचा समान कर्ता असल्यावांचून 'सृष्ट्वा' हें उपपन्न होणार नाही.)

भाष्यं—प्रविष्टस्य तु भावान्तरापत्तिरिति चेत् । न । प्रवेशस्यान्यार्थत्वेन
प्रत्याख्यातत्वात् । अनेन जीवेनेति विशेषश्रुतेर्धर्मान्तरेणानुप्रवेश इति चेत् । न ।
तत्त्वमसीति पुनस्तद्भावोक्तेः । भावान्तरापन्नस्यैव तदपोहार्या संपदिति चेत् ।
न । तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यात् ॥

भाष्यार्थ—'अहोपण, प्रविष्ट झालेल्या त्याला दुसऱ्या भावाची प्राप्ति होते;'
म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण प्रवेशाचें प्रयोजन निराळें आहे असें सांगून
—पृ. १२३ पहा—आह्मी या आक्षेपाचें निरसन केलें आहे. (छांदोग्य श्रुतीच्या अनु-
रोधानें विकाररूपानें प्रवेशाची आशंका घेऊन 'अनेन जीवेन०' या भाष्यानें वाक्य-
शेषविरोध सांगतात—)'अनेन जीवेन०'—सु.उ.पृ.४२४—अशी विशेष श्रुति असल्या-
मुळे दुसऱ्या धर्मानें त्याचा अनुप्रवेश होतो, म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाही.
कारण 'तैं तूं आहेस'—सु.उ.पृ.४३३—असें म्हणून पुनः त्याला तद्रूपत्व सांगितलें आहे.
'निराळ्या भावास प्राप्त झालेल्या त्या भावाचा निषेध करण्यासाठी ती नुस्ती संपत्
आहे,' म्हणून म्हणाल; (म्ह० भ्रान्तीनें देहादिभावास प्राप्त झालेल्या व ब्रह्माहून निरा-
ळ्याच असलेल्या जीवाला त्याच्या संसारित्वाचा निषेध करण्यासाठी त्याच्या ठिकाणी
ब्रह्मदृष्टि करावी, असा उपदेश केला जात आहे. अर्थात् स्वाभाविक अभिलाषाचा
निषेध करण्यासाठी परस्त्रीच्या ठिकाणी मातृबुद्धीचा जसा उपदेश करितात, त्याचप्रमाणें
हें समजावें, म्हणून म्हणाल) तर 'न०'—तैं बरोबर नाही. कारण श्रुतीत 'तैं सत्य आहे,
तो आत्मा आहे व तैंच तूं आहेस' असें समानाधिकरण्य आहे. (म्ह० अबाधित तत्प-
दार्थाच्या मुख्य सामानाधिकरण्याशीं विरोध येत असल्यामुळे अब्रह्म जीवामध्यें ब्रह्मत्व
संपादन करण्यासाठी तो उपदेश आहे, असें म्हणतां येत नाही, असा भावार्थ.)

भाष्यं—दृष्टं जीवस्य संसारित्वमिति चेत् । न । उपलब्धुरनुपलभ्यत्वात् ।
संसारधर्मविशिष्ट आत्मोपलभ्यत इति चेत् । न । धर्माणां धर्मिणोऽव्यतिरेका-
त्कर्मत्वानुपपत्तेः । उष्णप्रकाशयोर्दाह्यप्रकाशयत्वानुपपत्तिवत् ॥

भाष्यार्थ—'अहोपण, जीवाचें संसारित्व प्रत्यक्ष आहे.' म्हणून म्हणाल तर तैं
बरोबर नाही. कारण जो उपलब्ध्वा त्याला उपलभ्यत्व अमूं शकत नाही. (तर सुखादि
विषयांनाच उपलभ्यत्व असतें.) 'संसार या धर्मानें विशिष्ट असलेला आत्मा उपलब्ध

होते' म्हणून म्हणाल तर तेंहि युक्त नव्हे. कारण कोणतेहि धर्म धर्माहून पृथक् नसतात. त्यामुळें त्यांना कर्मत्व संभवत नाही. (धर्मा कर्ता व त्याचे धर्म, हें त्याचें कर्म असें संभवत नाही.) अर्थात् उष्ण व प्रकाश ह्या सूर्याच्या धर्मांना जसें दाह्यत्व व प्रकाश्यत्व असू शकत नाही त्याप्रमाणें. (काष्ठादि भिन्न पदार्थच दाह्य व प्रकाश्य म्ह० दहन करण्यास योग्य व प्रकाशित करण्यास योग्य असतात. बरें, 'त्रासादिक व दुःखादिक साश्रय आहेत. कारण तींहि कायें आहेत. घटदिकांप्रमाणें,' या अनुमानावरून त्रासादिकांचा म्ह० भयादि विकारांचा आश्रय सिद्ध होतो. पण त्यांचा दुसरा कोणी आश्रय नसल्यामुळें आत्माच त्यांचा आश्रय आहे, असें अनुमान होतें, अशी शंका घेऊन तिचें निरसन 'त्रासादि०' या भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—त्रासादिदर्शनाद्दुःखित्वाद्यनुमीयत इति चेत् । न । त्रासादेर्दुःखस्य चोपलभ्यमानत्वात्नोपलब्धधर्मत्वम् । कापिलकाणादादितर्कशास्त्रविरोध इति चेत् । न । तेषां मूलाभावे वेदविरोधे च भ्रान्तत्वोपपत्तेः । श्रुत्युपपत्तिभ्यां च सिद्धमात्मनोऽसंसारित्वमेकत्वाच्च । कथमेकत्वमित्युच्यते—

भाष्यार्थ—त्रासादिकांचा साक्षात् अनुभव येत असल्यामुळें त्यांवरून आत्म्याच्या दुःखित्वादिकांचें अनुमान होतें, म्हणून म्हणाल तर तेंहि सयुक्तिक नाही. कारण त्रासादिक व दुःख यांना उपलभ्यमानत्व आहे. म्ह० तीं अनुभविलीं जातात. त्यामुळें त्यांना त्यांचा अनुभव घेणाराचें धर्मत्व नाही. म्ह० त्रासादिक व दुःख हे त्याचा अनुभव घेणारा जो जीव त्याचे धर्म नव्हेत, तर त्याच्या अनुभवाचे विषय आहेत. (बरें, जीवाला ब्रह्मरूपत्व आहे, असें प्रतिपादन करणाऱ्या वेदान्तशास्त्राचा) 'कापिल, काणाद (म्ह० सांख्य, वैशेषिक) इत्यादि तर्कशास्त्राशीं विरोध येतो,' म्हणून म्हणाल तर तेंहि बरोबर नाही. कारण त्यांच्या तर्कांना अपौरुषेय वेदवाक्यें, हें मूळ नाही; उलट त्या वेदाशीं त्यांचा विरोध आहे, असें झाल्यास त्या तर्कांना भ्रान्तत्व असणेंच युक्त आहे. (म्ह० त्यांच्या तर्कांना मूळ प्रमाण नाही व ते वेदविरुद्धहि आहेत, असें झाल्यास ते भ्रामक आहेत, असें समजणेंच सयुक्तिक आहे.) श्रुति व उपपत्ति यांच्या योगानें आत्म्याचें असंसारित्व सिद्ध झालेलें आहे. आत्म्याच्या एकत्वावरूनहि त्याच्या असंसारित्वाची सिद्धि होते. 'अहोपण, त्याला एकत्व कसें?' अशी शंका घेऊन श्रुति सांगते—

श्रुतिः—स यश्चायं पुरुषे । यश्चासाव्यदित्ये । स एकः (४) । स य एत्रं वित् । अस्मास्योकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसं-

क्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाल्लोकान्कामाग्नी कामरूप्यनुसं-
चरन् । एतस्साम गायन्नास्ते ॥

अर्थ—तो जो हा या पुरुषांत आहे आणि हा जो आदित्यांत आहे, तो एक आहे. जो अशी उपासना करितो, तो या बाह्य पुत्रादि लोकांपासून निवृत्त होऊन या शरीररूपी आत्म्याचें उपसंक्रमण करून... इत्यादि स्पष्ट आहे. सु. ज. पृ. २४९ पहा. 'इमान् लोकान्०'—या भूः, भुवः इत्यादि लोकांतून कामाग्नी व कामरूपी होऊन अनुसंचार करित हें साम गात राहतो.

भाष्यं—स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्येवमादि पूर्ववत्सर्वम् । अन्नमयादिक्रमेणाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्यैतत्साम गायन्नास्ते ॥

भाष्यार्थ— तो जो हा या पुरुषांत आहे; आणि हा जो आदित्यामध्ये आहे तो एक आहे; इत्यादि हें सर्व पूर्वी ब्रह्मवल्क्यध्यायांत जसे सांगितलें आहे तसेच समजावें. अन्नमयादि क्रमानें आनंदमय आत्म्यास उपसंक्रांत होऊन हें साम गात राहतो. (आतां वल्लीच्या समाप्तीपर्यंतच्या ग्रंथाचें तात्पर्य गतार्थाच्या अनुवादानें 'सत्यं ज्ञानं०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—सत्यं ज्ञानमित्यस्या ऋचोऽर्थो व्याख्यातो विस्तरेण तद्विषरणभूतयाऽऽनन्दवल्लीया । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति तस्य फलवचनस्यार्थविस्तारो नोक्तः । के ते किंविषया वा सर्वे कामाः कथं वा ब्रह्मणा सह समश्नुत इत्येतद्वक्तव्यमितीदमिदानीमारभ्यते ॥

भाष्यार्थ— 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' या ऋचेचा अर्थ तिच्याच विषरणभूत आनन्दवल्लीनें विस्तारपूर्वक सांगितला. पण 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति' या त्याच्या फलवचनाच्या अर्थाचा विस्तार करून सांगितला नाही. ते सर्व काम कोणते अथवा कशाविषयांचे अथवा तो ब्रह्मासह त्यांना कसा भोगतो; हें सांगणें उचित आहे. यास्तव आतां या विचारास आरंभ केला जातो.

भाष्यं—तत्र पितापुत्राख्यायिकायां पूर्वविद्याशेषभूतायां तपो ब्रह्मविद्यासाधनमुक्तम् । प्राणादेराकाशान्तस्य च कार्यस्यान्नाद्भादत्वेन विनियोगश्चोक्तः । ब्रह्मविषयोपासनानि च । ये च सर्वे कामाः प्रतिनियतानेकसाधनसाध्या आकाशादिकार्यभेदविषया एते दर्शिताः । एकत्वे पुनः कामकामित्वानुपपत्तिः । भेदजातस्य सर्वस्याऽऽत्मभूतत्वात् ॥

भाष्यार्थ— त्यांत पूर्वविद्येच्या शेषभूत अशा या पिता-पुत्रांच्या आख्यायिकेंत तप हें ब्रह्मविद्येचें साधन आहे, असें सांगितलें आणि प्राणादिकांपासून आकाशान्त कार्यांचा

विनियोग अन्न व अन्नाद या रूपाने सांगितला. ब्रह्मविषयक उपासनेंहि सांगितली, तसेंच, जे प्रत्येकाला नियत, अनेक साधनसाध्य व आकाशादि कार्यभेदविषयक काम ते हे सर्व दाखविले. पण आत्म्याचें जर एकत्व असेल तर काम व कामित्व यांची अनुपपत्ति होते. कारण सर्व भेदजात आत्मभूत आहे.

भाष्यं—तत्र कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण सर्वान्कामानेवंवित्समश्नुत इत्युच्यते । सर्वात्मत्वापत्तेः । कथं सर्वात्मत्वापत्तिरित्याह । पुरुषादित्यस्थात्मैकत्वविज्ञानेनापोढोत्कर्षापकर्षावन्नमयाद्यात्मनोऽविद्याकल्पितान्क्रमेण संक्रम्याऽऽनन्दमयान्तान्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मादृश्यादिधर्मकं स्वाभाविकभानन्दमजममृतमभयमद्वैतं फलभूतमापन्न इमाँल्लोकान्भूरादीननुसंचरन्निति व्यवहितेन संबन्धः ॥

भाष्यार्थ—‘तर मग असें असतांना ब्रह्म हृदयाकाशातील गुहेंत अवस्थित आहे, हें जाणणारा ब्रह्मस्वरूपानें सर्व कामांना एकाच वेळीं भोगतो, असें कसें ह्मणतां?’ ह्मणून कोणी विचारील तर सांगतात.—त्याला सर्वात्मता प्राप्त झाल्यामुळे तो सर्व काम एकाच वेळीं भोगतो.—‘पण त्याला सर्वात्मतापत्ति कशी?’ म्हणून कोणी विचारील तर वेद सांगतो—पुरुष व आदित्य यांतील आ.ग्याच्या एकत्वविज्ञानानें त्यांच्या ठिकाणचे उत्कर्षापकर्षभाव नाहीसे करून आनन्दमयापर्यंत अन्नमयादि अविद्याकल्पित आत्म्याचें क्रमानें संक्रमण करून सत्य, ज्ञान, अनन्त, अदृश्यादिधर्मक, स्वाभाविक आनंद अज, अमृत, अभय, अद्वैत व फलभूत, अशा ब्रह्माला प्राप्त झालेला तो ‘इमान् लोकान्’—ह्या भूः, भुवः इत्यादि लोकांतून अनुसंचार करीत राहतो, असा मधलीं कांहीं पदें सोडून पुढच्या पदांशीं अन्वय लावावा.

भाष्यं—कथमनुसंचरन् । कामाग्नी कामातोऽन्नमस्येति कामाग्नी । तथा काम तो रूपाण्यस्येति कामरूपी । अनुसंचरन्सर्वात्मनेमालँल्लोकानात्मत्वेनानुभवन् । किम्, एतत्साम गायन्नास्ते । समत्वाद्ब्रह्मैव साम सर्वानन्यरूपं गायन्शब्दयन्नात्मैकत्वं प्रख्यापयलँल्लोकानुग्रहार्थं तद्विज्ञानफलं चातवि कृतार्थत्वं गायन्नास्ते तिष्ठति । कथम्—

भाष्यार्थ—पण तो कसा अनुसंचार करणारा ? तर ‘कामाग्नी’ म्ह० इच्छेच्या अनुसार ज्याला अन्न प्राप्त होतें तो कामाग्नी, त्याचप्रमाणें ज्याला इच्छेप्रमाणें रूपें प्राप्त होतात तो कामरूपी, अशा रीतीनें अनुसंचार करणारा म्ह० सर्वात्मरूपानें या लोकांचाहि आत्मरूपानें अनुभव घेणारा तो. काय करतो ? तर हें साम गात राहतो. ब्रह्म सर्वत्र सम असल्यामुळे तेंच साम म्ह० सर्वांशीं अनन्यरूप असणारें, तें गात, सामाचा उच्चार करीत—आत्म्याचें एकत्व प्रकट करीत व लोकांवर अनुग्रह करण्या-

साठीं एकत्वविज्ञानानें फलहि प्रकट करीत, आपलें अत्यंत कृतार्थत्व मात राहतो. तें कसें तर—

श्रुतिः—हा३वु हा३वु हा३वु (५) । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अह-
मन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः । अहः श्लोककृदहः श्लोककृदहः श्लोककृत् ।
अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य ना३भायि ॥

अर्थ—‘हा ३ वु’ हे तीन शब्द ‘अहो’ या अर्थी अत्यंत विस्मय प्रकट करण्या-
साठी आहेत. अहो, अद्वैत आत्मा निरंजन असूनहि मीच अन्न व अन्नाद आहे, त्याच-
प्रमाणें मी श्लोककर्ता म्ह० अन्न व अन्नाद यांचा संघात करणारा आहे. मी या मूर्तामूर्त
जगाच्या पूर्वी उत्पन्न झालेला हिरण्यगर्भहि आहे. देवाच्या पूर्वी असणारा विराड्रूप आहे.
अमृतत्वाचा मध्य आहे.

भाष्यं—हा३वु हा३वु हा३वु । अहो इत्येतस्मिन्नर्थेऽत्यन्तविस्मयख्याप-
नार्थम् । कः पुनरसौ विस्मय इत्युच्यते—अद्वैत आत्मा निरंजनोऽपि सन्नहमे-
वान्नमन्नादश्च । किंचाहमेव श्लोककृत् । श्लोको नामान्नान्नादयोः संघातस्तस्य
कर्ता चेतनावान् । अन्नस्यैव वा परार्थस्यान्नादार्थस्य सतोऽनेकात्मकस्य पारा-
ध्येन हेतुना संघातकृत् । त्रिरुक्तिर्विस्मयत्वख्यापनार्था । अहमस्मि भवामि ।
प्रथमजाः प्रथमजः प्रथमोत्पन्न ऋतस्य सत्यस्य मूर्तामूर्तस्यास्य जगतः । देवे-
भ्यश्च पूर्वम् । अमृतस्य नाभिरमृतत्वम्य नाभिर्मध्यं मत्संस्थममृतत्वं प्राणिना-
मित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—‘हा ३ वु हा ३ वु हा ३ वु’ हे तीन शब्द ‘अहो’ या अर्थी अत्यंत विस्मय
प्रकट करण्यासाठी आहेत. पण तो विस्मय कोणता, तेंच सांगितलें जातें—अद्वैत
आत्मा निरंजन असूनहि मीच अन्न व अन्नाद आहे. त्याचप्रमाणें मीच श्लोककर्ता
आहे. श्लोक ह्याजें अन्न व अन्नाद यांचा संघात. त्याचा कर्ता—चेतनावान्, अथवा
परार्थ म्ह० अन्नादासाठी असलेल्या अनेकात्मक अन्नाचाच परार्थत्व म्ह० दुसऱ्या
करितां असणें, या निमित्तानें संघात करणारा. ‘श्लोककृत्’ या शब्दाचा तीनदां
जो उच्चार केला आहे तो विस्मयत्व प्रकट करण्यासाठी आहे. मी ‘प्रथमजाः’—प्रथम
उत्पन्न झालेला; मी ऋत म्ह० सत्य अशा या मूर्त व अमूर्त जगाचा प्रथमज (हिर-
ण्यगर्भहि) आहे, त्याचप्रमाणें देवांच्याहि पूर्वी असणारा विराड्रूप आहे. ‘अमृतस्य’
अमृतत्वाची नाभि म्ह० मध्य आहे. प्राण्यांचें अमृतत्व मजमध्ये उत्तम प्रकारें स्थित
आहे, असा याचा अर्थ.

श्रुतिः—यो मा ददाति स इदेव माऽऽश्वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमाश्चि ।
अहं विश्वं भुवनमभ्यभवाश्म् । सुवर्ने ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥१०॥

अर्थ—जो कोणी मज अन्नाला अन्नार्था लोकांस देतो तो विनष्ट न झालेल्या यथा-
भूत अन्नाचें रक्षण करतो. पण जो दुसरा कोणी योग्य कार्ळी अन्नरूप अशा मला याच-
कांना न देतां स्वतःच खातो, त्याला मी आतां अन्नरूपानेंच खातो. मी या सर्व भुवनास
पराभूत करतो. आदित्याप्रमाणें आमची ज्योति नित्य प्रकाशमय आहे. जो असें जाणतो
त्याला पूर्वोक्त फल प्राप्त होतें.

भाष्यं—यः कश्चिन्मा मामन्नमन्नार्थिभ्यो ददाति प्रयच्छत्यन्नात्मना ब्रूतीति
स इदित्थमेवमविनष्टं यथाभूतमावा अवतीत्यर्थः । यः पुनरन्यो मामदत्त्वाऽर्थि-
भ्यः काले प्राप्तेऽन्नमत्ति तमन्नमदन्तं भक्षयन्तं पुरुषमहमन्नमेव संप्रत्याक्षि भक्ष-
यामि । अत्राऽऽहैवं तर्हि विभेमि सर्वात्मत्वप्राप्तेर्मोक्षादस्तु संसार एव यतो मुक्तो-
ऽप्यहमन्नभूत आद्यः स्यामन्नस्य । एवं मा भैषीः संव्यवहारविषयत्वात्सर्वका-
माशनस्यातीत्यायं संव्यवहारविषयमन्नाद्नादादिलक्षणमविद्याकृतं विद्यया ब्रह्मत्व-
मापन्नो विद्वांस्तस्य नैव द्वितीयं वस्त्वन्तरमस्ति यतो विभेत्यतो न भेतव्यं मोक्षात्॥

भाष्यार्थ—जो कोणी मज अन्नाला अन्नार्था लोकांस देतो, म्ह० मला अन्नरूपानें
वोलतो तो 'इत्'—अशाप्रकारें, अशा तऱ्हेनें विनष्ट न झालेल्या यथाभूत अन्नाचें
रक्षण करतो, असा याचा अर्थ. पण याच्या उलट जो दुसरा काल प्राप्त झाला
असतां मला याचकांना न देतां स्वतः अन्न खातो त्या अन्न खाणाऱ्या—अन्न भक्षण
करणाऱ्या पुरुषाला मी आतां अन्नरूपानेंच खातो. हें ऐकून कोणी ह्मणतो कीं, असें जर
असेल तर मी त्या सर्वात्मप्राप्तीला भित्तों. मला आपला मोक्षापेक्षां संसारच असू दे.
कारण मी मुक्त जरी झालों तरी अन्नभूत होत्साता अन्नाचाच भक्षणीय होईन ! (पण
त्यावर आही सांगतां कीं, बाबारे)='मा भैषीः'—असा भिऊं नकोस. कारण, सर्व कामा-
शनाला संव्यवहारविषयत्व आहे. म्ह० सर्व कामांचा भोग घेणें, हा व्यवहाराचा विषय
आहे. पण हा विद्वान् या अविद्याकृता अन्न-अन्नाद इत्यादिलक्षण संव्यवहाराच्या विषयाचें
उल्लंघन करून विद्येच्या योगानें ब्रह्मत्वास प्राप्त झालेला आहे, त्याच्या दृष्टीनें दुसरी
निराळी वस्तूच नाहीं कीं, जिला तो भिईल. यास्तव मोक्षाला भिऊं नये.

भाष्यं—एवं तर्हि किमिदमाह—अहमन्नमहमन्नाद इत्युच्यते । योऽयमन्नाद्ना-
दादिलक्षणः संव्यवहारः कार्यभूत स संव्यवहारमात्रमेव न परमार्थवस्तु । स
एवंभूतोऽपि ब्रह्मनिमित्तो ब्रह्मव्यतिरेकेणासन्निति कृत्वा ब्रह्मविद्याकार्यस्य ब्रह्म-
भावस्य स्तुत्यर्थमुच्यते । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽह-

मन्नाद इत्यादि । अतो भयादिदोषगन्धोऽप्यविद्यानिमित्तोऽविद्योच्छेदाद्ब्रह्मभूत-
स्य नास्तीति । अहं विश्वं समस्तं भुवनं भूतैः संभजनीयं ब्रह्मादिभिर्भवन्तीति
वाऽस्मिन्भूतानोति भुवनमभ्यभवामभिभवामि परेणेश्वरेण स्वरूपेण ॥

भाष्यार्थ—असं जर आहे, तर 'मी अन्न व अन्नाद आहे' हें काय म्हणत आहे,'
असा प्रश्न आला असतां सांगतो—जो हा अन्न-अन्नाद इत्यादिलक्षण कार्यभूत संव्यवहार
तो नुस्ता संव्यवहारच आहे. परमार्थ वस्तु नव्हे. तो असा जरी असला तरी ब्रह्मनिमित्तक
असल्यामुळे म्ह० ब्रह्म हेंच त्या संव्यवहाराचें कारण असल्यामुळे ब्रह्माहून पृथक् पदार्थ
या रूपानें असत आहे; यास्तव ब्रह्माविद्येचें कार्य असा जो ब्रह्मभाव त्याच्या स्तुत्यर्थ
'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्' व 'अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः' इत्यादि सांगितले
जात आहे. यास्तव अविद्येचा उच्छेद झाल्यामुळे ब्रह्मभूत विद्वानाला अविद्यानिमित्तक
भयादि दोषांचा गंधहि नाही. 'अहं'—मी 'विश्वं'—समस्त 'भुवनं'—ब्रह्मादि भूतांकडून
संविभाग करण्यास योग्य असलेले अथवा यांत भूतें होतात, म्हणून भुवन 'अभ्यभ-
वाम्'—पराभूत करतो. म्ह० श्रेष्ठ ईश्वरस्वरूपानें या समस्त भुवनाचा उपसंहार करतो.
(अर्थात् ईश्वराशीं आपलें तादात्म्य आहे, असं ज्ञान झालें असतां 'मी' या वृत्तीचा
बाध होतो. अद्वैत सिद्ध होतें. त्यामुळे भयाचें कारणच उरत नाही, असा भावार्थ.)

भाष्यं—सुवर्न ज्योतीः सुवरादित्यो नकार उपमार्थे । आदित्य इव सङ्कट्टि-
भातमस्मदीयं ज्योतीर्ज्योतिः प्रकाश इत्यर्थः । इति वल्लीद्वयविहितोपनिषत्परमा-
त्मज्ञानं तामेतां यथोक्तामुपनिषदं शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितो
भूत्वा भृगुवत्तपो महदास्थाय य एवं वेद तस्येदं फलं यथोक्तमोमिति ॥१०॥

भाष्यार्थ—'सुवर्न ज्योतीः' यांतील 'सुवर्' म्ह० आदित्य; नकार उपमा (इव)
या अर्थी म्ह० अदित्याप्रमाणें 'सङ्कत् विभातं'—गित्य प्रकाश पावणारी 'ज्योतीः' म्ह०
ज्योति—प्रकाश. आमची ज्योति—प्रकाश सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें नित्य प्रकाशमय आहे.
'इति' म्ह० या दोन्ही वल्लींनीं सांगितलेले 'उपनिषद्' म्ह० परमात्मज्ञान आहे. त्या
या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या उपनिषदाला—परमात्मज्ञानाला शान्त, दान्त, उपरत,
तितिक्षु व समाहित हेऽऊन, भृगूप्रमाणें मोठें तप करून, जो असं जाणतो त्याला वर
सांगितलेल्या प्रकारचें फल प्राप्त होतें. ओमिति ॥ (इति भृगुवल्ग्वध्याये दशमोऽनुवाकः)

ॐ । सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि
नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीयो

भृगुवल्ग्वध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

इति श्रीशंकराचार्यभक्त विष्णुशर्मकृत तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ समाप्त झाला.

सुबोध संपूर्ण वेदान्तप्रस्थानत्रय.

१. शांकरभाष्यानुसार सुबोधगीता—[अवतरण, मूळ, श्लोक, अन्वय, सरळ व सुबोध अर्थ, स्पष्टीकरण व सिंहावलोकन,] शरीररथ व श्रीकृष्ण यांची चित्रे. पृष्ठे ३९० किंमत रु. २ ट. ख. ८८

२. शांकरभाष्यानुसार सुबोध उपनिषत्संग्रह—[मूळ श्रुति, अन्वयार्थ, स्पष्टीकरण, प्रत्येक उपनिषदाचे सिंहावलोकन यांसह] ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुंडक-मांडूक्य तित्तिरि-ऐतरेय-छांदोग्य-बृहदारण्यक-कौषीतकि-श्वेताश्रतर-जाबाल-अर्थात् ब्रह्मसूत्रांत ज्यांचा विचार केला आहे, अशीं महत्त्वाचीं तेरा उपनिषदे, प्रस्तावना, सविस्तर अनुक्रमणिका. किं. रु. ५॥ ट. ख. १ रु.

३. शांकरभाष्यानुसार सुबोध ब्रह्मसूत्र—[वैयासिकन्यायमालेसह] प्रत्येक अधिकरणाचे नांव-सूत्रे-सूत्रार्थ-विषय-संशय-पूर्वपक्ष-संगति-सिद्धान्त-वैयासिकन्यायमालेचे श्लोक-अन्वयार्थ-प्रस्तावना सविस्तर अनुक्रमणिका यांसह पृ. ५३० किं ३ रु. ट. ख. ८१०.

४. सुबोध पंचदशी—[मूळ, अन्वयार्थ, स्पष्टीकरण, प्रत्येक प्रकरणाचा मथितार्थ, प्रस्तावना, सविस्तर अनुक्रमणिका. सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांचे चरित्र यांसह] पृ. ७५० किंमत पातळ प्रत ३॥ रु. जाड प्रत ४. रु. ट. ख. क्रमानें ॥= व ॥॥— वेगळा

५. श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ—मूळ श्लोक, अन्वयार्थ, शांकरभाष्य, त्याचा सरळ व सुबोध अन्वयासह अर्थ, गीतारहस्यपरीक्षणात्मक विस्तृत टीपा, प्रस्तावना, सविस्तर विषयानुक्रमणिका, वादग्रस्त व अनेकार्थी शब्दांचा कोश; १ श्रीशंकराचार्य, २ शरीररूपी रथ, ३ चतुर्भुज श्रीकृष्ण अशीं तीन सुंदर चित्रे व ४ सर विठ्ठलदास दा.ठाकरसी यांचा फोटो, यांसह. पृष्ठे १३४०; जाड कागदाची दोन भागांत बांधलेली प्रत, लायब्ररी एडिशन-किंमत रुपये १०; पातळ पण उत्तम ग्लेज कागदाची एका भागांत सोनेरी उत्तम बाहंडिंगची प्रत किं. रु. ७॥; तूर्त ट. खर्च निराळा नाही.

६ दशोपनिषद्भाष्यार्थ—ईश८६, केन ८८, काठक ८१२, प्रश्न ८१०, मुंडक ८८, गौडपादीय कारिकांसह मांडूक्य २॥ रु. तैत्तिरीय १॥, ऐतरेय १॥, छांदोग्य ४॥, बृहदारण्यक ७॥, या दश उपनिषदांचा-मूळ श्रुति, अर्थ, शांकरभाष्य व त्याचा सरळ अर्थ यांसह-सेट एकदम उपारिषद ट. ख. सह २०रु.

सूचना—वरील सर्व पुस्तके रिलवे पार्सलनें मागविल्यास खर्च कमी येईल व त्याचा फायदा आपण मिळवू शकता. पत्ता-विष्णुशास्त्री झापट २७० सदाशिव पेठ पुणे.

